

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA VIBORG-EGNEN
2009

FRA VIBORG-EGNEN

FRA VIBORG-EGNEN 2009

Årbog udgivet af Historisk Samfund for Viborg-egnen

74. årgang

FRA VIBORG-EGNEN 2009

er redigeret af

Ole Degn

under medvirken af

*Jesper Hjermand (billedredaktion), Mikkel Kirkedahl Nielsen
og Steffen Elmer Jørgensen*

Forsidebillede:

Digterparken. Blokke opført i 1950'erne med facade mod H.C. Andersens Vej, opført af Boligselskabet Viborg, set fra parken. Foto Ole Degn 2009

Redaktionen har så vidt muligt forsøgt at respektere ophavsrettighederne til bogens illustrationer. Føler nogen deres rettigheder krænkede og gør berettigede krav gældende, vil de naturligvis blive honoreret.

Layout og tryk:

Special-Trykkeriet Viborg a/s

Trykt i 600 eksemplarer

ISBN 978-87-87235-43-3

Indhold

KRISTIAN BUHL THOMSEN

Sådan skabtes det moderne Viborg. Byplanlægningen,
boligudviklingen og bosætningsmønstre 1938-1974 7

JESPER HJERMIND

Luksusliv i Viborg ca. 1000-1650 125

KLAUS EBBESEN

Læsten-fundet – 8,5 kg. ravsmykker. Nordeuropas største
offerfund af rav 152

Årsberetning for 2008 168

Årsregnskab for 2008 171

HISTORISK SAMFUND FOR VIBORG-EGNEN

Bestyrelse:

Jørgen Østergaard, formand, Møldrup.

Ole Degn, næstformand, redaktør, Viborg.

Erling Greve Kristensen, sekretær, Dollerup.

Karen Elisabeth Stub, kasserer, Bruunshåb.

Jesper Hjermind, Vorde.

Ejgil Overby, Kjellerup.

K. J. Krarup-Pedersen, Bjerringbro.

Mikkel Kirkedahl, Viborg.

Steffen Elmer Jørgensen, Viborg.

Historisk Samfund for Viborg-egnens hjemmeside: www.hsvib.dk

Samfundets ekspedition:

Jesper Hjermind,

Vordevej 50,

Vorde,

8831 Løgstrup.

Tlf. 86 64 31 73

Bidrag til årbogen:

sendes til *Ole Degn*, Mellemhøjen 11, 8800 Viborg.

Sådan skabtes det moderne Viborg

*Byplanlægningen, boligudviklingen og bosætningsmønstrene
1938-1974¹*

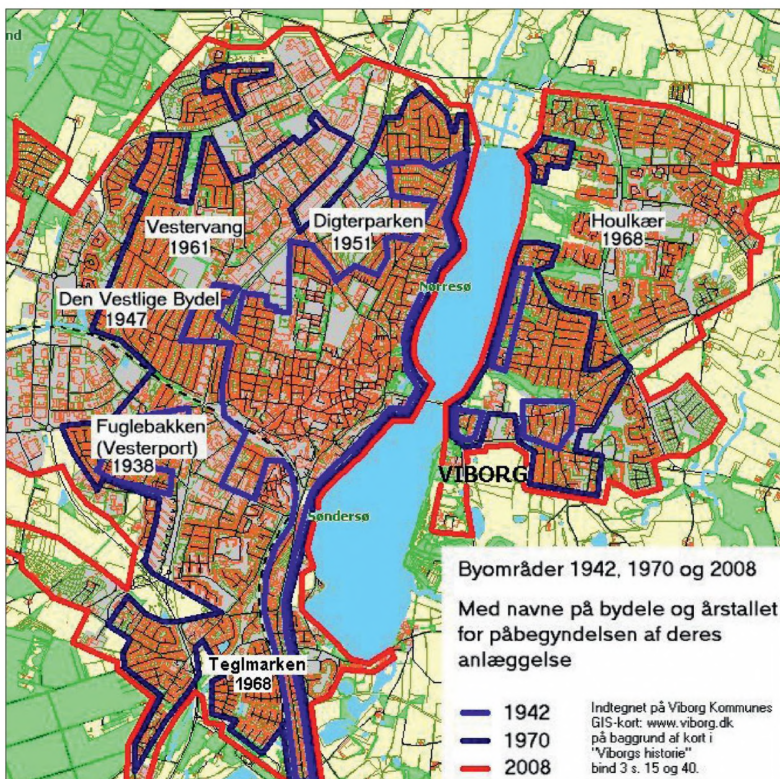
»Viborg bys ønskeseddel« – Dispositionsplan for Viborg 1947

(Stadsingeniør Vilhelm Ehlerts betegnelse for dispositionsplanen i 1947)

I 1947 blev det afgørende skridt i skabelsen af det moderne Viborg taget, da Viborg Byråd vedtog byens første moderne overordnede byplan. Byplanen banede vejen for flere af nutidens store boligområder anlagt efter tidens idealer om åbne grønne bebyggelser. Den fik derved indflydelse på generationer af viborgenseres livsvilkår og blandt dem de 12.000 ekstra indbyggere, som det forventedes ville komme i perioden 1947-2000.

Tirsdag aften den 10. juni 1947 kl. 18 sad de 15 medlemmer af Viborg Byråd klar i byrådsalen på Stænderpladsen i hjertet af Viborg. Sammen med den lokale presse, som også var mødt op, ventede de spændt på at høre Viborgs stadsingeniør Vilhelm Ehlert fremlægge byens netop færdige byplan, der under Ehlerts ledelse gennem otte år var blevet udarbejdet som den første og mest detaljerede af sin slags i Viborgs historie. Vilhelm Ehlert kunne i sin fremlæggelse fortælle, hvordan byplanen, kaldet *Dispositionsplan for Viborg*, de følgende 53 år skulle muliggøre opførelsen af parcelhuskvarterer i Vestbyen ved Kirkebækvej og Jegstrupvej og boligblokke i Nordbyen i det, der skulle blive til Digterparken og Skivevejsblokkene. En ringvej skulle omkranse byen og lede gennemkørende fjerntrafik væk fra Midtbyens tætte net af gader, og der skulle bygges en ny Nordre og Søndre Skole samt en ny kirke i Vestbyen. Det var bare nogle af de elementer, som dengang lå på tegnebrættet i planens 74 maskinskrevne sider og 18 kortbilag, og som i dag kendes som realiserede projekter i det moderne Viborg.²

Viborgs byområde 1942, 1970 og 2008. Med navne på bydele og årstal for påbegyndelsen af deres anlæggelse.

Planen, der af byrådet denne aften skulle vedtages som det kommunale års sag nr. 100, havde stor bevågenhed hos pressen, der ihærdig grifede Vilhelm Ehlerfs mange fakta ned i notatblokkene. Det resulterede blandt andet i den optimistiske overskrift »*Kommende Generationer vil takke*»³ på forsiden af *Socialdemokraten* dagen derpå, mens *Viborg Stifts Folkeblad* kaldte planen for »*Den store Viborg-Plan*»⁴ *Viborg Stiftstidende* konkluderede mere afdæmpet, at planen ville få afgørende betydning for »*Udformningen af Viborg byggemæssigt, anlægsmæssigt og trafikmæssigt indtil Aar 2000*»,⁵ hvilket var en meget lang tidshorison, der ville svare til, at man i dag vedtog en byplan for udviklingen helt frem mod år 2062.

Fra 1938 til 1974 kom Viborg som følge af byudviklingslove og byplanlægning til at gennemgå massive forandringer, der ændrede byen fra at være en lille kompakt by med mange trange lejligheder til at blive en moderne »velfærdsby«. Parcelhuse og almennyttige lejligheder skød op og blev viborgenserne foretrukne boligformer, og byen fik grønne og lyse rekreative områder og ringveje, der skulle adskille biler og bløde trafikanter. Her skal berettes om de processer, der var afgørende i skabelsen af dette moderne bybillede, som viborgenserne i dag kender og tager som en selvfølge.

Den spæde start på hele planarbejdet i Viborg var blevet taget tilbage i 1939 som en opfølgning på *Loven om Byplaner*, der var blevet vedtaget af Rigsdagen året forinden for at imødekomme nogle af de problemer, som på den tid fandtes i mange byer med hensyn til manglen på gode og sunde boliger. Loven fastsatte, at kommunalbestyrelsen i enhver by, »som omfatter mere end 1000 Indbyggere, skal... inden 5 Aar fra denne Lows Ikrafttræden... tilvejebringe en Byplan...«⁶ Overalt i landet igangsattes som en følge deraf en omfattende fysisk planlægning, men besættelsestidens stagnation i byggeriet betød dog, at de fem år ikke alle steder blev overholdt. I stedet kunne besættelsestiden af byplanlæggerne bruges til i ro og mag at forberede og organisere det meget omfattende arbejde.⁷

Beboelsestætheden i Viborg og udvalgte nabobyer 1945				Lejlighedsstørrelsen i Viborg 1940	
	Befolkning	Husstande	Beboere pr. husstand	Antal værelser	Procentvis fordeling
Horsens	32.400	10.722	3,02	1 værelse	4,7
Vejle	27.107	8.860	3,06	2 værelser	31,0
Holstebro	13.212	3.948	3,35	3 værelser	33,6
Silkeborg	20.955	6.046	3,47	4 værelser	15,7
Viborg	20.084	5.788	3,47	5 værelser	7,7
Herning	16.285	4.650	3,50	6 værelser eller flere	7,4
Lands gennemsnit			2,94	Kilde: <i>Henning Ringgaard Lauridsen og Lars Munkøe (red.): Viborgs historie, 2, 1999.</i>	
Gennemsnit i alle danske provinsbyer			3,02		
Kilde: <i>Statistisk Årbog 1950.</i>					

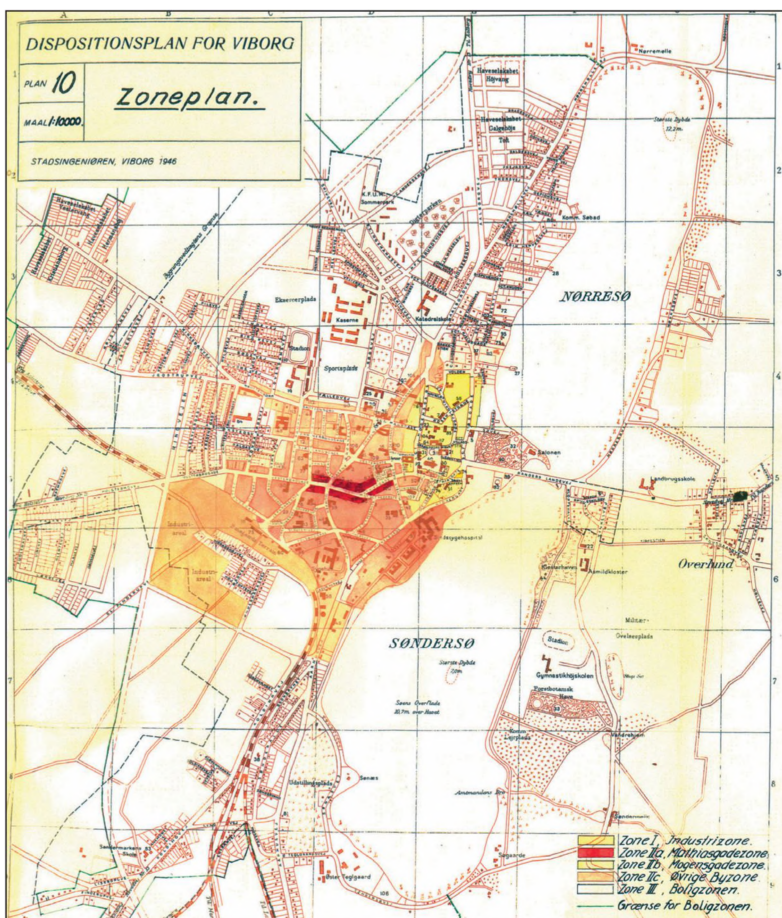
Og planarbejdet var tiltrængt. Gennem besættelsestiden kom der på grund af byggeriets stagnation et stort pres på det boligmarked, som i forvejen var hårdt presset på grund af den vedvarende befolkningsvandrings fra land til by, som havde stået på siden slutningen af 1800-tallet. Ser man på det statistiske billede, som vist i tabellerne ovenfor, talte tallene i Viborg deres tydelige sprog. Gennemsnitsviborgenserne i 1940'erne boede typisk som én blandt tre til fire personer i en to- eller treværelses lejlighed, og man vil bemærke, at tallet i Viborg var ca. en halv person højere end landsgennemsnittet.

En ting var dog det gennemsnitlige statistiske billede. Noget andet var, at lejlighederne ofte i praksis var endnu tættere befolkede, idet de store lejligheder ofte var beboet af byens bedre løngrupper, hvis familier ikke var så store i antal, mens de laveste løngrupper ofte boede i små lejligheder og havde mange børn. Hvis man skulle undgå en fortsat eller endnu større overbefolkning i byens lejligheder i fremtiden, var Dispositionsplanens formål derfor klart. Med udgangspunkt i, at man i de kommende 53 år forventede en fortsat byudvikling og stor befolknings-tilvækst, udtalte stadsingeniør Vilhelm Ehlert og Viborgs borgmester Egon Lauritzen, at planen skulle være *»en Sikring af, at denne Udvikling sker efter sunde Principper med Hensyntagen baade til det almene Vel og det fælles Samfund og til Gavn for den enkelte Borger.«*⁸

Byplanbestemmelserne

Vilhelm Ehlert betegnede Dispositionsplanen som *»Viborg Bys Ønskeseddel«*⁹ og disse ønskepunkter for fremtidens udvikling kunne læses i planens inddeling af byen i tre zoner, som var beskrevet i de tætskrevne sider og i kortmaterialet. Zonerne bestod af en midtbyzone, en boligzone og en industrizone:¹⁰

Midtbyzonen omfattede en god del af den eksisterende by afgrænset mod syd af baneterrænet, mod nord af kirkegården og kaserneområdet, mod øst af søerne og mod vest af det midterste af Ringvejen. Zonen var inddelt i tre undergrupper: Sankt Mathias Gade, Sankt Mogens Gade og den øvrige Midtby. Med undtagelse af de to første undergrupper skulle Midtbyen som helhed bestå af tæt sammenhængende bebyggelse beregnet til boliger og blandet formål i maksimalt tre etager med udnyttet tagetage.¹¹ For Sankt Mathias Gade – byens hovedgade – gjaldt særlige bestemmelser. Den i forvejen tætte bebyggelse med hovedsagelig butikker skulle fastholdes, og der tillodes derfor byggeri i fire etager med

Dispositionsplanen 1947, bilag 10, zonekort med indtegning af byens tre zoner. Byudviklingsområdet mod vest er afgrænset af en grøn streg. Viborg lokalhistoriske Arkiv.

udnyttet tagetage.¹² I Domkirke kvarteret omkring Sankt Mogens Gade ønskede man at bevare det særegne præg med gamle huse fra 1500-, 1600-, 1700- og 1800-tallet, og derfor fastsattes det, at man i samarbejde med Nationalmuseet skulle udarbejde en bevaringsplan for bydelen. Dette samarbejde var allerede i 1944 igangsat via korrespondancer med museumsinspektør ved Nationalmuseet Hugo Matthiessen, hvilket var unikt blandt tidens dispositionsplanarbejder, der kun i et fåtal indeholdt bevaringsbestemmelser i større omfang. Kvarterets bebyggelse

fastsattes endvidere til maksimalt at måtte være i to etager med udnyttet tagetage.¹³

Boligzonen var det område, hvor den største arealudvidelse af byen skulle ske. Zonen omfattede flere boligområder umiddelbart uden for Midtbyzonen, men inden for Ringvejen. Dertil kom en begrænset bebyggelse uden for Ringvejen i det, som kaldtes Den Vestlige Bydel, og i Fuglebakke kvarteret. I boligzonen måtte der opføres parcelhuse og almennyttige boligblokke. Parcelhusene skulle være fritliggende og i højst to etager og være beliggende på grunde på mindst 600 kvadratmeter, dvs. at de skulle have karakter af det, man i samtiden kaldte havebyer. De almennyttige lejligheder skulle være placeret i blokke i højst tre etager beliggende i parkbebyggelser efter særlige bebyggelsesplaner godkendt af byrådet.¹⁴

Industrizonen omfattede et areal i byens sydlige del mellem bane-gårdsterrænet og den dengang netop projekterede Marsk Stigs Vej og Ringvejen. Viborg havde hidtil kun haft ét egentligt industriområde anlagt omkring år 1900 ved Trekronervej i Midtbyens udkant. Det var dog gradvist blevet fyldt op, og mange virksomheder var henvist til placeringer i Midtbyen eller for de mindre virksomheders vedkommende i umiddelbar tilknytning til boliger. Derfor fastsatte planen anlæggelsen af et rent industriområde, som fik god plads, og som med undtagelse af det nærliggende Middagshøjvej kvarter mod øst ikke lå nær nogen boligområder. Dertil kom, at kvarteret af hensyn til transport fik en attraktiv beliggenhed nær Ringvejen og jernbanen, hvorfra der efter forhandlinger med DSB anlagdes et sidespor ind i området.¹⁵

Alle de mange bestemmelser i Dispositionsplanen var såkaldte rammebestemmelser, idet de først var bindende, når byrådet vedtog opfølgende partielle byplanvedtægter med konkrete bestemmelser for de enkelte områder af byen. Planen bestemte firkantet sagt, hvad et område overordnet set *måtte* indeholde, mens de opfølgende byplanvedtægter fastslog, hvad et område mere præcist *skulle* indeholde.

Man ser med zoneinddelingen den spæde begyndelse til den opsplittede – med et fagudtryk kaldet den segregerede – by med klare afgrænsninger mellem boligområder, handels- og serviceområder og erhvervsområder, hvilket var en modsætning til de gamle kvarterer, der kunne indeholde alle tre kategorier inden for samme område. Til denne funktionsopsplitning af byen skal også lægges, at Dispositionsplanen indeholdt forslag til en række separate områder med rekreative faciliteter såsom parker, vandrestier og sportsanlæg. Eksempelvis skulle der efter

forslag fra arkitekt William Splittorff,¹⁶ der var ansat på Stadsingeniørens Kontor, have været anlagt en 28 ha stor skovlignende park i Katmose vest for Ringvejen og syd for jernbanen, over hvilken der skulle anlægges broer til Den Vestlige Bydel. Katmose var dels moseområde, dels ironisk nok område for byens losseplads kaldet »Rotterdam«, og netop derfor kunne man ikke forsvare eventuelt at bebygge området.¹⁷ Den Vestlige Bydel skulle have huset byens største idrætsanlæg med fodboldstadion, atletikstadion, cykelbane, tennisbane, håndboldbane og friluftsbad. Ideen til denne sportspark var fremkommet under krigen i en tæt dialog med byens Samvirkende Idrætsklubber.¹⁸ En sti skulle omkranse begge Viborg-søerne såvel på bysiden som på østsiden, der dengang lå i Asmild-Tapdrup sognekommune. Men med tiden viste det sig dog, at alle disse ideer, der skulle skabe rekreative arealer og tilbud til borgerne i deres fritid, kun delvist blev realiseret.

Man kan her spørge, hvorfor man valgte en byudvikling, som den skitserede. Hvorfor skulle der eksempelvis stort set ikke bygges syd for Marsk Stigs Vej på Søndermarken, der jo netop var et stort og ubebygget areal inden for Ringvejen? Og hvorfor skulle der i stedet bygges en vestlig bydel umiddelbart uden for Ringvejen? Disse spørgsmål var blevet debatteret tidligt i byplanarbejdet, og ifølge førnævnte William Splittorff afgjordes de af, at en større bebyggelse på Søndermarken »ville forudsætte en bedre Vejforbindelse med Bykernen, og Undersøgelser herover har vist, at Bekostningerne ved saadanne ikke staar i Forhold til, hvad der kan indvindes...«¹⁹ Problemet var, at jernbaneterrænet ved banegården afskar Søndermarken fra direkte kontakt med Midtbyen, hvilket gav en stor transporttid imellem bydelene, og det ville kræve en broforbindelse at ændre på det forhold. Dertil kan lægges, at den sydlige del af Søndermarken var moseområde, som ved bebyggelse måtte tørlægges. Et lignende økonomisk argument gjorde sig gældende med hensyn til Den Vestlige Bydel, idet man anså det for muligt at kloakere og føre forsyningslinjer til dette område. Modsat, forklarer Splittorff, ville noget lignende være bekosteligt i spredte randbebyggelser langs byens indfaldsveje og blandt dem Koldingvej og Århusvej på Søndermarken.²⁰

De kommunale embedsmænd og planlægningen

To år før Dispositionsplanens vedtagelse – i juli 1945 – havde Viborg Byråd modtaget en henvendelse fra Indenrigsministeriet, der ville vide, hvor langt man i Viborg var nået i bestræbelserne på at opfylde Byplan-

lovens krav om tilvejebringelse af en dispositionsplan.²¹ Det var Indenrigsministeriet, der havde det overordnede ansvar for at forvalte Byplanloven, og det var derfor i ministeriets interesse, hvordan de enkelte kommuner greb opgaven an. Blandt andet skulle den færdige dispositionsplan sendes til godkendelse i ministeriet, der samtidig gav vejledning via sit rådgivende organ kaldet *Indenrigsministeriets Kommitterede i Byplansager*. I Viborg kunne man i 1945 svare tilbage, at en indsendelse måtte vente lidt, men at et førsteudkast snart forelå.

Byplanarbejdet i Viborg var som nævnt startet løst op i 1939, hvor man med hjælp fra arkitekterne Thyge Olsson og Knud Bartholdy, der var konsulenter hos Den Kommitterede i Byplansager, havde udarbejdet forberedende analyser. Ligeledes havde man på politisk niveau i 1930'erne nedsat et byplanudvalg, hvis medlemsammensætning i begyndelsen var identisk med byrådets gade- og vejudvalg. Selv om arbejdet begyndte allerede året efter Byplanlovens vedtagelse, var det først efter besættelsestidens eneste kommunalvalg i september 1943, at den egentlige organisering af arbejdet blev igangsat. Fordi det var en stor økonomisk post at organisere byplanarbejdet, der skulle strække sig over flere år, havde man efter byrådets konstituering i september 1943 opstillet nogle scenarier for fremgangsmåden. Man kunne eksempelvis have grebet sagen an ligesom i nabobyen Herning, der havde hyret Olsson og Bartholdy til at udarbejde hele byens dispositionsplan. Man kunne også have hyret en lokal arkitekt til et sådant arbejde. Men byplanudvalget valgte dog en helt tredje og måske meget nærliggende mulighed, nemlig at lade stadsingeniør Vilhelm Ehlert selv lede arbejdet med assistance et antal timer dagligt fra den tidligere nævnte William Splittorff. Det besluttedes videre, at Olsson og Bartholdy kun skulle inddrages som eksterne konsulenter, hvor det var nødvendigt. Det gav en organisering, der som vist i nedenstående tabel var koncentreret snævert omkring Ehlert og Splittorff, der kun lod enkelte særlige opgaver udlicitere til specialister i København.²²

Splittorff, der drev sin egen tegnestue i byen, kom derved til at fungere som en slags stadsarkitekt, og han skulle for sin indsats have en gage på 7.800 kr. for året 1944/45,²³ mens Olsson og Bartholdy fik en timeløn på 6 kr. samt dækning af befordring og dagdiæter på samlet 65 kr. om dagen. I alt regnede man med en udgift til disse tre eksternt ansatte på 12.000 kr. for 1944/45 – det samme niveau som i Herning, hvis dispositionsplan færdiggjordes i 1943.²⁴

Det er karakteristisk for tiden, at man måtte hente hjælp udefra, idet stadsingeniøren ikke havde en stor stab af teknisk uddannede til at løse

sådanne opgaver. På Stadsingeniørens Kontor var der en administration på bare otte ansatte, og i de fleste andre byer – København undtaget – var situationen den samme, hvilket var hovedgrunden til Indenrigsministeriets oprettelse af Den Kommitterede i Byplansager i 1941.²⁵

Oversigt over direkte og indirekte involverede parter i byplanarbejdet i Viborg i 1940'erne

Byplanlæggerne	Embede	Opgaver
Vilhelm Ehlert	Stadsingeniør 1928-64.	Chef for Stadsingeniørens Kontor og sekretær for byplanudvalget. Tegned de fleste dispositioner.
William Splittorff	Arkitekt med egen tegnestue i Viborg til sin død i 1955.	Eksternt ansat hos stadsingeniøren 1944/45. Udarbejdede trafikanalyser og stod bag et bredt udvalg af dispositioner.
Derudover var der på Stadsingeniørens Kontor i 1940'erne. otte fastansatte fordelt på fire ingeniører/konstruktører og fire kontoransatte.		
<i>Andre tilknyttede eller med indflydelse på planlægningen</i>		
Thyge Olsson Knud Bartholdy	Arkitekter ansat hos Indenrigsministeriets Kommitterede i Byplansager, Kbh.	Udarbejdede analyser i forberedelsesfasen af eksisterende forhold såsom bygningshøjder, grundpriser og forsyningslinjer.
Axel Lomholt	Elektroingeniør i Viborg og Bjerringbro 1931-63.	Tegned grundkortene over byen. Aktiv debattør i byplansager.
Christen Ostenfeld (i dag COWI)	Rådg. ingeniør i Kbh.	Udarbejdede skitser til sportsanlæg i Vestbyen og på Søndermarken.
Hartvig Rasmussen Miland Petersen Rut Speyer	Arkitekter i Klampenborg. Vindere af arkitektkonkurrence 1945.	Tegned Digterparken-bebyggelsen på Brostrøms Toft.

Kilder:

Kortbilag i Dispositionsplan for Viborg.

Viborg Købstads Historie, 4, s. 38.

Viborg Stiftstidende 11. juni 1947.

Fortegnelse med tilhørende register over medlemmer af byraadet, kommunale udvalg, kommissioner, inspektioner, ombud m.v. samt kommunens tjenestemænd m.fl. under Viborg Kommune pr. 1. april, årgang: 1938 og 1948.

Byrådspolitikerne og planlægningen

Hvis man kaster blikket på det politiske niveau, vil man bemærke, at byplanudvalget i den tid, planarbejdet stod på, var domineret af socialdemokrater og konservative, hvilket fremgår af nedenstående tabel. Fordelingen var påvirket af, hvem der sad i borgmesterstolen. Fra 1937 til 1943 var det socialdemokraten Viggo Aggerholm, mens det fra 1943 var Aage Philipson og fra 1945 Egon Lauritsen, der begge var konservative. Byrådets tredje store parti, Venstre, der ikke på noget tidspunkt i perioden havde borgmesterposten, fik derimod kun ringe indflydelse i byplanudvalget.

Man kunne have tænkt sig, at der grundet de to partiers vidt forskellige ideologiske udgangspunkter ville have været mange særinteresser, som kunne kollidere i udvalgsarbejdet. Arbejdede socialdemokraterne eksempelvis særligt for opførelsen af billige almennyttige lejeboliger til arbejderne, og arbejdede de konservative særligt for erhvervslivets udviklingsmuligheder og opførelsen af private villaer? Hvis sådanne særinteresser eller modsætninger i det politiske spil har været afgørende, har man ikke desto mindre undladt at indføre dem i byplanudvalgets forhandlingsprotokol. Påfaldende er det i hvert fald, at særstandpunkter i udvalgets forhandlinger sjældent ses, og at så godt som alle sager blev vedtaget med enstemmighed. At der har været konsensus i arbejdet bekræftedes af det socialdemokratiske udvalgsmedlem Aksel Nielsen, idet han i *Viborg Stiftstidende*, der i øvrigt var byens *konservative avis*, refereredes for at have sagt, at »Indenfor Udvalget har vi været enige om Planen... Jeg skal paa Mindretalsgruppens Vegne foreslaa, at Forslaget vedtages.«²⁶ Der var her tale om, at det socialdemokratiske mindretal, der var i opposition til det borgerlige flertal, fuldt ud kunne tilslutte sig planen, som var blevet til i et tæt samarbejde på tværs i byrådsalen.

Konsensus-princippet gjorde sig gældende i hele planarbejdet, idet man fornemmer, at der under hele processen arbejdedes på kryds og tværs af det politiske niveau og embedsmandsniveauet uden en skarp skelen til formelle grænser. Ofte blev Ehlert og Splittorff tilkaldt til udvalgs møderne for at fremlægge forslag til byplandispositioner. Disse redegørelser, analyser, udkast og lignende blev som regel taget til efterretning af udvalget og gav påfaldende sjældent anledning til politiske diskussioner blandt medlemmerne. Man fornemmer, at det til tider nærmest var de to embedsmænd og ikke politikerne, som under deres redegørelser førte den egentlige debat af og stillingtagen til aspekterne. Dette gjaldt også beslutninger af større vigtighed.

Medlemmerne af byrådets byplanudvalg

1937-43 (på grund af besættelsen blev byrådsvalget i 1941 ekstraordinært udskudt til sep. 1943).	Formand Viggo Aggerholm, borgmester, socialdemokrat. J. Peter Aarestrup, inkassator, socialdemokrat. Aage Philipsen, fabrikant, konservativ. (Identisk med byrådets vejudvalg).
1943-46	Formand V. Nørgaard Nielsen, ingeniør. Egon Lauritsen, grosserer, konservativ. Aksel Nielsen, kasserer, socialdemokrat. Aage Philipsen, borgmester, konservativ. (udtrådt 1945 og erstattet af Margrethe Jacobsen). Peter Aarestrup, socialdemokrat. (Identisk med byrådets gade- og vejudvalg).
1946-50	Formand Egon Lauritsen, borgmester, konservativ. Gustav N. Kjærsgaard, direktør, konservativ. Margrethe Jacobsen, læge, konservativ. Folmer R. Nielsen, forretningsfører. Aksel Nielsen, kasserer, socialdemokrat.

Kilder:

Fortegnelse med tilhørende register over medlemmer af byraadet, kommunale udvalg, kommissioner, inspektioner, ombud m.v. samt kommunens tjenestemænd m.fl. under Viborg Kommune pr. 1. april, årgang: 1938, 1948.

Viborg Stiftstidende 22. maj 1943.

Eksempelvis kan man nævne, at noget så væsentligt som den befolkningsfremskrivning, der skulle være grundlaget for udlægget af byudviklingsområder mere end 50 år frem i tiden, overhovedet ikke ifølge udvalgsprotokollen gav anledning til spørgsmål eller debat, da Splittorff fremlagde den i juni 1944. Af mindre sager kan man nævne, at kloakplanen for Den Vestlige Bydel blot blev taget »*Til Efterretning*« i protokollens beslutningskolonne, og at »*Hovedtrækkene godkendes*« i et forslag til bebyggelse på Galgehøjtoft ved Aalborgvej i Nordbyen, uden at det nævnes, hvilke hovedtræk der ikke kunne godkendes. Hvis der har været nogen større debat under møderne, har man altså – bevidst eller ubevidst – helt undladt at indføre det i protokollen.²⁷ Faktum er yderligere, at man i samtiden anså byplanlægning for en strengt faglig disciplin, der kun kunne varetages til fulde af uddannede. Man følte vel derfor ikke i udvalget, at man behøvede at debattere byplanasperker, som på embedsmandsniveau var godt og grundigt gennemarbejdet, så man derfor kunne nøjes med at godkende hovedtrækkene, som det

blev formuleret ovenfor. Omvendt ville man i så fald have sat spørgsmålet ved Ehlerts og Splittorffs kompetence.

Da man i 1945 havde udarbejdet førsteudkastet til Dispositionsplanen, valgte man at sende det til korrekturlæsning hos Den Kommitterede frem for straks at indsende det til Indenrigsministeriets godkendelse.²⁸ Den Kommitterede havde efter gennemlæsningen af planen hovedsagelig kommentarer til redaktionelle og sproglige formuleringer i tekstmaterialet, som det i et møde den 12. oktober 1945 anbefaledes at ændre.²⁹ På den baggrund vedtog byplanudvalget i juni 1946 at lade planens tekstdel omarbejde, så den udgave af planen, der vedtoges af byrådet året efter, blev en ganske anden. Efter vedtagelsen i 1947 sendtes planen til endelig godkendelse i Indenrigsministeriet. Påfaldende er det i den forbindelse, at der nu trods ministeriets tidligere rykkerskrivelser intet hastværk var med at ekspedere sagen, og svaret fra ministeriet trak ud i flere år.

Ud over indsendelsen til Indenrigsministeriet blev planen også fremlagt til offentligt gennemsyn i tre uger på Stadsingeniørens Kontor samt sendt til Viborg Amtsråd og til Statsbanerne. Det blev i den forbindelse af Vilhelm Ehlert fremhævet, at man gerne modtog indsigelser og ændringsforslag inden for seks uger,³⁰ idet Ehlert supplerede med, at *»Det er tidligere sagt her i Byraadet, at Dispositionsplanen skulde gøres populær, saaledes at alle Byens Borgere var forstaaende Medarbejdere i den Udvikling, vi ønsker. Jeg haaber, at det kan lade sig gøre.»*³¹ Nogen egentlige korrektioner af planbestemmelserne kom dog ikke til. Princippet om borgerinddragelse var et direkte krav i Byplanloven,³² men fra byrådens side synes man at have haft den holdning, at man uanset hvad ville søge at gennemføre planbestemmelserne i god forståelse med byens borgere – med Ehlerts ord de forstående medarbejdere. Eksempelvis ville man så vidt muligt erhverve jord af lodsejere, der solgte ad frivillighedens vej til trods for, at Byplanloven gav øgede muligheder for kommunen til at ekspropriere jord til byudvikling og give erstatning derfor,³³ hvilket udfyldte en mangel i en ældre byplanlov fra 1925.³⁴

Selv om ministeriets godkendelse manglede, regnede man i de følgende år Dispositionsplanen for bindende, og alle byplanvedtægter blev derfor vedtaget i overensstemmelse med Dispositionsplanens rammebestemmelser. Først så sent som i august 1959 kom den endelige godkendelse, men ikke fra Indenrigsministeriet. Det var nu Boligministeriet, der havde overtaget byplanansvaret.³⁵ Dette ministeriums sagkyndige gav planen megen ros. Det hed eksempelvis i ministeriets kommentarer,

at »Forslaget er i øvrigt af meget høj kvalitet, både hvad angår kortbilagene og den skriftlige redegørelse, der på forbilledlig måde klarlægger de eksisterende forhold samt anviser retningslinier for den kommende udvikling.«³⁶ I svaret undskyldte man den 12 år lange sagsbehandlingstid med, at de overordnede vejforbindelser i området hidtil ikke havde været endeligt fastlagt i landsplanlægningen og derfor kunne komme i modstrid med Dispositionsplanens bestemmelser.³⁷ Hvilke veje, det drejede sig om, nævnes ikke med ét ord, men der kan kun være tale om Ringvejens sydlige forløb mod Vejle og Århus.

Forestillinger og fakta i bosætningen

Hvis man skal danne sig et indblik i den videre udvikling efter Dispositionsplanens vedtagelse i 1947, er det værd at starte med et kig på udviklingen i befolkningstallet og bosætningsmønstrene.

Der var i dispositionsplanen udførlige beregninger over, hvor mange indbyggere Viborg by ville få i løbet af de følgende 53 år. Man regnede med en befolkningsforøgelse fra godt 20.000 i 1947 til 32.000 i år 2000, og det var på den baggrund, man fastsatte, hvilke og hvor store arealer der skulle udlægges til boligområder inden for de nævnte zoner. Nedenstående tabel viser den forventede befolkningsudvikling i de enkelte områder, dvs. Midtbyzonen og i områderne i Boligzonen, holdt op mod den faktiske befolkningsudvikling. Områdenumrene er indsat af hensyn til overblikket og refererer *ikke* til Dispositionsplanens zoneinddeling.

Man lader sig imponere af, at befolkningsprognosen ramte præcist de omkring 32.000 indbyggere, som faktisk boede i Viborg by i år 2000. Men man må samtidigt bemærke, at befolkningens fordeling på de enkelte bydele blev en ganske anden end ventet. Interessant er det eksempelvis, at man forestillede sig, at langt hovedparten af byens indbyggere skulle bo i det, som her er kaldt område 1, hvis arealer med undtagelse af Fuglebakken ligger inden for Ringvejen og nord for Marsk Stigs Vej. I yderdistrikterne, område 2-3, ventede man kun et ringe befolkningstal. Resultatet i år 2000 var dog lige nøjagtigt det modsatte. Der var sket en langt større arealudvidelse af byen end ventet, og i yderdistrikterne boede nu langt størstedelen af befolkningen, nemlig 19.798 personer, mens område 1 kun havde under halvdelen af det ventede befolkningstal, nemlig 13.862 indbyggere. Under yderdistrikterne hører også område 4, Asmild og Houlkær sogne øst for Viborg-søerne, der i 1947 ikke

	Dispositionsplanens forventede indbyggertal år 2000 i de forskellige bydele. (Nutidig betegnelse i parentes)	Det faktiske indbyggertal år 2000 i sogne svarende til bydelene til venstre
Område 1	Midtbyzonen 22.000	Viborg Domsogn 7422
	Brostrøms Toft (Digterparken) 2350	Søndre Sogn ³⁸ 6440
	Skivevej ved Ringvejen (Tårnparken) 1600	
	Galgehøjtoft (Mellem Aalborgvej og Nørremøllevej) 1050	
	Fuglebakken 1400	
	28.400	13.862
Område 2	Den Vestlige Bydel:	Vestervang Sogn
	Indre del 1550	
	Ydre del 1600	
	3150	5274
Område 3	Ved Koldingvej 450 (Søndre Bydel og Søndermarken)	Søndermark Sogn 5407
Område 4	Ikke projekteret i 1947	Øst for søerne:
		Asmild Sogn 4615
		Houlkær Sogn 4502
		9117
		Befolkning i landzonen i de viste sogne -1402
	I alt 32.000	32.258

Kilder:

Viborg Stiftstidende 11. juni 1947

www.statistikbanken.dk

Dispositionsplan for Viborg: Befolkningsdiagram, bilag 4

var projekteret som byområde. Det skyldes, at området dengang lå i nabokommunen Asmild-Tapdrup, som først blev en del af Viborg Kommune i 1970.

Hvorfor så denne ganske anden udvikling med hensyn til bosætningen, kunne man spørge? Det interessante er, at når såvel borgmesteren som stadsingeniøren i 1940'erne talte om at løse boligproblemet, var det fortrinsvis byggeri af almennyttige lejligheder, de havde i tankerne. Så

selv om man med Dispositionsplanen viste en god evne til at forudsige behovet for antallet af fremtidige boliger, var der ét punkt, som der i 1947 ikke kunne have været taget højde for, nemlig at parcelhuset og ikke den almennyttige lejlighed på langt sigt blev den foretrukne boligform. I 1940'erne havde man yderligere en vision om at skabe en kompakt by med korte afstande fra bolig til arbejdsplads og fra bolig til byens handels- og servicetilbud. Man ønskede, at det maksimalt måtte tage 20 minutter at gå til fods fra bygrænsen til Hjultorvet i centrum, hvilket var væsentligt på et tidspunkt, hvor kun de færreste havde råd til en bil og var henvist til at benytte en endnu begrænset bybustrafik eller deres cykler.³⁹

En boligbestand fortrinsvis bestående af boligblokke og kun et begrænset antal parcelhuskvarterer ville man arealmæssigt sagtens kunne have rummet inden for Ringvejen og 20-minuttersgrænsen. Den økonomiske højkonjunktur fra 1957 ændrede dog hele grundlaget for denne måde at tænke byudvikling på, idet flere og flere pludselig fik råd til at realisere drømmen om eget parcelhus. Parcelhuse var logisk nok mere pladskrævende, idet de var omkranset af haver, og idet de kun rummede én husstand pr. parcel modsat blokbebyggelser, der på et begrænset areal kunne rumme mange husstande. Dertil kom, at afstande med ét blev underordnede, idet der for mange nu også blev råd til en bil i indkørslen. Man skal også i udviklingen indregne, at mens mange tilflyttere bosatte sig i parcelhuskvarterer, var der også mange af byens eksisterende indbyggere, der fandt vej fra de trange midtbykvarterer til parcelhusene. Det har også haft betydning for den ændrede befolkningsudvikling i byens forskellige bydele.

I Viborg og i det øvrige land

En opgørelse af arkitekt Arne Gaardmand viser, at der i midten af 1950'erne var vedtaget eller arbejdedes på dispositionsplaner i omkring 350 af landets dengang ca. 1.400 kommuner,⁴⁰ hvilket fortæller, at Byplanloven af 1938 derved havde stor betydning i både de 86 købstadskommuner og i en lang række landkommuner. Flere af disse kommuners stadsingenører har i samtidens fagtidsskrifter med en vis stolthed berettet om dette dispositionsplanarbejde, og ud fra det kan man se nogle træk fælles med Dispositionsplan for Viborg. Det gjaldt blandt andet i Herning (1943) og Esbjerg (1953), hvor der også opereredes med en zoneinddeling, der splittede byerne op i de karakteristiske bo-

lig-, handels- og industriområder samt i grønne rekreative områder. I Herning var der ligeledes planer fremme om et omfattende ringvejssystem nord og vest om byen i stil med Ringvejen i Viborg, og i Herning sås også en zoneplan med tæt høj bebyggelse langs hovedgaden Bredgade ligesom i Sankt Mathias Gade i Viborg og lav spredt bebyggelse i yderdistrikterne.⁴¹ Det kan også nævnes, at Sønderborg, der fik sin dispositionsplan i 1949, var en af de byer, der ligesom Viborg fik en bevaringsplan for den gamle bykerne.⁴² Så tankerne i Viborgs byplanlægning var altså ikke noget unikum, men var præget af tidens idealer, der for boligkvarterernes vedkommende især var koncentreret om havebyer og parkbebyggelser med boligblokke. Disse tanker om åbne grønne boligbebyggelser var opstået i Storbritannien sidst i 1800-tallet hos blandt andre byplanteoretikeren Ebenezer Howard, der så et behov for at skabe sunde boligområder – såkaldte *Garden Cities* – som et alternativ til industrialismens tætpakkede arbejderkvarterer i tidens storbyer. Til disse idealer kan også lægges ideerne om byens opsplitning, idet der i havebytanken også lå en vision om større harmoni mellem byens forskellige funktioner. Larmende og forurenende industri skulle ikke ligge nær boligområder.⁴³

En anden af tidens store danske planer, som det er værd at parallelisere Viborgs dispositionsplan med, er den københavnske *Fingerplan*, der også fremlagdes i 1947. Fingerplanen skitserede en byudvikling med såkaldte planetbyer langs fem indfaldsveje og S-togslinjer og med nem adgang til grønne områder anlagt imellem disse »fingre.« Planen havde derved de samme idealer om sunde grønne byområder med lys og luft, men modsat Viborg-planens tanker om en kompakt by udlagde den et forholdsvist stort areal til byudvikling, hvilket blandt andet bundede i storbyområdet væsentlig større befolkning og i en bedre kollektiv trafikbetjening, som gjorde, at afstande havde mindre betydning.⁴⁴

Under arbejdet med dispositionsplanerne forskellige steder i landet var der tæt kontakt mellem kommunernes stadsingeniører, og der var uofficielle anvisninger i omløb om, hvordan en dispositionsplan mest hensigtsmæssigt kunne struktureres. Derfor var planerne fra sted til sted oftest opbygget efter samme struktur som vist ovenfor.⁴⁵ En interessant tanke er derfor, om det så betød, at byerne kom til at ligne hinanden. Var Byplanlovens krav om harmoni mellem de enkelte zoner medvirkende til, at byerne fik det samme ensartede præg af parcelhuse i yderkvartererne, industrikvarterer langs ringvejene og gågader i et i øvrigt affolket centrum?

»Kunne vi udbyde 500 lejligheder nu, ville de blive revet bort« – Dårlige boligforhold og nye byggereregler

(Borgmester Egon Lauritzens beskrivelse af situationen på boligmarkedet i 1948)

For at forstå baggrunden for Dispositionsplanens vedtagelse må man kigge nærmere på de forhold, som gjorde sig gældende i 1940'ernes Viborg, mens byplanarbejdet stod på. De skitser for en sund, åben og grøn by, som planen udstak, var i høj grad præget af 1940'ernes kompakte by med stor overbefolkning i byens lejligheder. Som en følge af den situation fik kommunens embedsmænd mere vidtgående beføjelser end nogensinde før over for bygherrer for derved at sikre en sund udvikling, der i første omgang især var præget af det almennyttige boligbyggeri og siden af parcelhusbyggeriet.

I 1944 skrev Viborgs konservative borgmester Aage Philipsen et debatindlæg om byens boligforhold, hvor han konstaterede, at

Viborg By lider i Dag under stor Mangel paa Boliger, og mange husvilde Familier er derfor henvist til at bo under de mest primitive Forhold... Mange Familier bor under saa indskrænkede Forhold, at de ikke kan skabe den "Hjemlivets Hygge", som binder Familiens Ungdom til Hjemmet i dens Fritid...⁴⁶

Situationen lignede den, som også gjaldt i andre byer. Der var som vist i tabellen i forrige afsnit mange overbefolkede lejligheder, og der var store sociale skel mellem byens enkelte kvarterer, og især i kvarterer med de laveste sociale lag begyndte problemerne at skinne igennem. Årsagen var blandt andet, at befolkningstallet steg fra 19.088 i 1940 til 22.300 i 1950⁴⁷ uden, at tilstrækkeligt nybyggeri kom til. Kommunen søgte dog at opmuntre til mere byggeri blandt andet via støtte til oprettelsen af almennyttige boligselskaber, men krigen lagde i mange tilfælde hindringer for vareleverancer til mulige projekter.

Man ville dog ikke bare have nybyggerier i gang. Man ville også sikre sig, at nybyggerierne blev opført efter principper, der gav gode og sunde forhold for beboerne, så alle uanset socialklasse kom til at bo i boliger, der overholdt nogle minimumskrav. Med vedtagelsen af Dispositionsplanen i 1947 indtraf dermed en ny fase i byplanlægningens historie. De planer for byens udvikling, som kommunen også tidligere havde kunnet

fremlægge, havde dengang været svære at forvalte, da muligheden for ekspropriation og indgreb over for private bygherrer dengang var utilstrækkelig i sikringen af gode forhold. Det nye i 1947 var, at kommunens embedsmænd med den nye Dispositionsplan i hånden nu kunne forvalte nogle i forhold til tidligere tider ret så vidtgående byggeregler angående byggelinjer, bebyggelsesprocenter og bygningers udformning. På den måde kunne man diktere, at byggerierne blev opført efter sunde principper, eller lægge hindringer i vejen, hvis byggeriernes udformning blev anset for uhensigtsmæssig. Mest vidtgående var kravene i Dispositionsplanens boligzone, hvor man søgte at fremme byggeriet af fritliggende huse ud fra reglerne i nedenstående tabel.

Dispositionsplanens byggeregler i boligzonen⁴⁸

<i>Parcelhuse</i>	
Grundareal	Mindst 600 m ² Mindst 18 meter skel beliggende mod vej
Bebyggelsesprocent	33% ved en etage 25% ved to etager
Byggefelt	Mindst 16 x 16 meter
Bygningshøjde	Op til to etager med en maksimal facadehøjde på otte meter

Med regler som angivet i tabellen ville man i boligzonen ved et tænkt eksempel, der lige nøjagtigt overholdt minimumskravene, kunne udstykke en 600 m² parcelhusgrund, der var 18 meter bred mod vejen og havde en længde af 33,4 meter i dybden. Og inden for et byggefelt, der med 16 meter på hver led samlet ville være på 256 m², kunne man bygge de 198 m² med et enetages hus og overholde bebyggelsesprocenten på 33 procent af grundens areal. For samtidens bygherrer, der tidligere kun havde kendt til brandregler og byggehøjder fastlagt i forhold til gadernes bredde, måtte de nye regler have forekommet at være bureaukratiske. Men at man gik så vidt med regler, der skulle sikre bedre plads mellem husene og deres beboere, bundede klart i den situation, som Aage Philipsen talte om med tydelige sociale problemer på boligområdet.

Dårlige social- og boligforhold var årsag til vidtgående regler

Mens byplanarbejdet stod på op gennem 1940'erne, boede de dengang ca. 20.000 viborgensere på et forholdsvist kompakt areal nogenlunde svarende til den nuværende Midtby, hvor alle ledige lejligheder og anvendelige rum, store som små, i såvel forhuse som baghuse og i tagetagerne var taget i brug til det yderste som følge af befolkningstilvæksten. Det var kun langs indfaldsvejene Århusvej og Ålborgvej langs søerne samt mod vest, at der i det små før besættelsen var skudt villaer og enkelte moderne boligkomplekser op. At der fandtes kvarterer med store sociale problemer, kan især påvises via en optælling af skattegrundlaget og erhvervs sammensætningen i de enkelte gader. Kigger man i tabellen nedenfor, vil det træde frem, at beboernes lønniveau i byens fattigste gade, Lille Sankt Mikkels Gade, i 1945 kun udgjorde en tredjedel af lønniveauet i Sankt Mathias Gade, der som hovedgade klart var byens rigeste gade.

Lønniveau i fire udvalgte gader 1945

	Årligt lønniveau i gennemsnit pr. person	Indekstal
Sankt Mathiasgade	6.315	100
Fredensgade	3.787	60
Skottenborg	2.380	38
Lille Sankt Mikkelsgade	1.978	31

Beregnet på baggrund af optællinger af skatteindbetaling anført i Skattebog for Viborg Købstad 1945-46.

Havde man i 1940'erne gået en tur gennem Viborg, kunne man have startet i netop Lille Sankt Mikkels Gade og her på terrasserne ned mod Sønderøs bred set beboernes små faldefærdige huse i 1800-talsstil. Her var 17 procent på offentlig forsørgelse, mens 40 procent var beskæftiget ved typiske arbejder- og håndværksfag. Da Viborg trods sin størrelse ikke rummede mange store industriarbejdspladser, men hovedsagelig små foretagender, var arbejderbefolkningen ofte ufaglærte, og i Lille

Sankt Mikkel's Gade var betegnelser som arbejdsmand, arbejder eller arbejderske uden nærmere angivelse af det konkrete fagområde hyppige.

Hvis man derefter fortsatte turen opad bakken mod Domkirken og tårne, ville man i Sankt Mathias Gade se modsætningen i form af gadens monumentale historicistiske ejendomme, der i stueetagerne rummede byens forretninger, mens de øvrige etager var hjem for mange af byens øverste embedsmænd og handelsfolk – blandt andet landsdommere, overlæger, en bankdirektør og mange butiksindehavere. Dette borgerskab udgjorde ca. 25 procent af gadens beboere, og af dem havde embedsmandsgruppen en særlig status, idet mange var beskæftiget ved de forholdsvist mange administrative regionale institutioner, som byen rummede i form af amsadministration, bispedømme, Vestre Landsret, Landsarkivet for Nørrejylland, Statsadvokaturen, statshospitalet og sygehuset. Gaden rummede dog også mange tjenende ånder i form af tjenestepiger og husassistenter og lignende, der indgik i disse bedrestillede familiers husstande.

Længere mod vest, når man passerede Sankt Mathiasport, ville man i de lige vinkelrette gader i brokvarteret mellem Skottenborg og Vesterbrogade atter finde en ny gruppe bestående af fortrinsvis arbejdere og håndværkere samt småhandlende, mens man helt mod vest, lige inden bymarkerne åbnede sig for én, ville se den spæde begyndelse til senere tiders middelklassekvarterer. I eksempelvis Fredensgade, hvis villaer var opført som nogle af byens første i 1920'erne, bestod befolkningen af det midterste sociale lag med mange håndværkere (24 procent) – deriblandt en del håndværksmestre – og offentligt ansatte og kontoransatte (samlet 23 procent), der havde sparet nok sammen til at kunne erhverve eget hus med have omkring.⁴⁹

Byen rummede altså, som gåturen ville vise, både velfungerende kvarterer – her tænkes blandt andet på velhavergaden Sankt Mathias Gade og villakvarteret ved Fredensgade – men også kvarterer med store sociale problemer, f.eks. Lille Sankt Mikkel's Gade, der rummede 521 personer fordelt på 162 husstande.⁵⁰ Fra kommunens side havde man forsøgt at gøre lidt ved de boligproblemer, som ramte byens laveste sociale lag, ved at opføre såkaldte husvildebarakker i udkanten af byen eller helt uden for byen – f.eks. på Holstebrovej, i Engelsborg og ved Kirkebækvej. Det var de absolut dårligst stillede og ofte børnerige familier, der kom til at bo her på helt ned til 35 kvadratmeters lejligheder. Det var dog en løsning, som i længden ikke var holdbar. Formålet med de nye skrappe byggesregler var derfor at sikre, at alle kvarterer i byen kom til at overholde nogle

Husvildebarakkerne på Nørremarksvej 3. De blev bygget i 1942 og nedrevet i 1985, efter at de sidst havde været i Forsvarsbrødrenes besiddelse. Foto Zacho ca. 1945 i Viborg lokalhistoriske Arkiv.

standarder med hensyn til befolkningens leve- og boligforhold, og de skulle forhindre, at fremtidige bydele udviklede sig til sådanne ghettolignende forhold, som fandtes i Lille Sankt Mikkels Gade.

Den videre udvikling

Dispositionsplanen fra 1947 fik stor indflydelse på, at Viborgs bybillede, som her er skitseret, ændrede sig. I den periode, som hér er i fokus, 1938-74, voksede byens areal således med 280 procent,⁵¹ hvilket især skyldtes byggerereglerne, der udlagde mere plads end tidligere omkring alt nybyggeri. Stigningen i indbyggertallet var i samme periode kun på 44 procent,⁵² og det betød, at viborgenserne i 1970'erne havde fået væsentligt mere plads i både eget hjem og i det offentlige rum end tilfældet havde været for viborgenserne i 1940'erne.

Den situation kunne Aage Philipsens efterfølger som borgmester, Egon Lauritzen (konservativ), kun have drømt om, da han i 1948 definerede bolig manglen i byen på den måde, at »Kunde vi udbyde 500 Lejligheder nu, vilde de blive revet bort...«⁵³ Lauritzen kunne dog trods en malende beskrivelse af byens boligproblemer se en løsning et stykke ude i horisonten, idet han kunne fortælle, at hele 315 lejligheder, som var blandt nogle af de første initiativer efter besættelsen, forventedes at ville stå færdige i løbet af foråret 1948. Byggeriet i hele tidsperioden fra

1940'erne til 1970'erne kom især til at koncentrere sig om to boligformer. I den tidlige periode, som her er beskrevet, var det især lejeboliger, som dem Lauritzen nævner, der blev søgt fremmet, og det skete fortrinsvis, som det vil ses i næste afsnit, gennem oprettelsen af byens to almennyttige boligselskaber, *Boligselskabet Viborg* og *Erhvervsrådets Boligselskab*, der kom til at stå for en enorm boligproduktion op gennem 1940'erne og 1950'erne. Først senere, i midten af 1950'erne og især op gennem 1960'erne, hvor Danmark oplevede historiens største økonomiske højkonjunktur, kom der for alvor gang i det parcelhusbyggeri, som Dispositionsplanens byggebestemmelser i boligzonen især lagde op til.

De to konservative borgmestre i 1940'erne havde netop haft parcelhusene som deres mærkesag. Eksempelvis skrev Aage Philipsen om muligheden for at skabe bedre plads for de enkelte familier, at

... efter min Mening [skal man] noget bort fra de mange Lejligheder med kun 2 store Værelser og i højere Grad bygge Lejligheder med flere mindre Rum... Og kan dette ske i Enfamilie-Huse med tilhørende Have, vil man derved tillige opnaa, at Børnene vil faa det "Barndomshjem", som man altid vil tænke tilbage paa med glade Minder...⁵⁴

Men da kun de færreste almindelige mennesker på den tid kunne få råd til et parcelhus, havde hverken Aage Philipsen eller Egon Lauritzen næppe forestillet sig, at parcelhusbyggeriet 15 år efter Dispositionsplanens vedtagelse skulle blive så stort, at planens arealudlæg til formålet viste sig at være for lille, som det senere vil ses.

»Gode og billige boliger til den mindrebemidlede befolkning« – De almennyttige boligselskaber

(Citat fra bestyrelsesprotokollen for Erhvervsrådets Boligselskab, 1942)

Op gennem 1940'erne og 1950'erne fik de almennyttige boligselskaber i Viborg ligesom i andre byer stor betydning for løsningen af boligproblemet. Med et idégrundlag om at udleje billige boliger opført med statslån og statstilskud kom selskaberne til at stå for hovedparten af tidens store boligblokbebyggelser, som skabte et helt nyt bybillede i skarp modsætning til det kendte. Bag disse idealistiske argumenter ulmede der dog også nogle politiske og ideologiske konflikter mellem selskabernes

34 almennyttige boligselskaber med tidspunktet for deres oprettelse.

By	Selskaber	År	Kilde
Herning (3)	Herning andelsboligforening Fruehøjgård Hernings Boligselskab	1939 1951 1951	Allan Leth Frandsen: <i>En by vokser til</i> , s. 13 og s. 24-25 http://www.habf.dk/default.asp?intID=5366
Holstebro (2)	Boligselskabet Holstebro Boligselskabet Sct. Jørgen	1945 1949	http://www.bsh.dk http://www.bssj.dk
Silkeborg (3)	Arbejdernes Andels-Boligforening Arbejdernes Byggeforening Silkeborg Boligselskab	1940 1941 1947	Troels Andersen m. fl.: <i>Silkeborg 1846-1996</i> , s. 113-14 http://www.sb-silkeborg.dk/
Skive (3)	Socialt Boligbyggeri Arbejdernes Andelsboligforening Skive Boligselskab	1940 1942 1984	Niels Mortensen: <i>Skive kommunes historie</i> , s. 113 og s. 401
Vejle (2)	Arbejdernes Andels-Boligforening Østerbo	1932 1941	Poul Ulrich Jensen: <i>Vejles historie</i> 5, s. 117-18
Viborg (2)	Boligselskabet Viborg Erhvervsrådets Boligselskab	1940 1942	Jf. kapitlet <i>De almennyttige boligselskaber – »Gode og billige boliger til den mindrebedemlede befolkning»</i>
Århus (19)	Arbejdernes Andelsboligforening Murersvendenes Stiftelse Boligforeningen Ringgården Boligselskabet Præstehaven Boligforeningen Højbo Boligforeningen Solgården Højbjerg Andelsboligforening Viby Andelsboligforening Åbyhøj Boligforening Boligforeningen af 10. marts 1943 Boligforeningen af 1983 Boligforeningen Vesterbo Midtjysk Boligselskab Beder-Malling Boligforening Boligforeningen StatsBo Brabrand Boligforening Boligforeningen Fagbo Boligselskabet Århus Omegn Boligforeningen Djursland	1919 1924 1938 1939 1942 1942 1942 1942 1942 1942 1943 1946 1946 1947 1948 1948 1948 1948 1951 1953 1966	Olaf Lind og Jonas Møller: <i>Folkebolig, boligfolk</i> , s. 80, 118 http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00172.htm http://www.bf-ringgaarden.dk/ http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00202.htm http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00030.htm http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00009.htm http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00124.htm http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00267.htm http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00277.htm http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00026.htm http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00027.htm http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00262.htm http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00170.htm http://www.bmbolig.dk/ http://www.statsbo.dk/framepage.htm http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00035.htm http://www.fagbo.dk/ http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00033.htm http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks/r00028.htm

Liste over 34 almennyttige boligselskaber med tidspunktet for deres oprettelse.

bestyrelser, der nærmest så på hinanden som konkurrenter på boligområdet.

Et af de tiltag, som i tiden omkring Anden Verdenskrig fik stor betydning på boligområdet i de fleste større danske byer, var de almennyttige boligselskaber – også kaldet boligforeninger. Selskabernes antal

En af Boligselskabet Viborgs fire blokke med fire lejligheder på Sankt Laurentii Vej, opført 1940. Foto Ole Degn 2009.

voksende markant fra 1938 og op gennem 1940'erne, hvilket skyldtes vedtagelsen af loven om lån til boligbyggeri, der i § 2 gav mulighed for, at staten som et supplement til finansiering på almindelige vilkår kunne

Tårnparken eller Skivevejs-blokkene på Gammel Skivevej ved Ringvejen, opført i 1940'erne af Erhvervsrådets Boligselskab. Foto ca. 1945-50 i Viborg lokalhistoriske Arkiv.

Ringvejen i 1950'erne. Nederst ses Toftegården og på den anden side af vejen ses Ringparkens karréer. Bagest ses det første parcelhusbyggeri i Den vestlige Bydel. Foto fra Boligselskabet Sct. Jørgen.

yde lån til selskabernes »Tilvejebringelse af Bygninger med Lejligheder, svarende til den mindrebemidlede Befolknings Behov.«⁵⁵

Ud fra denne tanke om at opføre billige lejeboliger målrettet mod de lavere sociale lag, der ofte bestod af børnerige familier, var der allerede stiftet to almennyttige boligselskaber i Viborg, da byens byplanlæggere færdiggjorde Dispositionsplanen i 1947. Det var *Boligselskabet Viborg*, som var blevet oprettet i 1940 på socialdemokratisk initiativ, og *Erhvervsrådets Boligselskab*, som var blevet oprettet i 1942 af borgerlige kredse. Selskaberne havde i 1947 for længst holdt deres første rejsegilder på statslånsprojekter bestående af henholdsvis et rækkehusbyggeri på Sankt Laurentii Vej i det nordlige villakvarter og på de tre første af flere boligblokke på Skivevej i Nordbyen. De to selskabers idegrundlag var i mange henseender identiske. Bestyrelsen for Erhvervsrådets Boligselskab havde eksempelvis brugt vedtægterne for Boligselskabet Viborg som skabelon for deres egne vedtægter,⁵⁶ og bestyrelsen slog meget idealistisk fast, at »Intet Medlem af Bestyrelsen kan oppebære Vederlag af nogen Art.«⁵⁷ Med ulønnede bestyrelser skulle selskaberne altså, som 1938-lo-

ven krævede det, drives på foreningsbasis som det, der med et moderne ord kaldes non-profit organisationer.⁵⁸ Derved fulgte de en idé, der egentligt var langt ældre end statslånsloven selv. Det første almennyttige boligselskab i Danmark, *Arbejdernes Andelsboligforening*, var således blevet oprettet i København helt tilbage i 1912 med det formål at skaffe billige boliger uden indtjening som formål, og der havde siden 1850'erne eksisteret såkaldte byggeforeninger, hvis medlemmer ikke byggede til udlejning, men gik sammen om at bygge til sig selv i fællesskab.⁵⁹

Trods det fælles idégrundlag synes de viborgensiske selskaber at have været skarpe konkurrenter i de første årtier, og de gennemførte markante projekter såsom Digterparken, Ringparken, Toftegården og Vestervang alene på egen hånd og uden nogen form for samarbejde. Dette forhold bundede blandt andet i de to grupper af initiativtagere, der kom fra hvert deres politiske ståsted.

Boligselskabet Viborg

Boligselskabet Viborg var det første almennyttige boligselskab i byen. Dets oprettelse fandt sted den 15. november 1940, da en gruppe på fire mænd med det socialdemokratiske byrådsmedlem Kristian Hansen i spidsen var samlet til møde med det formål at konstituere sig som den første bestyrelse for det, som i begyndelsen kaldtes *Boligselskabet af 1940 i Viborg* – et navn, der hurtigt ændredes til det mere ordrette *Boligselskabet Viborg*.⁶⁰

Tanken om dette almennyttige boligselskab, der skulle stå for såkaldt socialt boligbyggeri finansieret via statslån, var fremkommet ved kommunalvalget to år tidligere, hvor Socialdemokratiet for første gang i Viborgs historie havde erobret borgmesterstolen efter en valgkamp, hvor den nyvalgte borgmester, hospitalsdirektør Viggo Aggerholm, havde givet løfter om at forbedre boligforholdene i byen. Et almennyttigt boligselskab var dermed en måde at indfri disse valgløfter på, og på den baggrund blev Kristian Hansen involveret i et arbejdsudvalg nedsat af de lokale fagforeningers afdeling af Arbejdernes Fællesorganisation. Det var dette udvalg tre medlemmer suppleret af en fjerde mand, landsdommer K. Heramb, som nu nedsatte sig som bestyrelse.⁶¹

Efter konstitueringen var det øverste punkt på dagsordenen på det første bestyrelsesmøde at få udarbejdet et sæt vedtægter, der skulle sendes til godkendelse i Indenrigsministeriet, for at man i henhold til loven kunne optage de nævnte statslån, der var en absolut forudsætning for finansie-

ringen af selskabets byggerier. På mødet gennemgik bestyrelsesmedlemmerne også et udkast til tegninger til det byggeri, som var omdrejningspunktet for selskabets oprettelse, nemlig de tidligere nævnte rækkehuse på Sankt Laurentii Vej på en grund, som kommunen havde erklæret sig villig til at sælge for en rimelig pris. Tegningerne, der viste 16 lejemaal, var udarbejdet af den lokale arkitekt Jens Madsen, der sammen med sin søn Fritz Madsen var toneangivende i flere af samtidens store byggerier i Viborg.⁶² Lånet til byggeriet blev i første omgang hjemtaget i den lokale afdeling af Handelsbanken den 10. januar 1941. 95 procent af dette lån blev senere afdraget via statslånsordningen og via lån i Viborg Byes og Omegns Sparekasse, mens de sidste 5 procent blev betalt via lejernes indskud, som for de mindst bemidlede vedkommende blev dækket af kommunen, som loven i øvrigt krævede det.⁶³ Den finansielle side var således på plads. På den praktiske side kunne byggeriet gå sin gang, men blev i perioder vanskeliggjort af de begrænsninger i materialeforsyningerne, som krigen forårsagede. I eftersommeren 1941 blev byggeriet dog færdiggjort, og den 27. september kunne alle 16 huse erklæres udlejte.⁶⁴

Arbejdsudvalg og bestyrelse i forbindelse med oprettelsen af Boligselskabet Viborg

<i>Arbejdsudvalg: Nedsat i oktober 1939</i> Formand Kristian Hansen, maskinarbejder og byrådsmedlem. Henning Lundstrøm, tømrer og formand for Fællesorganisa- tionen. Christian Thomsen, kommunegartner (og senere landbrugs- minister).	<i>Bestyrelsen for Boligselskabet Viborg: Nedsat den 15. november 1940</i> Formand Kristian Hansen, maskinarbejder og byrådsmedlem. Henning Lundstrøm, tømrer og formand for Fællesorganisa- tionen. Christian Thomsen, kommunegartner (og senere landbrugs- minister). K. Heramb, landsdommer.

Kilder:

Svend Thomsen: *Nye boliger i det gamle Viborg*, s. 9-10.

Forhandlingsprotokol for Boligselskabet af 1940 i Viborg, Boligselskabet Viborgs arkiv.

Dermed var Boligselskabet Viborgs formål i praksis realiseret, og nye byggerier kunne planlægges. Det viste sig hurtigt mest praktisk at ansætte en forretningsfører, og den post fik bestyrelsesformanden Kristian Hansen i 1943 samtidigt med, at han udtrådte af bestyrelsen, da han ikke anså det for hensigtsmæssigt med dobbeltposter.⁶⁵

Erhvervsrådets Boligselskab (siden 1999 kaldet Boligselskabet Sct. Jørgen)

Boligselskabet Viborgs oprettelse fulgte på mange punkter den i dag populært udbredte opfattelse af, at det almennyttige boligområde var et projekt ledet af Socialdemokratiet og fagbevægelsen. Imidlertid kom der også andre – ud fra denne opfattelse noget uventede – aktører på banen, idet Viborg Erhvervsråd og byrådets borgerlige partier i 1942 fremlagde en idé om at oprette endnu et almennyttigt boligselskab i byen. Ideen blev dog i begyndelsen mødt med en vis skepsis, idet Indenrigsministeriet satte spørgsmålstegn ved, om en by af Viborgs størrelse havde behov for hele to almennyttige boligselskaber. Men initiativtagerne mistede ikke modet, og Erhvervsrådet nedsatte derfor en arbejdsgruppe kaldet *Erhvervsraadets Boligudvalg*.⁶⁶

Denne gruppe, der bestod af repræsentanter fra byens erhvervsliv og handelsstand og havde fabrikant Holger Marthinsen som formand, fremlagde hurtigt planer for det første konkrete byggeprojekt bestående af tre boligblokke på Skivevej. Også her var den lokale Jens Madsen arkitekten bag, og med hans tegninger i hånden kunne bestyrelsen over for Indenrigsministeriet legitimere oprettelsen af et nyt selskab, der allerede barslede med seriøse byggeplaner. På den baggrund blev det nye selskab den 2. marts 1942 formelt stiftet med Boligudvalget som midlertidig bestyrelse og under navnet *Erhvervsraadets Boligselskab*.⁶⁷ Senere blev dobbelt-a'et dog ændret til et å, og senere igen, i 1999, da Erhvervsrådets to medlemmer udtrådte af bestyrelsen, ændrede selskabet navn til Boligselskabet Sct. Jørgen efter den vej, hvor administrationen på det tidspunkt havde adresse.⁶⁸

Arbejdsudvalg og bestyrelse ved starten af Erhvervsrådets Boligselskab

<i>Erhvervsrådets Boligudvalg: Udpeget som bestyrelse den 2. marts 1942</i>	<i>Bestyrelsen for Erhvervsrådets Boligselskab: Udpeget den 20. juli 1943</i>
Formand Holger Marthinsen, fabrikant. Kaj W. Nielsen, billedhugger. N. P. Jacobsen, direktør. Ole Christensen, vinhandler. Poul Enné, bankfuldmægtig.	Formand Kaj W. Nielsen, billedhugger. Holger Marthinsen, fabrikant. N. P. Jacobsen, direktør. Ole Christensen, vinhandler. H. Rost.

Kilde:

Oversigt over selskabets bestyrelse siden selskabets stiftelse 2/3 1942-31/3 1975, Boligselskabet Sct. Jørgens arkiv.

En del af Skivevejs-blokkene på hjørnet af Gammel Skivevej og Ringvejen, opført i årene 1942-51 af Erhvervsrådets Boligselskab, nu Boligselskabet Sct. Jørgen. Blokkene blev i 1990'erne gennemgribende ombygget og moderniseret. Foto Ole Degn 2009.

Det byggeri, som var omdrejningspunktet for Erhvervsrådets Boligselskab ved starten, var langt større end det, som Boligselskabet Viborg havde lagt ud med. Skivevejsbyggeriet var projekteret, så det på langt sigt kunne komme op på hele 14 blokke med i alt 112 lejligheder. Det var så stort et projekt, at bestyrelsen på sit første møde vedtog at starte blødt op med de tre blokke på en grund, som kommunen var villig til at sælge. Derudover blev det vedtaget at udforme et sæt vedtægter,⁶⁹ der jo som nævnt skulle godkendes af Indenrigsministeriet, for at selskabet kunne gøre brug af muligheden for statslån til byggeriet. Der blev således bygget på Skivevejsblokkene i etaper op gennem 1940'erne frem til 1951, hvor bebyggelsen var fuldendt. De første fire blokke var dog klar til indflytning i efteråret 1942, og dermed var Erhvervsrådets Boligselskab en realitet i praksis. I starten lod man chefen for Erhvervsrådet stå for at modtage ansøgninger om lejligheder. Først senere fik selskabet en fast forretningsfører.⁷⁰

Ideologiske kampe eller venskabelig konkurrence?

Med disse to boligselskaber havde man fået et effektivt redskab til at bygge fremtidens Viborg, der efter Dispositionsplanens udstukne rammer skulle bestå af åbne parkbebyggelser. I de følgende ca. 30 år kom de

Dispositionspalten 1947, kort over grønne områder. Viborg lokalhistoriske Arkiv.

to selskaber, som det ses i nedenstående tabel, dermed til at stå for opførelsen af næsten 2.600 lejeboliger og blev således de to største aktører på Viborgs lejeboligområde, også selv om et tredje selskab, *Boligselskabet Viborg Amt*, blev oprettet i 1948. Dette selskab fik dog aldrig nogen større betydning i Viborg by, idet det fra starten rettede sit hovedfokus mod amtets landområder på trods af, at det faktisk placerede sit hovedsæde i Viborg.⁷¹

1938-loven, som havde berettiget selskabernes oprettelse, blev i 1946 fulgt op med et større kompleks af love, der ud over statslån også

gav mulighed for statslige og kommunale tilskud til almennyttigt boligbyggeri,⁷² hvilket skete som en følge af en forventning om for alvor at kunne igangsætte byggeri i stor stil efter besættelsestidens ophør.⁷³ Blandt de viborgensiske byggerier, der kom i gang efter 1946-lovene, kan man nævne Digterparken, der blev opført af Boligselskabet Viborg ikke så langt fra Skivevejsblokkene helt i Dispositionsplanens ånd om grønne områder med lys og luft. Derudover fik selskaberne betydning, da byen sprængte rammerne, idet f.eks. både Toftegården og Ringparken blev opført langs Ringvejen, der markerede byens grænse mod det åbne land. Selskaberne har mange år senere i jubilæumsskrifter minde- des, hvordan byggerierne gradvist, som tiderne efter besættelsen blev bedre, blev indrettet med moderne inventar som gaskomfurer, central- varme og fællesvaskeri m.m. De set på baggrund af tiden moderne byggerier var på den måde afgørende i løsningen af det boligproblem, som kommunen ellers ville have stået med helt alene. Af samme grund fore- gik selskabernes oprettelse og aktiviteter med stor opmuntring fra kommunen. Blandt andet var borgmesteren som tidligere nævnt indi- rekte involveret i oprettelsen af Boligselskabet Viborg, og ved andre lejligheder ser man i selskabernes bestyrelsesprotokoller drøftelser af henvendelser fra kommunen angående konkrete forslag til flere bygge- rier rundt omkring i byen.

Der lå fra begge boligselskaber bag oprettelserne velmenende og sym- patiske argumenter om at ville opføre gode og billige boliger. Men der er dog også tegn på, at det ikke bare var disse idealistiske argumenter, der var hovedårsagen. I 25-års jubilæumbogen for Boligselskabet Vi- borg erkendte den første forretningsfører Kristian Hansen, at initiativet også var igangsat for at skaffe arbejde til arbejdsløse håndværkere inden for byggefagene.⁷⁴ Der er da heller ingen tvivl om, at en stor del af de borgerlige kredses motivering for at oprette Erhvervsrådets Boligselskab i 1942 lige så meget har ligget i, at Socialdemokratiet med Boligselska- bet Viborg og uden en borgerlig konkurrent ville have stået alene med et monopol på byens almennyttige boligområde. De borgerlige kunne med deres eget selskab sikre sig indflydelse her,⁷⁵ men trods dette usagte argument viste det sig hurtigt, at initiativtagerne gik ind til arbejdet med et stort engagement. I det første tiår stod Erhvervsrådets Boligselskab således for langt den største boligproduktion, nemlig 206 lejemål mod Boligselskabet Viborgs 68 lejemål. Og Erhvervsrådets Boligselskab for- stod med en vis stolthed at markere sine byggeprojekter – f.eks. da Sankt Mikkelsgård på den nuværende Sankt Jørgens Vej blev opført i 1948.

Boligselskabernes byggeaktiviteter i de første tre årtier

Boligselskabet Viborg, 1940			Erhvervsrådets Boligselskab, 1942		
Afdeling	Opført	Lejligheder	Afdeling	Opført	Lejligheder
Sankt Laurentii Vej	1940	16	Skivevejsblokkene	1942-51	112
Reberbanen	1943	24	Skt. Mikkelsgård	1948-49	94
Sjællandsgade	1944	28	Toftegården	1954	98
Digterparken I, II, III og IV	1951-62	383	Klostervænget m.m.	1955-58	298
Ringparken	1955	233	Ellekonebakken	1967-73	462
Vestervang	1962-66	319			
Houlkærvænget	1972-74	504			
I alt		1.507	I alt		1.064

Kilder:

Boligselskabet Viborg: *Særnummer af Beboerblad for Boligselskabet Viborg – 60 år, november 2000, s. 33.*

Erhvervsrådets Boligselskab: *Opgørelse i Viborg Stifts Folkeblad 21. december 1965. (Sct. Jørgen). Boligkatalog, Boligselskabet Sct. Jørgen, 2008.*

Under fundamentet nedlagde bestyrelsen et såkaldt grundstensdokument med ordene

Aar 1947 i Hans Majestæt Kong Frederik den IXs første Regeringsaar paabegyndte Viborg Erhvervsraads Boligselskab Rejsningen af Boligkomplekset "Sankt Mikkel-Gaard" ... Gid disse Boliger altid maa danne Hjem for lykkelige danske Borgere.⁷⁶

Derefter gik turen til frokost på Preislers Hotel, der som regel også lagde lokaler til bestyrelsesmøderne.

Hos Boligselskabet Viborg koncentrerede man sig i begyndelsen om forholdsvist små bebyggelser – deriblandt rækkehusene på Sankt Laurentii Vej. Lidt usædvanligt for selskabet var, at det også byggede enfamilieboliger med videresalg for øje. Her kan nævnes i alt 81 parcelhuse på Sankt Olufsbakke, Finderupvej, Henrik Gerners Vej og Brovænget.⁷⁷ Det skete efter opmuntring fra kommunen og kan synes selvmodsigende, idet det socialdemokratiske selskab derved fremmede det, som nogen må have set som borgerlige livsformer med hus og have. Hvorfor var det ikke det borgerlige selskab, der gjorde sig gældende her? Vender

man imidlertid tankegangen om, kan man forklare Boligselskabet Viborgs strategi med, at det egentligt passede fint ind i Socialdemokratiets generelle kamp om at sikre sin egen vælgergruppe – arbejderne – de samme økonomiske, sociale og kulturelle rettigheder som det økonomisk bedrestillede borgerskab, der værdsatte den noget større murermeistervilla som bolig.⁷⁸ Senere gik Boligselskabet Viborg også i gang med de større byggerier, eksempelvis i Digterparken, og det ville her have været oplagt med et samarbejde med Erhvervsrådets Boligselskab, idet det ofte var i de samme områder, selskaberne byggede. For eksempel foreslog kommunen i 1943, at Boligselskabet Viborg skulle inddrages i opførelsen af nogle af Erhvervsrådets Boligselskabs 14 blokke på Skivevej, men selskabet takkede nej.⁷⁹ På samme måde drøftede bestyrelsen for Erhvervsrådets Boligselskab i 1944, om man skulle indlede et samarbejde med Boligselskabet Viborg angående et muligt byggeri på Skottenborg, men det blev heller aldrig realiseret.⁸⁰ I et tredje tilfælde kolliderede selskabernes interesser direkte, da kommunen i 1943 ønskede at få igangsat byggeriet af den nævnte Sankt Mikkelsgård på den såkaldte Løgstrups Toft. Både Boligselskabet Viborg⁸¹ og Erhvervsrådets Boligselskab var interesseret, men det blev kun sidstnævnte, der blev involveret i arbejdet, som først igangsattes i 1948 efter en arkitektkonkurrence, da byrådet havde erklæret, at der kun måtte opføres »pænt« byggeri på grunden.⁸²

Set i lyset af, at samarbejdet udeblev, er det ironisk, at Kristian Hansen fra Boligselskabet Viborg mange år senere, i 1960'erne, erindrede, at der bredt på tværs af politiske skel i byrådssalen faktisk havde været enighed om at støtte op om det almennyttige boligområde.⁸³ Det var en konsensus i stil med den, der også havde gjort sig gældende i byplanarbejdet, men den var ikke stærk nok til at overvinde den kløft, der var mellem selskabernes bestyrelser og kunne derved ikke fremme et samarbejde mellem dem. Det bundede sikkert i, at kløften ikke bare var rent politisk, men også var af social og kulturel art. Ser man på bestyrelsernes erhvervsbaggrund, skinner det f.eks. igennem, at bestyrelsesformanden hos Boligselskabet Viborg var maskinarbejder hos DSB, mens formanden hos Erhvervsrådets Boligselskab var selvstændig fabrikant. Lignende forskelle gjorde sig gældende for de øvrige bestyrelsesmedlemmer, hvor man kan sætte Erhvervsrådets Boligselskabs medlemmer bestående af en kunstner, en direktør, en vinhandler og en bankfuldmægtig op imod Boligselskabet Viborgs medlemmer bestående af en tømrer, en gartner og en landsdommer. Sidstnævnte var K. Heramb, der skilte sig ud fra

Digterparken. Blok ved B.S. Ingemanns Vej, opført af Boligselskabet Viborg i 1950'erne. Foto Ole Degn 2009.

reglen, og han sad da også udelukkende med i Boligselskabet Viborgs bestyrelse, fordi selskabet havde anset det for hensigtsmæssigt at involvere en juridisk sagkyndig i arbejdet.⁸⁴

Digterparken

Blandt de af samtidens almennyttige byggerier, der må anses for at være af højest arkitektonisk kvalitet, er Digterparkens halvåbne karréer, der opførtes af Boligselskabet Viborg i det kuperede terræn på Brostrøms Toft i årene 1951-62 med udgangspunkt i en plan lavet af de tre unge arkitekter Hartvig Rasmussen, Miland Petersen og Rut Speyer, der i fællesskab havde vundet kommunens arkitektkonkurrence for områdets bebyggelse.

Navnet Digterparken var opstået, da byrådet i 1942 valgte, at vejene skulle have navne efter danske digtere, såsom H.C. Andersen, B.S. Ingemann og N.F.S. Grundtvig. Arealet, der var på ca. 20 ha, var i årene

1937-43 blevet opkøbt af kommunen af planteskoleejer R. Brostrøm med henblik på at sikre arealer til byudvikling.⁸⁵ Oprindeligt havde den kommunalt ansatte byplanlægger William Splittorff arbejdet med et ud-

Digterparken, vinderforslagets bebyggelses- og vejplan indsat som bilag i Dispositionsplanen 1947. Viborg lokalhistoriske Arkiv.

kast til bebyggelsen, men byplanudvalget var dog ikke helt tilfreds.⁸⁶ Derfor drøftedes det, om man skulle udskrive en lokal arkitektkonkurrence, der samtidigt kunne sikre lokal beskæftigelse, men flertallet vedtog dog, at opgaven var så stor, at det var bedre at udskrive en landsdækkende konkurrence via Akademisk Arkitektforening.⁸⁷ De tre arkitekters vinderforslag blev kåret i februar 1945⁸⁸ og viste en stor grøn park med græsplæner, buskadser og træer omgivet af en karrébebyggelse med lejligheder yderst mod alle ydre veje. I mange henseender mindede forslaget om den beliggenhedsplan, man i 1931 havde set i Århus med påbegyndelsen af de gule bygninger i Aarhus Universitetspark under ledelse af C.F. Møllers tegnestue.⁸⁹ I Viborg blev Digterparkens bygninger med en enkelt undtagelse alle opført i røde mursten, og ud over lejlighederne skulle bebyggelsen efter den oprindelige plan også have indeholdt villager, der for en stor dels vedkommende skulle være beliggende inde i selve parken. Forslaget var tænkt, så bebyggelsen skulle fungere som en »by i byen« med egne butikker, børnehave, skole og sportsplads. Denne idé om at bygge byen op af kvarterer, der hver fungerede som egne selvstændige enheder – såkaldte naboskabsenheder – var fremherskende i tiden og bundede i den amerikanske sociolog Lewis Mumfords ideer om, at kvarterets fællesfunktioner skulle knytte indbyggerne sammen kollektivt. Argumenterne lød, at det var en måde at styrke det demokratiske sammenhold på som et modstykke til de totalitære regimer, som havde været en af årsagerne til Anden Verdenskrig.⁹⁰

Digterparken IV på Ålborgvej, opført omkring 1960 af Boligselskabet Viborg. Foto Ole Degn 2009.

Digerparken med dens randbebyggelser langs gaderne B.S. Ingemanns Vej, H.C. Andersens Vej og Gammel Ålborgvej og den store park i midten, fotograferet endnu før træerne er vokset rigtigt op. I baggrunden ses vandtårnet ved Ringvejen. Foto Sylvest Jensen, Hillerød, 1956 i Viborg lokalhistoriske Arkiv.

Én ting er dog planer, og planer kan ændres, og ikke alt i planen for Digerparken blev da heller realiseret, som det var tænkt. De mange villæer midt i parken blev f.eks. opgivet – måske af hensyn til at sikre den grønne karakter, der blandt andet gav plads til en sø med ænder – ligesom en bebyggelse bestående af rækkehuse og villaer nord for H.C. Andersens Vej helt ud mod den nyanlagte Ringvej også blev opgivet, idet den planlagte skole – Nordre Skole – i 1958 kom til at lægge beslag på langt større arealer end ventet. Da Digerparken stod færdig i 1962, rummede den derfor 383 lejemaal, der udelukkende omfattede lejligheder forvaltet af Boligselskabet Viborg. Dog var der blevet plads til en købmand placeret næsten efter den oprindelige plan ud mod H.C. Andersensvej.

Ringvejen som en grøn boulevard

I 1950 bragte *Socialdemokraten* en artikel med overskriften »Nyt smukt bybillede i Viborg skabes omkring Ringvejen«⁹¹ og netop de almennyttige boligselskaber var med opførelsen af 443 lejligheder⁹² op gennem 1950'erne de vigtigste aktører i skabelsen af dette bybillede her. Det kan synes som et paradoks, at man valgte at bygge her, idet Ringvejen var byens vigtigste hovedfærdselsåre for den gennemkørende landevejstrafik, som siden er blevet en væsentlig støjkilde. Imidlertid havde man i 1940'erne, da Ringvejen endnu var et skrivebordsprojekt, som først stod færdig i sin fulde udstrækning i 1961, ingen forestillinger om privatbilismens enorme fremtidige vækst. Derfor havde byplanudvalget og byplanlæggerne i 1944 under arbejdet med Dispositionsplanen uden betænkeligheder besluttet, at arealerne ud til den midterste del af Ringvejen mellem Holstebrovej og Skivevej, hvor vejen passerede tæt forbi byen, skulle bebygges med åbne karrébebyggelser, mens kun den sydligste og den nordligste del skulle være facadeløs – dvs. med en bebyggelse uden direkte tilkørsel fra Ringvejen og med facader, der vendte mod andre stik- og sideveje.⁹³

Med boligselskabernes høje markante byggerier og med vejens bredde på 9,3 meter samt med de grønne græsrabatter og allétræerne tegnede der sig et billede af Ringvejen som en åben grøn boulevard, der var en klar modsætning til de tætte smalle gader, man kendte fra Midtbyen. I skitserne for Ringparken, der opførtes af Boligselskabet Viborg i 1955 på vestsiden af vejen, placeredes alle blokkene i vinkler med en længe mod vest, der dækkede for vestenvinden, og en længe mod nord, og derved skabtes der en såkaldt grøn gård åben mod solsiden mod syd og mod Ringvejen mod øst.⁹⁴ Lidt anderledes anlagdes Erhvervsrådets Boligselskabs bebyggelse på østsiden af vejen, Toftegården, der opførtes i 1954 som en lang karre – byens længste bygning i øvrigt – med facaden direkte mod vejen let tilbages trukket og med en smal græsplæne mod fortovet. Denne mere traditionelle karré karakter skyldtes, at grunden var meget smal og ikke muliggjorde en åben bebyggelse som ved Ringparken. Dog fornemmer man, at begge bebyggelser havde flyttet sig væsentligt fra 1920'ernes og 1930'ernes mere traditionelle bykarréer, der typisk lå helt ud til gadelinjen, og at beboernes mulighed for at færdes på græsplænerne i lys og luft var ved at komme i fokus, idet byggerierne var på et mellemstadium lige inden principperne om de helt åbne blokbebyggelser, som blandt andet Skivevejsblokkene var opført efter.

Toftegården på Ringvejen, byens længste hus, opført i 1954 af Erhvervsrådets Boligselskab, nu Boligselskabet Sct. Jørgen. Foto Ole Degn 2009.

Det var ikke bare boliger, som skulle ligge langs Ringvejen. Ved krydset ved Kirkebækvej skulle den tidligere omtalte sportspark placeres mod vest, mens den ligeledes tidligere omtalte Katmosepark skulle placeres på den anden side af jernbanen lige syd for Ringparken. Dertil kom en forretningsbygning i Ringparken, og langs de facadeløse strækninger placeredes byens industriområder. Som helhed kunne Ringvejen dermed, ligesom det var tanken med Digterparken, være kommet til at fungere som »en by i byen« med boliger, fritidsfaciliteter, indkøbsmuligheder og arbejdspladser. Meget kom dog til at ændre sig gennem 1950'erne og 1960'erne. Hverken Katmoseparken eller Sportsparken blev nogensinde realiseret, og stigningen i antallet af biler, der for Viborg Politikreds' vedkommende nidoblede fra 1950'erne til 1970'erne, betød ændrede forudsætninger for dét menneskevenlige kvarter, man havde forestillet sig langs Ringvejen. En analyse af trafikmængden i 1969 viste, at der da i gennemsnit som vist i tabellen nedenfor på et døgn passerede mere end 7.000 biler på Ringvejen og på det mest befærdede sted næsten 10.000 biler,⁹⁵ hvilket lå langt over det niveau, som man overhovedet havde kunnet forestille i sig i Dispositionsplanens trafikanalyse fra 1939.⁹⁶ De første tanker om en ny ringvej længere mod vest meldte sig derfor i 1960'ernes slutning, men det var en plan, der først lod sig realisere ca. 30 år senere.

Ringparken på Ringvejen, opført i 1955 af Boligselskabet Viborg. Til venstre ses en af de vest-øst-vendte blokke, derefter en af de nord-sydvendte blokke med facade mod Ringvejen, fulgt af en lille mellembbygning og en blok som den til venstre. Foto Ole Degn 2009.

*Antal biler pr. døgn på Ringvejen.
Udviklingen vist med (ca.) 30 års intervaller*

År	Gennemsnit ⁹⁷	Mest befærdede strækning ⁹⁸
Fremskrivning fra 1939	1.542	1.757
Faktiske tal 1969	7.143	9.802

Kilder:

Dispositionsplan for Viborg, 1947, s. 9-10 og plan nr. 8 i bilagshæfte.

Trafikanalyse omkring Viborg, 1969.

I Viborg og i det øvrige land

I 1994 udkom bogen *Folkebolig, boligfolk*, der var skrevet af arkitekt Olaf Lind og journalist Jonas Møller i anledning af 75-års jubilæet for Fællesorganisationen af Almennyttige Danske Boligselskaber, der samtidigt blev omdøbt til det mere ordrette Boligselskabernes Landsforening. Lind og Møller fortæller i bogen bredt om det almennyttige boligområdes historie i Danmark, og med udgivelsen udfyldte de dermed et hul i den byhistoriske forskning, idet den historiske interesse for det

almennyttige boligområdes historie på landsplan indtil da havde været yderst begrænset. Interessen havde kun eksisteret lokalt, hvor mange almennyttige boligselskaber i jubilæumsskrifter af svingende standarder med stolthed havde hyldet sig selv og deres arbejde på boligområdet. Det gjaldt også for de to selskaber i Viborg.

Billedet af selskabernes historie har derfor ofte været farvet af de lokale skrifter, der typisk er præget af en vis subjektiv tendens i selskabernes favør. Måske på grund af den manglende nationale forskning på området har det typisk været en udbredt opfattelse, at det på det politiske plan alene var Socialdemokratiet, der havde den afgørende rolle at spille på området. Sådan var opfattelsen også hos Boligselskabet Viborgs forretningsfører Kristian Hansen, da han i 1944 i fagtidsskriftet *Boligen* skrev, at

*Som paa saa mange andre Punkter var det traditionsrige, men unægtelig noget tilbageskuende Viborg en af de sidste større Byer her i Landet, der kom med i Udviklingen af det kooperative Boligbyggeri.*⁹⁹

og han fortsatte:

*... naar Samarbejdet mellem Boligselskabet [Viborg] og Byraadet har udviklet sig harmonisk, skyldes det ikke alene, at 3 af Medlemmerne af Boligselskabets Bestyrelse samtidig er Byraadsmedlemmer...*¹⁰⁰

Kristian Hansen satte de tre bestyrelsesmedlemmer – der også var socialdemokratiske byrådsmedlemmer – i fokus og markerede på den måde, at Socialdemokratiet havde gjort en helt særlig indsats på det almennyttige boligområde i Viborg, idet han hævdede, at Viborg før disse socialdemokraters initiativ til at oprette Boligselskabet Viborg var bagefter udviklingen i andre byer. Dermed kunne han indirekte fremhæve, at de borgerlige flertal, som havde siddet med borgmesterposten op gennem 1920'erne og 1930'erne, ikke havde gjort nok for sagen. Hans artikel er i mange henseender et politisk skrift, og hans påstand om, at Viborg var bagefter på det almennyttige boligområde, må da også siges at være en meget fri fortolkning af de faktiske forhold. Rigtigt er det, at de ældste selskaber i Danmark var langt ældre end de to boligselskaber i Viborg. København fik som tidligere nævnt sit første selskab i 1912, og Århus fik sit i 1919,¹⁰¹ men hvad angår de mellemstore byer, som Viborg kunne sammenligne sig med, oprettedes langt de fleste selskaber dér samti-

digt med dem i Viborg. En optælling af 34 almennyttige boligselskaber i syv jyske byer viser således, at 28 selskaber svarende til 82 procent blev oprettet efter 1940, mens kun seks selskaber svarende til 18 procent var oprettet før.

34 almennyttige boligselskaber i syv byer:

Herning, Holstebro, Silkeborg, Skive, Vejle, Viborg og Århus	
<i>Årti for oprettelse</i>	<i>Antal</i>
1910-29	1
1920-29	1
1930-39	4
1940-49	22
1950-59	4
1960 og senere	2
I alt	34

Kilde: Se optællinger i skemaet s. 29

Dette resultat stemmer godt overens med, at arkitekt Erik Nygaard i sin bog *Tag over hovedet* har fremhævet, at antallet af selskaber, der var medlemmer af Fællesorganisationen af Almennyttige Boligselskaber tredobledes fra slutningen af Anden Verdenskrig og frem til midten af 1950'erne som en følge af væksten i deres antal.¹⁰²

Vedrørende de politiske partiers rolle peger Lind og Møller på, at der i folketingssammenhænge faktisk var konsensus mellem partierne med hensyn til indsatsen på det almennyttige boligområde, ligesom det også var tilfældet i byrådet i Viborg, og at Venstremanden Knud Kristensen som Indenrigsminister under besættelsen engageret forvaltede statslånsloven.¹⁰³ Det ses dermed, at Socialdemokratiet faktisk ikke stod alene på det politiske plan, som det ellers ofte er antaget. Det faktum, at der lokalt i Viborg fandtes et borgerligt boligselskab i form af Erhvervsrådets Boligselskab, viser, at der også på det praktiske plan lokalt var andre aktører engageret end Socialdemokratiets folk og fagbevægelsen. Det manglende fokus på de borgerlige aktører kan måske forklares med, at de borgerlige selskaber først sent startede op, og at Socialdemokratiet og fagbevægelsen på det tidspunkt længe havde stået alene med arbejdet. At de længe stod alene og tidligt var aktive skyldes, at selskabernes boliger var målrettet mod den gruppe – arbejderne – som var Socialdemokrati-

ets kernegruppe både som vælgere og som aktive i partiet. Interessant er det derfor, at byhistorikeren Peter Dragsbo i bogen *Den moderne by* har fremhævet, at ikke alle i de socialdemokratiske kredse i begyndelse var positivt stemt over for den almennyttige tanke, idet de anså boligområdet som noget, der entydigt burde være et offentligt statsligt eller kommunalt anliggende og ikke et privat foreningsanliggende.¹⁰⁴

At de borgerlige kredse kom til at blande sig i et felt, som så stærkt blev opfattet som Socialdemokratiets domæne, var måske den væsentligste årsag til de to viborgensiske selskabers konkurrencementalitet over for hinanden. Man fornemmer, hvordan det til tider førte til noget, der lignede chikane, f.eks. da *Socialdemokraten* i 1943 i en artikel gjorde meget ud af at berette om det urimelige i, at en ansøger til en lejlighed i Erhvervsrådets Boligselskabs blokke på Skivevej var blevet afvist med den begrundelse, at han havde to børn.¹⁰⁵ Erhvervsrådets Boligselskab måtte derfor forklare sig i en skrivelse til avisen dagen efter, hvor bestyrelsen redegjorde for, at selskabet i henhold til Indenrigsministeriets regler fordelte lejlighederne, så deres størrelser hvad angik antallet af kamre passede til familiernes størrelse.¹⁰⁶ Boligselskabet Viborg oplevede dog også klager. For eksempel på Sankt Laurentii Vej, hvor en kommende lejer i 1941 truede med at opsige sin lejekontrakt, da hans hus ikke var færdigbygget til den aftalte tid.¹⁰⁷ Man skal dog være bevidst om, at klagerne nok lige så meget var en følge af begyndervanskeligheder, idet de omhandlede selskabernes tidligste byggerier.

Et tidspunkt, hvor uenighederne bevægede sig ud i det næsten komiske, var i 1953, hvor der førtes en avispolemik omhandlende en legeplads. Sagen drejede sig om Toftegården, som Erhvervsrådets Boligselskab med dispensation havde fået tilladelse til at opføre i tre etager trods grundens lille areal. Det gav en del kritik, og i den forbindelse udtalte den tidligere borgmester Viggo Aggerholm, at fordi der ikke var blevet plads til en ordentlig legeplads ved Toftegården, frygtede han, at alle børnene ville krydse Ringvejen og indtage Ringparkens legeplads. Han udtalte blandt andet, at »*Det er naturligvis ikke paa nogen Maade min Mening, at der skal skabes et Skel mellem de to Boligselskaber, saa Børnene fra Erhvervsraadets Blokke ikke maa komme over paa den anden Side af Vejen, men det skal jo heller ikke være saadan, at vi faar alle Børnene rendende ovre hos os.*«¹⁰⁸

Trods tidligere tiders modsætninger har selskaberne i Viborg med tiden nærmet sig hinanden, og de ideologiske paroler er nedjusteret voldsomt og ses nu kun i de hyltninger af det politiske bagland, som

gives i jubilæumsskrifterne. Selskaberne har endda i 2005 været i stand til at etablere fælles ventelister, men det er dog endnu ikke lykkedes dem at blive enige om en egentlig fusion.¹⁰⁹

1950'erne må karakteriseres som boligselskabernes absolutte glansperiode, hvor de var et væsentligt redskab til at hæve boligstandarden, men med 1960'ernes vækst i parcelhusbyggeriet blev de bare en af flere aktører på boligområdet. Deres berettigelse ophørte dog ikke – langt fra – i og med, at de fortsat kom til at stå for flere store boligbyggerier, og deres allerstørste kompleks i Viborg blev f.eks. først opført i 1970'erne i Houlkær.¹¹⁰ Men de fik dog fremover ikke den enestående dominans, som nogen i 1940'erne måske havde drømt om, at de ville få i byggeriet af fremtidens by.

»Det største ønske for de fleste er at få eget hus« – Parcelhusbyggeriet

(Påstået i reklamehæftet Havehjem i Viborg i 1938)

Med 1947-Dispositionsplanen blev der lagt op til, at en femtedel af viborgenserne skulle få mulighed for at bo i parcelhuse finansieret via billige statslån. Parcelhusenes popularitet blev imidlertid så stor, at de overhalede de almennyttige boliger og endte med at blive byens primære boligform for næsten to tredjedele af viborgenserne. De forandrede samtidigt det urbane landskab i en grad, der betød, at alle byplaner måtte gennemgå en omfattende korrektion under 1960'ernes velstandsstigning, hvor især typehusfirmaerne var leveringsdygtige i den efterspurgte vare.

I 1962 havde Dispositionsplan for Viborg været gældende i 15 år, og gennem årene havde man pligttopfyldende fulgt dens bestemmelser i bebyggelsen af nye byområder, så byen kunne udvikle sig på de bedste præmisser. Men netop i 1962 stod byrådet og Stadsingeniørens Kontor over for uventede problemer i planarbejdet. En konsulentrapport pegede på, at byen ganske få år senere ville begynde at mangle arealer til byudvikling, da den allerede var tæt på at sprænge rammerne for de arealer, som 1947-Dispositionsplanen ellers havde fastsat som tilstrækkelige for byudviklingen helt frem mod år 2000. Sagens kerne, kunne byrådets medlemmer videre læse, lå i en uforudset stor vækst i antallet af nyopførte parcelhuse ledet af den økonomiske højkonjunktur, som så småt var ved at præge Danmark.¹¹¹ Tilbage i årene omkring 1947 havde an-

tallet af nyopførte parcelhuse på landsplan ligget på bare 5.000 om året, mens tallet 15 år senere var mere end fordoblet og lå helt oppe på 11.000 huse årligt, og det tal skulle i det følgende årti vise sig at blive mere end fordoblet endnu en gang til 24.000 huse i 1970. Det var så stort, som ingen ville kunne have forestillet sig det, da byplanarbejdet havde stået på i 1940'erne.¹¹²

I Viborg havde boligbyggeriet i starten af planperioden været koncentreret om områderne inden for Ringvejen og havde som tidligere omtalt især haft fokus på det almennyttige boligbyggeri. Men med parcelhusenes vækst var boligområderne med rapportens formulering sprunget over Ringvejen¹¹³ og havde bredt sig ud til det, som Dispositionsplanen kaldte Den Vestlige Bydel mellem Kirkebækvej mod nord og Struerbanen mod syd, og her kunne man se, hvordan de røde enfamilies statslånhuse i et og to plan op gennem 1950'erne var skudt op i stort tal på Christiansvej, Frederiksvej, Sverrigsvej, Vesterled og Hermanshøj med flere veje. Og man kunne se, hvordan 1960'ernes typehuse i gule sten fortsatte med at brede sig ud til Rønnevej, Æblevej, Blommevej og Kirsebærvej helt yderst mod vest. Husene var et vidnesbyrd om, at familier i tusindvis i disse år realiserede drømmen om selv at eje et stykke jord i Den Vestlige Bydel med »villa, Volvo og vovse« og med moderne apparater såsom fjernsyn, vaskemaskine og oliefyr i drømmehuset. Den viborgensiske journalist Jesper Overgaard har mange år senere beskrevet denne udvikling som en sand folkevandring mod det »forjættede land« mod vest, idet han skriver: »Også Viborg har oplevet, at solnedgangen trak i folk. I begyndelsen af 1960'erne forlod ikke så få viborgensere midtbyens trange lejligheder til fordel for små nybyggede parcelhuse i vestbyen,«¹¹⁴ og, som han fortæller: »Dertil kom en garage til den nyanskaffede Folkevogn eller Ford Anglia...«¹¹⁵

Da væksten fortsatte ind i 1960'erne, nåede de gule huse et hak længere ud til Syrenvej, som markerede 1947-Dispositionsplanens yderste vestgrænse. Det var her, man i 1947 havde forventet, at bygrænsen ville gå omkring år 2000, så når denne grænse nu var nået 40 år for tidligt, illustreredes tydeligt pointen i den konsulentrapport, som byrådet i 1962 havde fået udarbejdet af den ålborgensiske arkitekt Preben Båggø – nemlig, at al disponibel jord til parcelhusbyggeri var ved at være opbrugt. På den baggrund pegede rapporten på, at hvis byen fortsat skulle have nok byggegrunde til rådighed, måtte der de næste 10-15 år udlægges et areal på op til 185 hektar med plads til 3.400 nye boliger, hvoraf 60 procent, dvs. 2.050 boliger, skulle være parcelhuse. Så store arealer

svarede til hele 37 procent af byens eksisterende areal¹¹⁶ og kunne umuligt findes inden for 1947-Dispositionsplans boligzone. Man måtte derfor benytte sig af en af Dispositionsplanens ekstra paragraffer, der sagde, at »Skulle det vise sig, at byens vækst bliver stærkere end forudsat i planen, vil der stadig være arealer uden for dispositionsplanen, der kan tages ind til bebyggelse...«¹¹⁷

Det betød, at Vestervang nord for Kirkebækvej og Søndermarken syd for Marsk Stigs Vej, der ellers tidligere var blevet set som uhensigtsmæssige byvækstområder, nu blev udpeget som fremtidens boligområder.¹¹⁸

Havde byplanlæggerne sovet i timen?

Hvad var gået galt, siden Stadsingeniørens Kontor nu blev taget på sengen? Havde 1947-Dispositionsplanen slet ikke været det mesterværk, som Boligministeriet ellers havde givet megen ros i sin endelige godkendelse af materialet få år forinden?

Det er næppe rimeligt at dømme Dispositionsplanen sådan, for utroligt meget havde ændret sig siden 1947, og Dispositionsplanen var dengang målrettet mod det samfund, man kendte, hvor den almene befolkningens pengemidler var små, og derfor var de almennyttige boliger og ikke parcelhusene blevet set som den mest realistiske boligform for langt de fleste. Underligt er det derfor heller ikke, at viborgenserne i 1951 i *Viborg Stifts Folkeblad* kunne læse, at

*Det ventes, at Fremtidens Byggeri i stigende Grad bliver præget af store Karreer. Denne Udvikling regnes der med i den Byplan, som blev udarbejdet for et Par Aar tilbage... ikke indenfor overskuelig Fremtid maa [Viborg] regne med de store Afstande, som de største Provinsbyer maa tage i Betragtning.*¹¹⁹

Meget sigende for disse forhold kunne man i samtidens udgave af *Statistisk Årbog* se, at statistikerne ikke regnede parcelhusbyggeriet som en kategori, der var værd at fremhæve for sig selv i tabellerne men i stedet anførte alt nyopført boligbyggeri under ét uden skelen til boligtyper, idet langt de fleste nye boliger bestod af lejligheder i etageejendomme. Først i senere års udgaver af *Statistisk Årbog*, da parcelhusene vandt frem, besluttede statistikerne at angive, om boligerne var beliggende i etageejendomme eller i enfamiliehuse.

Trods disse forhold var det dog ikke sådan, at der i 1947-Dispositionsplanen slet ikke var blevet regnet med, at et vist parcelhusbyggeri

skulle finde sted. Det forventedes bare ikke at blive en boligform for masserne, for det parcelhusbyggeri, der havde ligget og ulmet i mellemkrigstiden, havde begrænset sig til nogle enkelte områder hist og her rundt om i byen. Blandt andet kan nævnes Fredensgades og Slesvigsgades villaer, der var skudt op i 1920'erne via den såkaldte Arbejdernes Byggeforening,¹²⁰ og man kan nævne, at Birkevej, Bøgevej og Tjørnevej blev bebygget omtrent samtidigt via det såkaldte *Viborg Haveselskab* og *Haveselskabet af 1918*.¹²¹ De parcelhusområder, som i 1947 var blevet planlagt, tænkte derfor kun at skulle rumme 19 procent af den forventede befolkning i år 2000. Langt den største del af disse områder skulle ligge i bydelene uden for Ringvejen, dvs. i Dispositionsplanens Vestlige Bydel og i Fuglebakke kvarteret, der ifølge Dispositionsplanen tegnede til at blive en slags selvstændige forstæder adskilt fra den egentlige by inden for Ringvejen. Herude i de såkaldte havebyer, hvor den britiske 1800-tals byplanteoretiker Ebenezer Howards ideer om rolige villaveje med fritliggende huse i grønne haver skulle prøves af, var der således sikret plads til, at 4.550 mennesker kunne bo i eget hus. Dertil kom, at der inden for Ringvejen var planlagt et mindre antal huse med plads til 1.500 mennesker.¹²² I år 2000 viste de faktiske forhold imidlertid, at mere end tre gange så mange som forventet, nemlig 64,5 procent af viborgenserne, på det tidspunkt boede i enfamiliehuse.¹²³

Forskellen på planer og virkelighed var altså enorm og taler sit tydelige sprog om, at mens byplanlæggere, arkitekter og politikere i 1940'erne havde haft størst interesse i at fremme de kollektive boligformer i det almennyttige boligbyggeri, foretrak befolkningen over tid de individuelle boligformer i parcelhuse.¹²⁴ Det, som især gjorde udslaget for, at befolkningen kunne få sin vilje, var, at mens samfundsøkonomien og dermed parcelhusbyggeriet i de første år efter krigen havde været stillestående, så blev de økonomiske konjunkturer gunstige i sidste halvdel af 1950'erne. I 1957 begyndte en højkonjunktur og efterhånden det, som er blevet kaldt den anden industrialisering, idet industrien kom i øget vækst og begyndte at udgøre en større andel af bruttonationalproduktet end den traditionelle primære landbrugssektor. Der var pludselig brug for flere hænder, og kvinderne søgte derfor ud på arbejdsmarkedet i stort tal og kom derved i større grad til at bidrage til de enkelte husstandes økonomier. Med industrialiseringen og den efterhånden fulde beskæftigelse fulgte en velstand, som aldrig før var set, og mange ville nu ikke bare nøjes med en lejlighed, når økonomien var til, at man kunne erhverve eget hus.¹²⁵ Det var en udvikling, som de, der

sad med nok så gennembearbejdede planer på bordet i 1940'erne, ikke på nogen måde kunne have forudset, og det betød, at de store almennyttige karrebebyggelser, som *Folkebladet* i 1951 havde set som fremtiden, pludselig blev sat i skyggen af parcelhusene. Og det var samtidigt de forhold, som konsulentrapporten i 1962 kunne pege på var ved at sætte sig sine spor.

Statslånsbusene og haveselskaberne i Den Vestlige Bydel

De parcelhusområder, som i 1947 var projekteret i Den Vestlige Bydel, var et direkte resultat af, at den lov, der i 1938 havde givet mulighed for statslån til almennyttigt boligbyggeri, også indeholdt denne mulighed for private, der ønskede at opføre fritliggende enfamiliehuse. I de første år havde den bestemmelse imidlertid ikke haft nogen større betydning, idet besættelsens mangelvaresituation lagde en dæmper på byggeriet, og fra starten var der i loven på landsplan også kun afsat 3 millioner kr. i hvert finanslovsår til formålet. Da krigen var slut, opprioriteredes området imidlertid for at løse den da akutte boligmangel, og i 1946 blev der i en opfølgende lov afsat seks en halv gang mere, nemlig hele 20 millioner kr. i hvert finanslovsår til statslån til enfamiliehuse.

Med denne millionforøgelse var der lagt op til, at en helt ny kunde-gruppe, som ikke tidligere havde haft adgang til det private boligmarked, nu kunne få råd til at komme ind dér ved at benytte statens tredjeprioritetslån, der kunne ydes til betaling af 80 procent af husets anskaffelsessum eller for mindrebemidlede familier helt op til 90 procent¹²⁶ til en rente, der var konstant og kun udgjorde det halve af markedsrenten, hvis kommunen ville stille garanti¹²⁷ Man så derfor straks, hvordan nybyggerfamilier i Den Vestlige Bydel i stort tal tog denne nye lånemulighed til sig, og en udbredt måde for disse nybyggere at etablere sig på var at gå sammen i såkaldte haveselskaber eller haveforeninger, der stod for det praktiske med at udstykke jorden. Dette fænomen kendes fra flere udstykninger rundt om i Viborg og spredt i andre danske byer. I Den Vestlige Bydel opstod der således ikke færre end seks af denne slags selskaber,¹²⁸ hvis grundtanke med at skabe såkaldte havehjem var tæt beslægtet med kolonihaveforeningernes arbejde.

Et af selskaberne var *Haveselskabet Friheden*, der ved oprettelsen i 1943 bestod af 72 familier, som gik sammen om at erhverve et større jordareal mellem Kirkebækvej og Jegstrupvej med det formål »at udstykke Haveparceller« til familierne, som det hedder i vedtægterne.¹²⁹ Da

besættelsen to år senere i maj 1945 ophørte, og den virkelige *frihed* dermed var en realitet, var Haveselskabet Friheden derfor klar til at udstykke og byggemodne grundene og anlægge vejene, der som en klar national markering blev navngivet Christiansvej og Frederiksvej efter kongerne og Frihedsvej efter den 5. maj 1945. Samlet set kostede det selskabet 182.660 kr., men beløbet reduceredes dog til 114.000 kr. via stats- og kommunalstøtte,¹³⁰ mens de enkelte medlemmer opførte deres huse for egen regning finansieret via statslånsordningen.

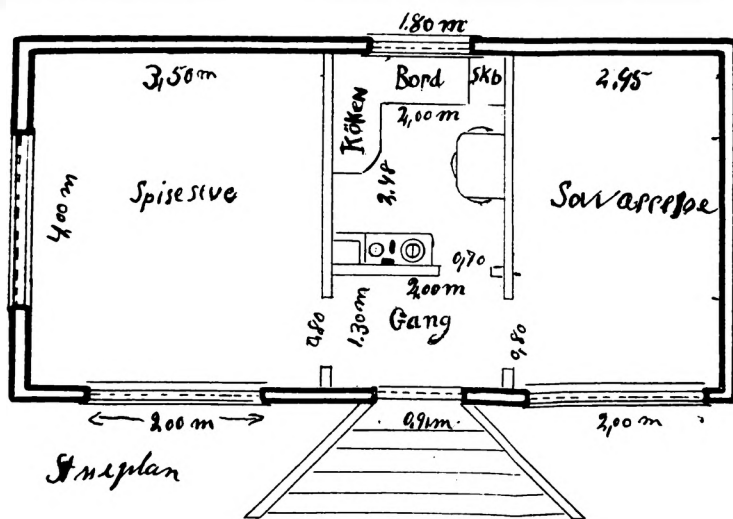
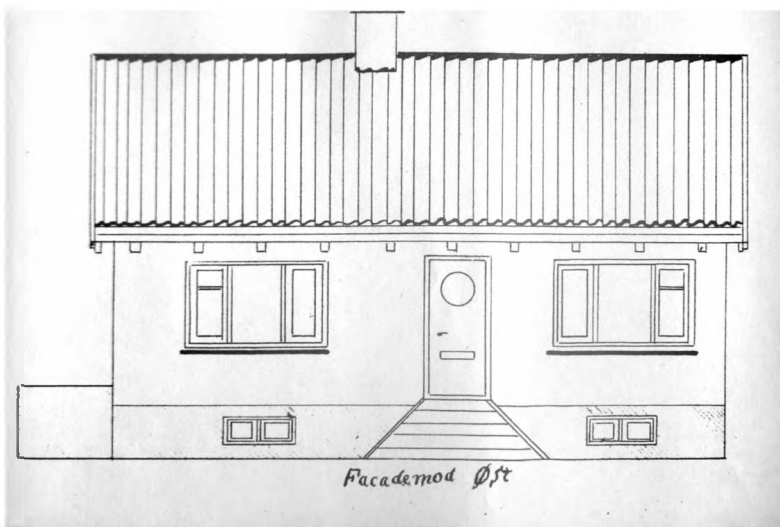
På Danmarksvej, Sverrigsvej og Norgesvej etableredes også et selskab. Det var *Grundejerlauget af 1949*, der i 1952 igangsatte udstykningen af 800 kvadratmeters grunde ud af et 5 ha stort jordareal erhvervet fra staten.¹³¹ Grundejerlaugets medlemmer blev i den forbindelse enige om at opstille nogle standarder for det kommende byggeri ved at adoptere grundprincipper, som stammede fra tinglysninger på samtidens kommunale udstykninger ved Holbergsvej i Nordbyen, angående at husene skulle opføres i villastil i én etage og være placeret parallelt med vejene, og at haverne skulle indhegnes med stakitter eller hække.¹³² Hos et tredje selskab, *Haveselskabet Vesterled*, tinglystes også klare bestemmelser på parcellerne om, at de skulle være indhegnede, og at husene skulle være beliggende mindst fem alen fra vejen.¹³³ Dermed blev Danmarksvej, Sverrigsvej og Norgesvej samt Vesterled typiske repræsentanter for den store grad af ensformighed, som i almindelighed kom til at præge bydelens veje, der alle blev anlagt på række som tværveje på tværs af Kirkebækvej og Jegstrupvej efter byplaner, som måske ikke udtrykte den store kreativitet med hensyn til gadebilledet, men til gengæld sikrede

*Maksimale håndværkerudgifter ved ydelse af statslån
Beløb relevante for Viborg er markeret med fed*

	Fra 1938	Fra 1940	Fra 1946
Købstæder over 10.000 indbyggere	13.000 kr.	15.000 kr.	22.000 kr. i hovedstadsområdet
Købstæder under 10.000 indbyggere	11.000 kr.	13.000 kr.	20.000 kr. i øvrige købstæder
Landkommuner	8000 kr.	9.200 kr.	18.000 kr.

Kilder: Lov nr. 153 af 13. April 1938 om Laan til Boligbyggeri og Huslejenedsættelser for mindrebemidlede børnerige Familier, *Lovtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1938*, § 5 afsnit a og b.

Små huse med Statslaan, s. 5, 1941, Lov om Byggeri med offentlig Støtte, *Lovtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1946*, § 38.

Statslåns hus på Hermanshøj 1947, facade mod vejen og grundplan af stueetagen. Boligareal er 40 m². Teknisk Forvaltnings byggesagsarkiv, Viborg Kommune.

velordnede og harmoniske forhold. Lignende velordnede forhold prægede også bydelens nybyggede huse, hvilket skyldtes, at de var bygget i overensstemmelse med statslånslovens krav. Man kan blandt andet næv-

ne, at husene ofte efter nutidige forhold var små, idet statslånsloven opstillede nogle maksimale grænser for byggeomkostninger, der fra 1938 lå på 13.000 kr. i byer af Viborgs størrelse som vist i nedenstående tabel. For at overholde disse krav måtte husene ikke være større end 110 kvadratmeter. Derudover krævede loven, at de skulle være af en vis standard, der lagde op til brug af moderne isoleringsmaterialer, indlæggelse af centralvarme og varmt vand i hanerne.

Som et resultat af inflationen blev de maksimale udgifter, som tabellen viser, i 1946 hævet til 20.000 kr. i byer af Viborgs størrelse, og i to udvalgte eksempler på efterkrigstidens huse fra Hermanshøj vist på s. 56 og 57 kan man se, hvordan pladsen for at overholde dette krav er udnyttet helt efter funktionalismens principper, så familierne kunne få mest muligt ud af det kompakte areal. Beboelsesområdet er placeret i stueetagerne med opholdsstue, køkken, badeværelse og værelser, mens kældrene er indrettet til mere praktiske formål med vaskerum, tørrerum og rum til opbevaring af brændsel til de kakkelovne, som mange huse endnu rummede. Her kunne oliefyret senere installeres. Som det ses i det ene eksempel, var tidens huse som et levn fra 1930'ernes bungalowstil ofte bygget op efter »de lige stuers princip«, hvor væggene i tre til fire rum mødtes i en spids, hvor skorstenen stod, så de forskellige rums kakkelovne eller kaminer kunne kobles på samme skorsten.

Arkitekter overalt i landet tog hurtigt opgaven med at skabe huse til den nye kundegruppe til sig. Mange lod sig inspirere af hinandens tegninger, og nogle tegninger var endda såkaldte skuffeprojekter, der uden eller med ganske få ændringer gik på omgang mellem de forskellige bygherrer.¹³⁴ Af førømtalte eksempler kan f.eks. nævnes, at huset fra 1947 også findes på Vesterled. Set i det lys er det interessant, at Statens Byggeforskningsinstitut i sin første forskning i enfamiliehuse, der udkom i 1959, kunne konkludere, at *»planerne [er] meget ensartede i store træk, så ens at de alle kan indordnes i nogle få plantyper. Denne ensartethed er naturlig, fordi husene bygges af samme materialer til samme formål og inden for den samme, snævre økonomiske grænse.»*¹³⁵ Med til at fremme denne typificering var blandt andet Akademisk Arkitektforening, der allerede i 1941 som resultat af en arkitektkonkurrence havde udgivet en guide kaldet *Smaa Huse med Statslaan*, der indeholdt 56 bud på gode enfamiliehuse, som var skræddersyede til at opføres med statslån.¹³⁶

Det var dog ikke bare drømmen om at eje eget hus, der motiverede, men lige så meget det at eje et stykke jord med egen have, og det er

måske forklaringen på, at familierne kunne affinde sig med husenes ofte begrænsede arealer. De tidligste haveselskaber, der havde givet inspiration til 1950'ernes selskaber, havde da også i større grad lagt vægten på haverne. I vedtægterne for *Haveselskabet af 1918* ved Tjørnevej var der ved starten f.eks. ingen forpligtelser om, at grundene skulle bebygges med helårsboliger, idet det blev fastslået, at formålet var at udstykke haveparceller, og det hed videre, at »*Selskabet er stiftet som ren Haveselskab, uden de mindste gensidige Forpligtelser og uden Hensyn til eventuel senere Bebyggelse af Havelodderne.*« Først fem år efter stiftelsen kunne det tages op til overvejelse, om selskabet skulle bidrage til en byggemodning af grundene.¹³⁷ Lignende forhold gjorde sig 20 år senere gældende i Fuglebakke kvarteret, hvor det ved etableringen i 1938 af *Havebyen Vesterport* var temmelig uklart, om formålet med udstykningen var at skabe kolonihaver eller helårs enfamiliehuse eller begge dele. I samtidens salgsmateriale for parcellerne kunne man f.eks. læse om »*Havekoloniens sociale Betydning*«, hvor der var gode råd om etablering af kolonihaver med statsstøtte og anlæggelsen af de haver, der ville give »*den Sundhed og Velvære, man selv og hele Familien, ikke Børnene mindst, henter ude i den fri Natur.*«¹³⁸ Samtidigt kunne man videre læse om »*Enfamiliehuset for den jævne Mand*«, som der også var mulighed for at opføre i kvarteret, eventuelt med hjælp fra flere af de håndværkere inden for byggefagene, der reklamerede i hæftet. Det hed videre, at »*For de fleste Mennesker er det sikkert det største Ønske at faa sin egen Have og sit eget Hus... Denne Tanke er det sikkert muligt at løse ved Anlægning af Havebyen Vesterport...*«¹³⁹

På den baggrund kan man fornemme, hvordan haveselskaberne i Den Vestlige Bydel langt ind i 1950'erne fortsat bar et vist præg fra kolonihaveforeningerne. Både Haveselskabet Friheden og Haveselskabet Vesterled var medlemmer af Kolonihaveforbundet, selv om parcellerne var bebygget med helårshuse, og hos Friheden var der ligeledes stærke traditioner for at afholde havekonkurrencer og havevandringer og lignende sociale arrangementer, der knyttede sig til havebruget.¹⁴⁰ Men hvor Friheden fra starten havde haft et klart mål med oprettelsen, nemlig at skabe et nyt parcelhuskvarter for medlemmerne, var Vesterled opstået helt tilbage i 1918 efter samme mønster som Fuglebakke kvarteret. Dengang var 38 medlemmer gået sammen og havde for 30.000 kr. erhvervet et stykke jord,¹⁴¹ der siden gennem 1930'erne og 1940'erne udstykkedes i mindre parceller, som medlemmerne fik skøder på,¹⁴² uden dog at alle grunde blev bebygget med det samme. De første huse

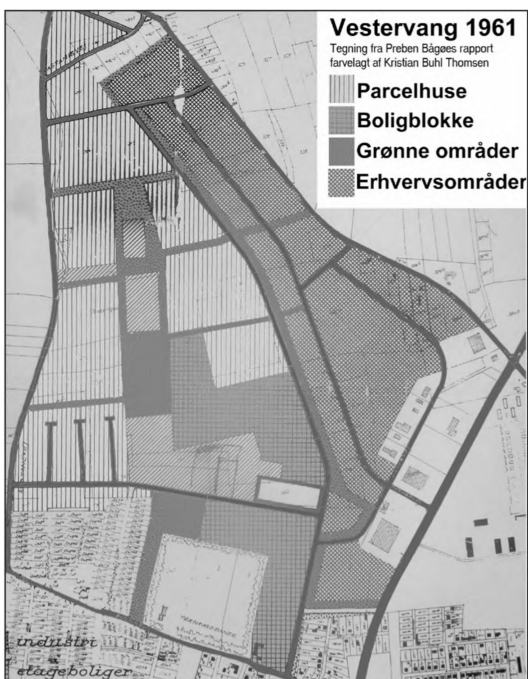
opførtes først i 1930'ernes sidste del, mens de sidste huse opførtes så sent som i 1970'erne.¹⁴³

Som det her ses, havde selskaberne altså en særdeles aktiv rolle at spille i selve etableringen af kvartererne modsat nutidige grundejerforeninger, der først bliver aktive, når kvartererne er etableret. Etableringerne var selve grundlaget for selskabernes oprettelser, men de varetog dog også opgaver, der lignede dem, som nutidige grundejerforeninger ofte tager sig af. Disse opgaver blev gradvist gjort til det primære arbejdsområde i takt med, at kvartererne blev færdigbygget. Hos Haveselskabet Friheden hedder det f.eks. i en revision af vedtægterne i 1958, at selskabets »*formaal er at fremme alle sager, som har betydning for medlemmerne, saasom paataalepligt overfor ikke overholdelse af de paa grundene værende servitutter.*«¹⁴⁴ Ud fra det formål så man blandt andet en sag, hvor bestyrelsen gjorde indsigelse imod, at en beboer ville opføre sit hus i røde siporexblokke, idet selskabet siden starten havde lagt vægt på, at husene skulle opføres i røde mursten.¹⁴⁵ Og man så en sag, hvor en beboer, der havde fældet en hæk rundt om sin have, fik påbud om snarest muligt igen at plante et levende hegn, da en tinglysning krævede, at grundene var indhegnet.¹⁴⁶

Gradvist fornemmer man dog, hvordan selskaberne generelt mere og mere blev til selskabelige foreninger, der stod for at arrangere den årlige vejfest og arrangerede udflugter, f.eks. et besøg på det lokale Odin Bryggeri.¹⁴⁷ Da det oprindelige formål som en naturlig konsekvens af kvarterets etablering derved var forsvundet, forsvandt medlemmerne også gradvist. I 1965 var der f.eks. kun 23 ud af de oprindelige 72 medlemmer tilbage i Friheden, og på den baggrund kunne bestyrelsesformanden meddele, at det på generalforsamlingen den 3. juni 1965 var blevet besluttet helt at nedlægge selskabet.¹⁴⁸ Samme skæbne var syv år tidligere overgået Vesterled, der havde opløst sig selv¹⁴⁹ og fordelt selskabets formue til de 59 medlemmer, som hver fik udbetalt 21 kr.¹⁵⁰

I takt med, at haveselskaberne fik udfyldt deres rolle, blev al den jord, der ved Anden Verdenskrigs afslutning blot havde været landbrugsjord, bebygget og omdannet til by, så der omkring 1960 ikke var mange ledige byggegrunde tilbage. Statslånsloven fik dermed opfyldt sit formål, og i 1958, 20 år efter dens vedtagelse, besluttede Folketinget helt at afskaffe statslånene, da den økonomiske højkonjunktur åbnede for andre finansieringsformer, der ikke længere berettigede statslånenes eksistens. En æra var dermed slut, og en ny kunne begynde.

Preben Bågøes plan for Vestervang fra 1961. Vestervangsvej ses som den lange vej i midten, med parcelhuskvarterer og boligblokke mod vest og erhvervsområdet mod øst. Upagineret side i Preben Hedemann Bågøe: Rapport om byplanarbejdet i Viborg, august 1962, KK3 Viborg Købstad, 104/106 Journalsager 1942-1969, Gr.nr 777.8-777.81, Landsarkivet i Viborg.

Vestervang og typehusene

Ideerne i den konsulentrapport, som byrådet i 1962 havde fået udarbejdet af arkitekt Preben Bågøe, markerede på mange punkter begyndelsen til den nye æra, hvor typehusene skulle tage over dér, hvor statslånsperiodens huse var stoppet. Bågøe så for sig, hvordan denne fortsatte vækst af parcelhuse i det vestlige Viborg skulle ledes ind i Vestervang-bydelen. Rapporten opfyldte byrådets pligt til hele tiden at holde byplanerne opdateret, idet Boligministeriet i sin tid i forbindelse med godkendelsen af 1947-Dispositionsplanen havde slået fast, at »Dispositionsplanen bør med regelmæssige mellemrum, og i hvert fald en gang i hver valgperiode, gennemgås i byrådet«,¹⁵¹ og at planen skulle »suppleres og ajourføres, også under hensyn til den siden forslagets udarbejdelse stedfundne udvikling.«¹⁵²

Med sin ajourføring pegede Bågøe ud over Vestervang også på Søndermarken som nyt byudviklingsområde. Men mens Bågøes plan for det let kuperede terræn på Søndermarken i mange henseender blot var en udbygning af de randbebyggelser, der allerede fandtes her langs Koldingvej, tegnede Vestervang derimod til at blive et pionerarbejde, som

skulle startes fra år 0 på de bare marker nord for Kirkebækvej. Derfor havde Preben Bågøe meget frie rammer i arbejdet med at skitsere sit bud på fremtidens Vestervang, og dem udnyttede han ved at eksperimentere med at adskille biler og bløde trafikanter, idet han skitserede et omfattende net af stisystemer for fodgængere og cyklister.¹⁵³ Eksperimenterne fulgte tidens interesse for det amerikanske Radburn-princip at skabe forskellige vejssystemer for de forskellige typer af trafikanter, som det var gennemført i byen Radburn i New Jersey helt tilbage i mellemkrigstiden, hvor der også var blevet arbejdet med niveauforskydning mellem vejene via viadukter og gangbroer.¹⁵⁴ På den baggrund pegede Bågøe også på, at en bedre forbindelse mellem Vestervang og Midtbyen kunne skabes ved en sådan niveauforskydning mellem Kirkebækvej og Ringvejen,¹⁵⁵ men dette forslag gennemførtes dog aldrig. Alt i Bågøes plan var dog ikke nyt. I store træk fulgte han ånden fra 1947-Dispositionsplanen angående byens opdeling i forskellige funktionsområder efter anvisning fra stadsingeniør Vilhelm Ehlert, der stadig i starten af 1960'erne sad ved roret og under mottoet »*Boliger for sig og fabrikker for sig*« havde forklaret, hvordan han så fremtidens Viborg for sig: »*Vi samler blokbyggeriet – etagebyggeriet – i bestemte kvarterer. Det maa ikke skyde planløst op i villa-kvartererne, og vi vil ikke godkende fabriksbyggeri midt i et nyt boligomraade.*«¹⁵⁶

Vestervang var ud fra disse præmisser planlagt med Vestervangsvej som bydelens hovedstamvej, der mod øst gav adgang til industriområderne ind mod Ringvejen, hvor en del af bydelens beboere skulle arbejde, og mod vest gav adgang til bydelens boligområder, der både skulle bestå af de nævnte parcelhuse og af den første større samlede boligblokbebyggelse siden færdiggørelsen af 1950'ernes store almennyttige bebyggelser. Modsat Den Vestlige Bydel var Vestervang i en blind tro på en evig vækst så stort tænkt, at bydelen i sig selv kunne fungere som et lille selvstændigt bysamfund, idet området også skulle rumme offentlige og private servicefunktioner såsom skole, kirke og indkøbsmuligheder, der skulle placeres midt i bydelen langs et ca. en kilometer langt grønt bælte, der gik fra nord mod syd til stedet for 1947-Dispositionsplanens sportspark, der dog aldrig blev til mere end VFF's træningsanlæg og friluftsbadet Vestbadet.¹⁵⁷

Planen for Vestervang rummede mange gode intentioner, og byggeriet igangsattes straks i 1962 og stod på frem til 1970'erne, hvor økonomisk afmatning betød, at bydelens sidste hjørner først kunne afrundes så sent som i 1990'erne. Når man ser på, hvad resultatet af Vestervang

blev, er det tydeligt, hvordan 1960'ernes og 1970'ernes blinde tro på industriel rationalisering har sat sit præg på bydelens boligformer. Modsat Den Vestlige Bydel, hvor de kollektive haveselskaber havde ført an, var det i Vestervang de markedsøkonomiske kræfter, der herskede i form af byens lokale typehusfirmaer. Netop i 1962 kunne Viborg Erhvervsråd berette, at byen da allerede rummede tre typehusfirmaer. Det var *Viborg Bygging A/S*, *Viborg Bygge A/S* og *Byggeselskabet af 29.8.60*,¹⁵⁸ og siden kom flere til, blandt andet *Viggo Holm og Søn*, *Aktieselskabet Kaj B. Christensen*, *H. Maltesen* og *als Klingenberg Huse* med mange flere.¹⁵⁹ De byggede alle efter tidens idealer om, at de største rationaliseringsfordele bedst kunne opnås ved ligesom i statslånsperioden at anvende et begrænset sæt af plantegninger, men også ved at gå skridtet videre ved anvendelse af ens præfabrikerede bygningsdele, så en del af byggeriet kom til at foregå industrielt, mens kun den allersidste del kom til at foregå på selve byggepladsen.¹⁶⁰

Denne industrialisering af byggeriet blev i samtiden set som et ideal, når en stadig større købedygtig kundegrupes efterspørgsel på parcelhuse skulle tilgodeses. En af tidens ingeniørprofessorer, B.J. Rambøll, pegede endda i 1961 på, at gamle håndværkstraditioner i forhold til disse nye krav havde spillet fallit, og han så derved industrialiseringen som et gode for boligbyggeriet.¹⁶¹ Denne holdning var ikke enestående og faldt ganske godt i tråd med, hvad der kunne læses i de populære håndbøger, der i samtiden begyndte af fremkomme som en hjælp til nybyggerfamilierne. I parcelhushåndbogen *Danske Typehuse* fra 1958 hedder det f.eks., at »*De mange eksempler af samme hus giver mulighed for serieproduktion af enkeltdele, og håndværkerne på byggepladsen lærer efterhånden huset udenad*«. ¹⁶² I *Bo Bedre's Typehusbog* fra 1966 følges denne filosofi op med, at typehuset derfor blev væsentligt billigere at opføre, idet »*man i stedet for et individuelt projekteret hus på 130 m² kan få et typehus på måske 190 m² for de samme penge*«. ¹⁶³

Det var ingen tilfældighed, at typehusfirmaerne fremkom netop da. Statslånsloven var afskaffet, men det var ingen hindring for et fortsat massebyggeri, for velstanden gjorde det muligt at låne på almindelige vilkår, og ved at låne opnåede 1960'ernes og 1970'ernes parcelhusejere nogle helt unikke skattefordele, der gjorde dem til en kundegruppe med en stærk købekraft. Skattereglerne sagde, at enhver husejer skulle betale skat af den indkomst, som ville kunne tjenes, hvis boligen blev udlejet, men med lån i husene havde parcelhusejerne høje renteudgifter, der kunne trækkes fra lejeværdien, så det skattepligtige beløb dermed

skrumpede.¹⁶⁴ I det viste anonymiserede eksempel fra 1970'ernes begyndelse nedenfor skulle hr. Jensen eksempelvis have betalt 44.016 kr. i skat årligt, men slap altså som følge af, at der var taget lån i huset, med at betale 32.126 kr. årligt svarende til 72 procent af det oprindelige beløb.

Skatteregnskab for et anonymt eksempel fra 1973

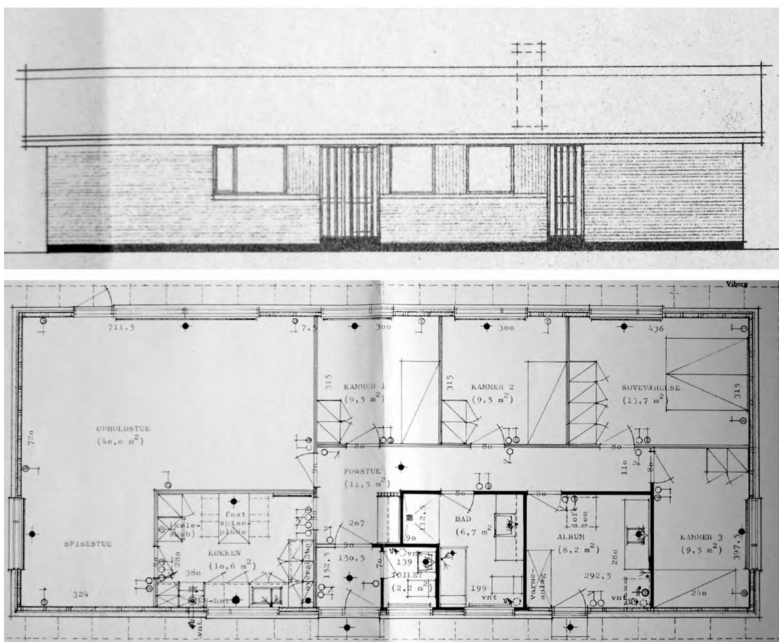
122 kvadratmeter stort hus ejet af hr. Jensen, der årligt tjener 100.000 kr.

Lønindtægt p.a.	100.000 kr.	42 % skat = 42.000 kr.
Lejeværdi p.a. ¹⁶⁵	<u>4.800 kr.</u>	42 % skat = <u>2.016 kr.</u>
Samlet indtægt p.a.	104.800 kr.	42 % skat = 44.016 kr.
Renteudgift p.a.	-28.310 kr.	42 % skat = <u>-11.890 kr.</u>
Endelig skat p.a.		32.126 kr.

Kilde: Regnskab i privateje.

Det første viborgensiske typehusfirma, der leverede til denne købedygtige kundegruppe, var Viborg Byggering, der var aktiv i at udfylde de sidste ledige byggegrunde i Den Vestlige Bydel. Firmaet var startet i 1959 af syv håndværksmestre, en arkitekt og en landsretssagfører¹⁶⁶ med det formål at »opføre ejendomme med salg for øje.«¹⁶⁷ Arkitekten var Ejler Enggaard, der designede firmaets egen typehusserie kaldet Viborg Huset, som solgtes under mottoet »mest muligt til en overkommelig pris – og frem for alt kvalitet.«¹⁶⁸ Det første af disse huse var det 86,2 kvadratmeter store type 1a, der kunne beses på Sverrigsvej og i en spejlvendt version på Finlandsvej, og som opførtes på bare fire uger af tidens nye materialer såsom siporexblokke beklædt med gule mursten og moderne isoleringsmateriale som Rockwool.¹⁶⁹ Noget ganske nyt var, at Byggeringen ikke bare stod for opførelsen af huset, men tilbød en hel pakkeløsning, hvor udstykning og byggemodning af grunden var inkluderet i prisen på 43.900 kr. Blandt andet havde firmaet erhvervet et større jordareal ved Rønnevej med henblik på udstykning og bebyggelse, og dermed klarede det alle de praktiske ting, som medlemmerne af 1950'ernes haveselskaber dengang selv havde måttet klare.¹⁷⁰

Et område, hvor den rationelle snusfornuft i helt særlig grad blev tydelig, var i Vestervangs krydderikvarter bestående af blandt andet Timianvej, Karsevej og Malurtvej samt i markkvarteret på Rismarken og Kornmarken, hvor vejene blev anlagt efter det såkaldte gridprincip som lige lukkede fordelingsveje forbundet med blinde stikveje i 90 graders rette vinkler og videre forbundet med et net af gangstier for enden af

Holm-huset, type 140, Kornmarken, 1972. Facade mod indkørsel og plantegning. Boligarealet er på 140 m². Teknisk Forvaltnings byggesagsarkiv, Viborg Kommune.

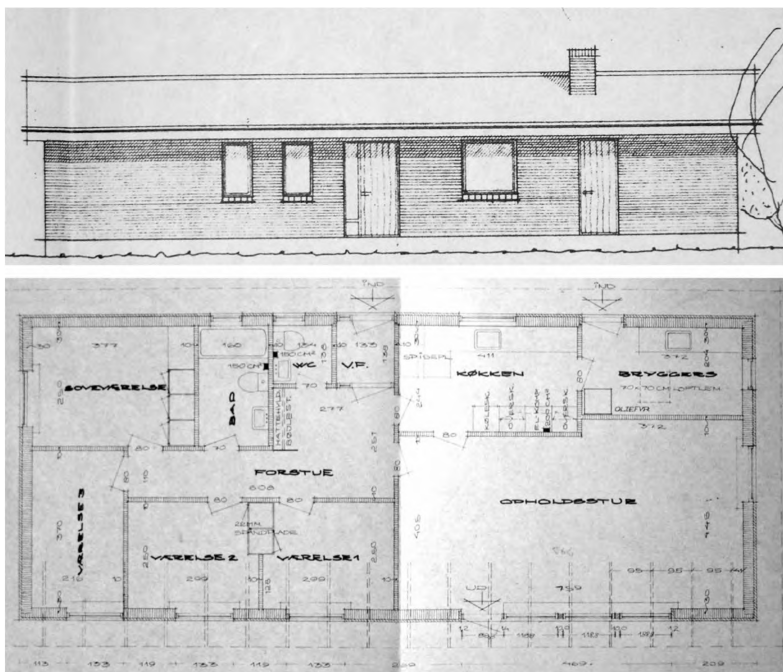
stikvejene efter principperne formuleret af Preben Bågøe.¹⁷¹ Mange af de 120-140 kvadratmeter store huse, der op gennem 1960'erne blev opført her af mange forskellige bygmestre og typehusfirmaer, fik en stort set identisk indretning med en lang fordelingsgang i midten med fire værelser på hver side, et stort bryggers, et badeværelse og et mindre gæstetoilet samt et køkken og en stor stue mod solsiden. Til trods for, at husene er næsten umulige at skelne fra hinanden, var det forskellige tegnestuer, som stod bag, blandt andet de lokale arkitekter Elkjær Jensen og Sv. Aa. Sørensen samt ingeniør Kai Holm.¹⁷² Sidstnævnte var søn af tømremester Viggo Holm, med hvem han i 1963 stiftede firmaet Viggo Holm og Søn. Firmaet reklamerede med, at man trygt kunne ringe eller skrive, hvis man ønskede sig et Holm Hus, hvis industrielle præg sås i husenes lofter og beklædningsplader, der blev producerede på Holms egen gipsontfabrik.¹⁷³

Mens selve parcelhusbyggeriet i Danmark stod på op gennem 1960'erne, blev der ikke sat noget større spørgsmålstegn ved forløbet

fremgangsmåde. Først sent fremkom en kritisk tilgang til parcelhuskvarterernes anlæg, blandt andet i 1974, hvor landinspektør Finn Kjærdsdam i en licentiafhandling pegede på, at der var en modsætning i, at vejene indbød til at være legearealer for børnene samtidigt med, at de var adgangsveje for beboerne, når de færdedes i deres biler. Samtidigt var konklusionen, at de mange stisystemer kun blev benyttet, hvis de var anlagt logisk og var nærmeste og direkte vej til målet.¹⁷⁴ Måske med denne begyndende kritik af parcelhuskvarterernes udformning i tankerne blev Rosmarinvej længere ude mod nordvest, hvor især Aktieselskabet Kaj B. Christensen fra 1970 boltrede sig, anlagt efter nye principper, som ikke tidligere var set i Viborg. Kvarteret blev opbygget som et træ med en stamvej, der til begge sider var forsynet med stikveje, dvs. »grene«, der endte på større lukkede vendepladser, dvs. »blade«, der i grundideen skulle indbyde til ophold og socialt samvær og være legearealer for kvarterets børn. Murermester Kaj B. Christensen, der havde været selvstændig siden 1960,¹⁷⁵ bebyggede ca. en tredjedel af kvarterets 87 udstykninger med sine såkaldte Kaj B. Huse, der havde en mellemstørrelse på 90-120 kvadratmeter¹⁷⁶ og var tegnet af den selvstændige huskonstruktør Poul Petersen, som med egne ord har været årsag til omkring 1.000 huse i Viborg og omegn.¹⁷⁷

Kigger man på de her tre nævnte firmaers typehuse, der er vist s. 65, 67 og 71, afspejler de hver sin side af den samme funktionelle stilart, og egentligt er det ironisk, at der ikke var større variation imellem dem, idet de snævre lovgivningsmæssige rammer fra statslånstiden ikke længere kunne spænde ben for kreativiteten. Det arkitekttegnede Viborg Hus, der i oplægget indbød til en farverig facade mod haven, havde en vis originalitet og en funktionel og åben indretning næsten forud for sin tid, og huset var bygget, så der kunne sættes flere brikker i puslespillet, forstået på den måde, at færdige forslag til udvidelser fra starten lå klar til at kobles på den dag, familien fik råd.¹⁷⁸ Men samtidigt var huset i det ydre ikke væsentligt anderledes end Holm Huset og Kaj B. Huset, der også var bygget af gule mursten på en bagmur af letbeton. Kaj B. Huset havde samme lave taghældning som Viborg Huset, og havde en indretning med en lang fordelingsgang i midten lignende Holm Husets, der til gengæld havde en høj taghældning og havde facader mod haven opbygget af »halve murstensmure«, der øverst fortsatte med en træbeklædning.

Det er tydeligt, at ingeniørparadigmet var ved at skubbe arkitekternes fokus på det æstetiske væk fra parcelhusområdet, idet fokus i stedet blev rettet mod det strengt funktionelle og økonomiske, og nogle arkitekter

Kaj B-huset, 1973, facade mod indkørsel og plantegning. Boligarealeret er på 122 m². Teknisk Forvaltnings byggesagsarkiv, Viborg Kommune.

begyndte da også at frygte for deres position. Blandt andet spurgte arkitekt Bjørn Bindslev i 1961 i bogen *Overfør en ny virkelighed*, om arkitekterne var dømt til undergang, men svarede samtidigt, at arkitekterne blot skulle vænne sig til en ny rolle som organisatorer blandt flere aktører i det industrielle byggeri.¹⁷⁹ Om denne rolle er lykkedes og har givet boligbyggeriet en tilstrækkelig æstetik kan vist bedst vurderes ud fra personlig smag og behag.

Overordnet set er meget af det, som Preben Bågøe skitserede i sin plan for Vestervang lykkedes. Arealudlægget til parcelhuse har f.eks. vist sig at være tilstrækkeligt, men samtidigt har denne arealspredning, hvor grundstørrelserne typisk er på 800 kvadratmeter, skabt et behov for samlingspunkter i Vestervangs enkelte kvarterer. Disse er desværre udeblevet, da planens gode intention om et stort grønt bælte i midten gradvist er blevet fortrængt, da servicefunktionerne i form af kirken og skolen fra 1970 og 1975 samt indkøbsmulighederne omkring Vestervang

Have under anlæggelse omkring et nybygget gult Kaj B.-typehus i Vestervangs nordlige del. Foto ca. 1975 i privateje.

butikstov m.m. gradvist har krævet mere plads og har hugget sig ind i bæltet, hvis omfattende stinet af samme grund ikke er blevet fuldt udbygget. Stor skade har det også gjort på de bløde trafikanters frie bevægelighed og på Rosmarinvejs tilhørsforhold til bydelen, at byrådet i 1970'erne besluttede at anlægge den tæt befærdede Agerlandsvej, der som aflastningsvej for Ringvejen har skåret sig på tværs af det egentligt tænkte vejnet i den nordlige del af Vestervang. Styrker har Vestervang dog trods alt fået, især i kvarterets hjerte langs den sydlige del af Vestervangsvej, hvor Boligselskabet Viborgs gule blokke har givet et vist bymæssigt præg. Blokkene blev opført 1963-66 helt efter den rationalisering, som Vestervang er et produkt af, idet bagmurene bag murstene blot består af præfabrikerede elementer. Det var en fremgangsmåde, som var så rationel, at byggebranchens informationscenter Byggecentrum i 1960'erne udpegede Vestervangsblokkene som demonstrationsområde for jyske byggefolk.¹⁸⁰

I Viborg og i det øvrige land

Det blev tidligere i dette afsnit fremhævet, at to tredjedele af viborgenserne i år 2000 boede i parcelhuse, og at dette tal var mere end tre gange højere end i fremskrivningen fra 1947. Kigger man uden for Viborg, vil

man bemærke, at tallet ikke var unikt, men også gjaldt i andre af regionens mellemstore byer, som det er vist i nedenstående tabel. Kun i de allerstørste byer og byer med mange beskæftigede inden for industrien, det vil her sige Århus, Randers og Vejle, boede en markant andel af befolkningen i år 2000 i de etageboliger, som i 1947 var blevet set som fremtiden. Andelen med bopæl i parcelhuse i disse byer var dog stadig væsentligt højere end de 19 procent, som byplanlæggerne i Viborg i 1947 havde kalkuleret med som et realistisk tal.

Procentvis andel af befolkningen med bopæl i forskellige boligtyper i år 2000

	<i>Her- ning</i>	<i>Holste- bro</i>	<i>Hor- sens</i>	<i>Ran- ders</i>	<i>Vejle</i>	<i>Viborg</i>	<i>Århus</i>	<i>På landsplan</i>
I enfamiliehuse ¹⁸¹	64,6	73,7	64,8	53,3	57,3	64,5	49,5	61,0
I etageboliger	25,9	24,4	30,1	43,8	39,2	27,2	44,4	29,8
I andre boligtyper	9,5	1,9	5,1	2,9	3,5	8,2	6,1	9,2
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Beregnet på baggrund af tal fra www.statistikbanken.dk (tallene gælder for hele kommunen).

Kort og godt kan man altså se, hvordan parcelhusbyggeriet overalt i Danmark har sat sit mærkbare præg på boligformerne i en grad, som må have overrasket de byplanlæggere, der var pionerer i skabelsen af de første dispositionsplaner i 1940'erne. I alle byer havde man planer om forstadsbebyggelser med parcelhuse, men »parcelhuslavaen«, som den er blevet kaldt, bredte sig gennem 1950'erne og 1960'erne med en sådan hast, at bebyggelserne med deres enorme omfang er blevet til egentlige integrerede bydele i de enkelte byer, og af samme grund vil enhver udpegning af repræsentative eksempler på parcelhuskvarterer i byerne i sig selv kun være som små stikprøver.

I sin bog om dansk byplanlægnings historie remser arkitekt Arne Gaardmand nogle eksempler op, blandt andet fra København, hvor han fremhæver Albertslund som et godt eksempel på Radburn-princippets adskillelse af biler og bløde trafikanter,¹⁸² en udformning, der også gennemførtes i den sydligste finger langs Køge Bugt, som fra 1966 blev planlagt til at rumme en massiv mængde af Københavns parcelhusområder, der fik tæt forbindelse via motorvejen og S-toget til Københavns centrum.¹⁸³ I provinsen kan man som repræsentativt eksempel nævne et kvarter som det århusianske Skjoldhøjparken, der blev igangsat i 1968 i

Parcelhuse i Teglmarken ved Søndersøs sydende. Foto fra 1980'erne i Viborg lokalhistoriske Arkiv.

forbindelse med en udstilling, hvor 25 arkitekttegnede parcelhuse blev præsenteret på de første af kvarterets parceller. Kvarteret blev opført efter det klassiske gridmønster med et omfattende stinet og stod færdigt i 1975.¹⁸⁴ Et specielt tilfælde, der i særlig grad afspejler begejstringen for parcelhuse, sås i forbindelse med anlæggelsen af Hanstholm Havn i årene 1961-67, hvor det i 1966 blev besluttet, at den nye Hanstholm by skulle være en ren parcelby udelukkende bestående af parcelhuse.¹⁸⁵ Så eksemplerne findes i massevis overalt i Danmark.

Som supplement kan man nævne, at Viborg også fik andre bydele, der kom til at rumme rationelle parcelhuse og var bygget efter samme byplanideal som i Vestervang. Markant er i den forbindelse f.eks. Teglmarken, der påbegyndtes i Sydbyen i 1968, og som fulgte principperne om at adskille biler og bløde trafikanter og anlagdes efter mønstret på Rosmarinvej med lukkede vendepladser. Derudover kan man nævne grundlæggelsen af Houlkær øst for søerne i forbindelse med kommunesammenlægningen i 1970.

I en helt ny bog skriver byhistorikeren Peter Dragsbo, at fordi parcelhuskvarterene som her vist er blevet hjemsted for langt de fleste danskere (61 %), er de i fagkredse blevet set som alt for almindelige og historieløse til at være interessante forskningsobjekter. Med sin brede skildring har Dragsbo derfor søgt at rette op på dette misforhold. Han skriver blandt andet, at parcelhuskvarterne er et produkt af det, han

dem statslånsloven og den første moderne byplanlov i 1938, at der for alvor blev åbnet for, at parcelhuset skulle trække masserne ud fra byen til naturens goder på haveparcellen, som gav navn til boligformen. I den spæde begyndelse følte de fleste, der vovede sig ud på bymarkerne, at det var sikrest at stå sammen i den slags kollektive haveselskaber, der blandt andet var afgørende i Viborg, og som ifølge Dragsbo også fandtes i mange andre byer rundt om i landet. En af pionererne inden for dette fænomen var f.eks. den randrusianske bogtrykker Marius Vonsyld, der som mellemmand var aktiv i oprettelsen af haveselskaber i Randers, Ålborg, Holstebro, Frederikshavn, Roskilde og Viborg.¹⁸⁹

Da haveselskabernes epoke sluttede omkring 1960, var det ingen tilfældighed, at typehusfirmaerne tog over, for det var på det tidspunkt, at velfærdssamfundet for alvor blev etableret og gav en massiv parcelhusefterspørgsel, som kun kunne tilgodeses af organiserede firmaer. Arkitekt Olaf Lind og journalist Jonas Møller har i bogen *Bag hækken* forklaret, hvordan denne proces var med til at løfte de tidligere mindrebemidlede grupper op blandt andre ejere af enfamiliehuse, og Dragsbo har påpeget, hvordan tinglyste servitutter om, at husene skulle opføres i villastil, som det var tilfældet i Viborg, var med til at integrere den nye ejergruppe som ligeværdige blandt de traditionelle villaejere, idet tinglysningerne sørgede for, at husene ikke skilte sig ud fra mængden.¹⁹⁰ Der var en vis social status ved at eje eget hus og dermed opnå det, som frem til 1950'erne og 1960'erne havde været uopnåeligt, og mange må have følt det som noget ganske unikt at flytte i eget hus og var derfor stærkt motiverede til at svigte den almene lejebolig til fordel for parcelhuset. Lind og Møller skriver eksempelvis:

At eje et parcelhus med have er udtryk for, at man er en holden person. Man har ikke blot haft råd til udbetalingen og de løbende afdrag og udgifter. Man er også så kreditværdig, at andre er villige til at låne én penge til den del af husets værdi, som man ikke selv råder over.¹⁹¹

Med masserne boende i enfamiliehuse som følge af en markant social omvæltning ændrede det politiske billede sig, og de gamle partier kunne ikke længe regne med deres traditionelle vælgergrupper, og ved jordskredsvalget i 1973 kunne parcelhusfolket stemme sit eget parti i Folketinget i form af Erhard Jacobsens CD, Centrum Demokraterne, der fik tilnavnet »parcelhusejernes og bilejernes parti.«¹⁹²

Antallet af nyopførte parcelhuse årligt på landsplan

1950	4.773
1955	6.562
1960	9.448
1965	15.797
1970	24.124
1975	21.322

Kilde: *Statistisk Årbog*.

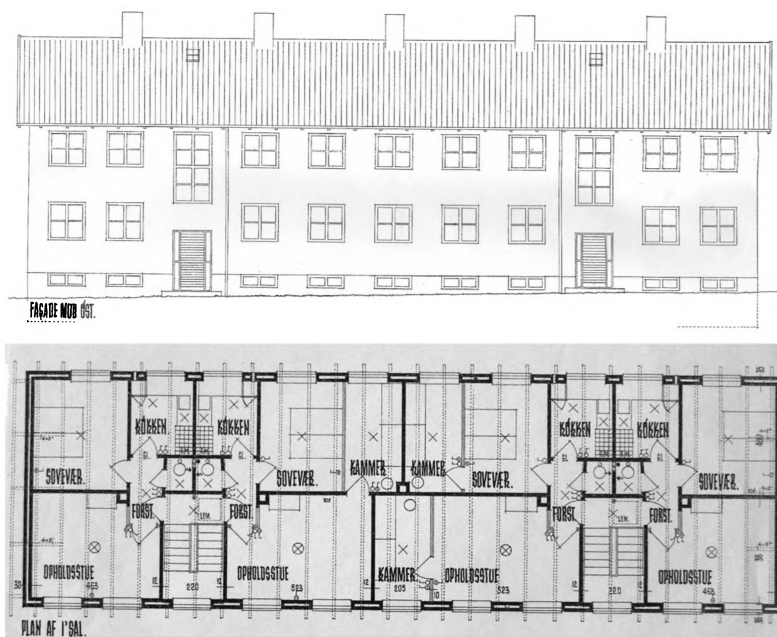
I det hele taget var der ved 1970'ernes begyndelse en blind tro på, at væksten ville fortsætte i det uendelige, og at der hele tiden ville blive råd til flere og større parcelhuse, for som ovennævnte tabel viser, havde byggeriet på 20 år hele tiden fulgt en fremadrettet linje. Men tiderne skulle imidlertid ændre sig, for med oliekrisen i 1973 endte den økonomiske højkonjunktur brat, og som statistikken også viser, stagnerede byggeriet af enfamiliehuse straks i midten af 1970'erne som følge deraf. I de næste 20 år lå parcelhusbyggeriet næsten i dvale, og i Viborg kunne det ses ved de ledige byggegrunde, der frem til 1990'erne lå tilbage i Vestervangs yderste dele vest for Rosmarinvej og Kornmarken samt enkelte steder inde i selve bydelen.

»Det var som at vinde i lotteriet« – Sådan oplevede den almindelige viborgenser udviklingen

(Udtalelse af Aase Wardinghus 2008).

Byplanlægningen 1938-74 og det deraf følgende byggeri af almennyttige boliger og parcelhuse i massevis var målrettet mod helt almindelige viborgensere, der nu med ét kunne forbedre livsvilkårene og realisere drømmen om en bedre bolig. I det lys er det relevant et øjeblik at fjerne fokus fra de politiske og administrative beslutninger, der var ledende i byudviklingen, for i stedet at rette fokus mod byens mennesker og spørge dem, hvordan de oplevede den udvikling, som på så dramatisk vis forandrede Viborgs bybillede.

Spørger man nu pensioneret sygeplejerske Aase Wardinghus, der voksede op i Viborg i perioden, oplever man, at oplevelsen står klart i

Skivevejsblokkene 1942, facadetegning af Jens Madsen og plantegning af 1. sal i en blok og dens lejligheder. Teknisk Forvaltnings byggesagsarkiv, Viborg Kommune.

erindringen. Hun fortæller, at det nærmest var som at have vundet i lotteriet, da hun som 12-årig i 1951 sammen med sine forældre og fire søskende kunne træde ind i familiens nytildelte lejlighed i Erhvervsrådets nyopførte boligblokke på Skivevej. På de 60 kvadratmeter i nr. 50, 1. sal var der moderne faciliteter såsom »træk og slip«, gaskomfur og gasovn, og uden for forsatsvinduerne var der store grønne græsplæner. Det var nye tider for familien, der hidtil havde været vant til koldt vand i hanen i køkkenet, das i gården og kakkellovn i stuerne i deres 45 kvadratmeter store brokvarterlejlighed i Skottenborg 9a. Men som mange andre børnefamilier i det vestlige brokvarter ville familien gerne have mere plads og bedre faciliteter, så da Erhvervsrådets Boligselskab i 1951 havde holdt rejsegilde på den sidste etape af de 14 almennyttige Skivevejsblokke, havde familien grebet chancen og sat sig på venteliste til en af de 2½ værelses lejligheder, der dengang kostede 29 kr. i månedlig husleje.

En anden af Skottenborgs familier, der også ønskede sig en anden bolig, var familien Overgaard, som i 1960 besluttede sig for at flytte fra

deres lejlighed i nr. 9b for at bosætte sig i et nyopført parcelhus på Rønnevej nr. 38 i Vestbyen. Her blot ni år efter familien Wardinghus' udflytning var det økonomiske opsving i fuld gang, og det var nu muligt for selv en brokvarterfamilie fra Skottenborg at få råd til eget parcelhus. Journalist og lokalredaktør ved *Viborg Stifts Folkeblad* Jesper Overgaard fortæller, at han oplevede det som noget ganske særligt den forårsaften, da han som 6-årig sammen med sin far cyklede ud for at besigtige familiens nyerhvervede byggegrund på det, der endnu blot var en kartoffelmark – med Jesper Overgaards betegnelse: Den yderste kartoffelrække. Her skulle Viborg Byggering henover sommeren opføre familiens nye Viborg Hus ved siden af de mange andre gule typehuse, som Byggeringen netop på den tid lod opføre på de udstykkede nabogrunde. Huset var på 86 kvadratmeter og var måske ikke stort efter nutidige forhold, men det var større end de fleste almennyttige lejligheder. Det rummede endvidere som et tegn på den nye velstand tidens nye udstyr såsom vaskemaskine fra Ferm og oliefy, mens garagen stod klar til den dag et par år senere, da familien Overgaard anskaffede sig en Ford Cortina.

De to beretninger her er på ingen måde atypiske for perioden. Den chance, som nu var opstået for at flytte til en af tidens nyopførte boliger med moderne faciliteter greb mange andre også. Helt efter byplanlæggerens intentioner forlod familie efter familie de dårligste og trangeste af Midtbyens lejligheder, hvilket kan dokumenteres ved en optælling i tidens skatte- og adressebøger. Her bemærkes det, hvordan befolkningstallet på 28 år faldt med ca. 40 procent i de fire Midtbygader Lille Sankt Mikkels Gade, Sankt Mathias Gade, Skottenborg og Fredensgade, der tidligere er fremhævet som karakteristiske repræsentanter på variationen i Viborgs bosætningsmønster omkring besættelsestiden. Se tabellerne på næste side.

De fire midtbygaders befolkning, der faldt fra 1.117 personer i 1945 til 650 personer i 1973, var i 1970'erne ikke længere præget af de mange børnefamilier, men var nu i stedet beboet af unge under uddannelse og offentligt ansatte med bopæl i byens tjenesteboliger. Selv om mange faktorer kan have spillet ind, f.eks. mindre husstandsstørrelser som følge af flere enlige og færre børn, så kan man ikke bortforklare, at udflytningen til de nye områder nødvendigvis må have haft en betydning for det voldsomme fald og den ændrede befolkningssammensætning.

Erhvervsgruppernes bosætningsmønstre i Midtbyen 1945 og 1973

Midtbyen 1945	Antal	%	Midtbyen 1973	Antal	%
Håndværk	176	15,8	Offentligt ansatte	109	16,8
Pensionister og aldersrentenydere	166	14,9	Under uddannelse	73	11,2
Arbejdere	159	14,2	Håndværk	69	10,6
Husassistenter og tjenestepiger	98	8,8	Arbejdere	65	10,0
Handel	79	7,1	Handel	44	6,8
Kontor og privat service	76	6,8	Kontor og privat service	34	5,2
Offentligt ansatte	59	5,3	Medhjælpere og assistenter	21	3,2
Hotel og restauration	42	3,8	Pensionister	19	2,9
Transport	40	3,6	Hotel og restaurant	11	1,7
Assistenter og medhjælpere	24	2,1	Husassistenter	10	1,5
Øvrige	117	10,5	Transport	10	1,5
Uden erhvervsangivelse	81	7,3	Øvrige	51	7,8
			Uden erhvervsangivelse	134	20,6
	1117	100,0		650	100,0

Midtbyen (= den oprindelige by før 1947-Dispositionsplanens vedtagelse): Sankt Mathiasgade, Lille Sankt Mikkelsgade, Skorttenborg og Fredensgade.

Kilde: Optællinger i *Skattebog for Viborg Købstad 1945-46* og *Viborg Adressebog 1973*.

Bemærk: Kun den voksne befolkning er angivet i bøgerne. I 1973 havde man ikke pligt til at angive sit erhverv i Adressebogen, hvilket giver en uheldig stor andel uden erhvervsbetegnelse, som der desværre ikke kan fremskaffes oplysninger om på anden vis.

Lejlighederne

Da Aase Wårdinghus med sin familie forlod Midtbyen, gik vejen for de fleste udflyttere mod de almennyttige boliger. Ved Skivevejsblokkens færdiggørelse i 1951 var boligerne eksempelvis i så høj kurs, at der stod hele 600 ansøgere på venteliste til blot 32 nybyggede lejligheder¹⁹³ på trods af, at bebyggelsen også var præget af tidens mangelvaresituation i de første år efter besættelsen. Lejlighederne rummede f.eks. i første omgang ingen badefaciliteter eller centralvarme, og de fik aldrig nogensin-

de altaner. Det til trods er forklaringen på populariteten, at mange var vant til lejligheder, der var endnu dårligere udstyret.

Familien Wardinghus, der bestod af forældrene Otto og Martha og de fem børn i alderen 4-16 år, havde siden 1936 været vant til den trange plads i stuelejligheden i Skottenborg 9a, som var et ældre byhus fra 1882 med seks lejligheder. Byhuset var ejet af Aase Wardinghus' bedsteforældre, der selv boede på første sal. I familiens lejlighed sov forældrene i soveværelset, hvor også to af Aase Wardinghus' søskende sov, mens hendes bror sov i stuen. Selv havde Aase Wardinghus sammen med sin søster en seng i et loftskammer, som egentligt ikke hørte til lejlighedens boligareal, men som bedsteforældrene stillede til rådighed helt oppe under taget i tilknytning til husets fælles tørre- og pulterrum.

Med flytningen til Skivevej i 1951 fik forældrene deres eget soveværelse, mens de fem børn til deling nu fik et kammer, som blev møbleret med køjesenge fra gulv til loft. Indskuddet til lejligheden var på 225 kr., og det blev betalt via en arv efter Aase Wardinghus' bedstemor, der var død to år forinden. For arven fik familien også råd til en sofa til afløsning af den slagbænk, de havde haft på Skottenborg, og set fra barnehøjde var det nu for Aase Wardinghus næsten som at bo som »de fine«. Også de voksne følte, at de nye boligforhold var unikke, men det til trods var lejligheden dog også meget tidstypisk med brune lakerede døre og småternede tapeter. At tidens mange almennyttige lejligheder faktisk var så tidstypiske, at deres plantegninger kunne indordnes i blot tre grundkategorier af lejligheder, tænkte imidlertid kun de færreste på. Det er i hvert fald det påfaldende resultat ved en optælling af de 1.073 lejligheder, som Erhvervsrådets Boligselskab opførte fra grundlæggelsen i 1942 og frem til 1973. Se nedenfor:

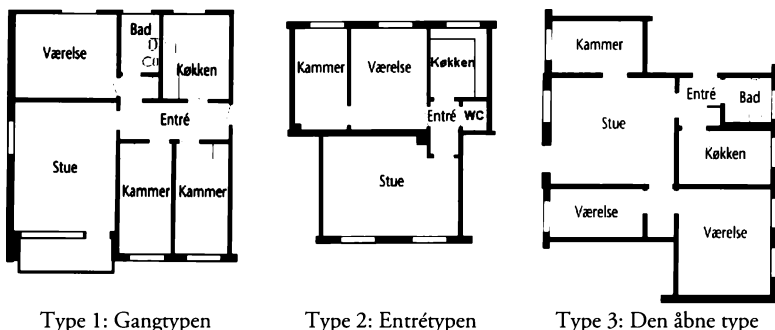
1. Resultatet viser, at lidt under halvdelen af alle lejligheder kunne placeres under type 1, som man kan kalde *gangtypen*, idet gangen her er lang og går gennem hele lejligheden og har døre til alle lejlighedens rum.
2. Knap en tredjedel kunne placeres under type 2, som man kan kalde *entrétypen*, idet typen indeholder en lille entré, der har døre til flere rum, mens enkelte rum har andre adgangsveje.
3. Den sidste fjerdedel lå under type 3, som man kan kalde *den åbne type*, idet alle regler for indretning er nedbrudt, og adgangsvejene til de enkelte rum ikke følger noget overordnet mønster.

Lejlighedstyper i byggerier opført af Erhvervsrådets Boligselskab 1942-73

	Skivevej 1942-51	Sct. Mikkelsgård 1948-49	Toftegården 1954	Klostervejget m.m. 1955-58	Ellekonebakken 1967-73	
Type 1: Gangtypen						
1 værelse				24		I alt 495 46,1 %
1½ værelse	56				116	
2 værelser						
2½ værelse						
2 værelser + 2 kamre eller 3 værelser		8	12	66	152	
4, 5 og flere værelser						
Type 2: Entrétypen						
1 værelse			15		42	I alt 316 29,5 %
1½ værelse	29		30	12		
2 værelser	27	18		20		
2½ værelse			42	66		
2 værelser + 2 kamre eller 3 værelser						
4, 5 og flere værelser		15				
Type 3: Den åbne type						
1 værelse						I alt 262 24,4 %
1½ værelse						
2 værelser						
2½ værelse				59	152	
2 værelser + 2 kamre eller 3 værelser				51		
4, 5 og flere værelser						

Kilde: Optælling i *Boligkatalog, Boligselskabet Sct. Jørgen, 2008.*

→

Lejlighedstyper i byggerier opført af Erhvervsrådets Boligselskab 1942-73, gangtype (Bellisvej, Valmuevej og Erantisvej), entrétype (Skivevej) og den åbne type (Klostervangen). Boligkatalog, Boligselskabet Sct. Jørgen, Viborg, 2008, s. 3-4.

I tabellen ses det, at gangtypen, som kan karakteriseres som en meget traditionel type, der allerede kendtes i 1900-tallets tidligste brokvarterlejligheder, faktisk var den mest udbredte type over hele tidsperioden. Interessant er det også, at både gang- og entrétypen var bredt fordelt på alle størrelser modsat den åbne type, der kun var at finde blandt de største lejligheder. Den åbne type opførtes fortrinsvist i slutningen af perioden, hvor der eksperimenteredes med andre måder at indrette sig på end den traditionelle.

Vender vi tilbage til familien Wardinghus' lejlighed, kan der peges på, at den var en type 2 – altså entrétypen. Entreen gav adgang til stuen, køkkenet og soveværelset, men ikke til børnenes kammer, hvor adgangsvejen typisk for tiden gik via forældrenes soveværelse. Umiddelbart kunne man indvende, at familiens nye lejlighed kunne virke trang til en hel familie på syv personer, og at den dermed ikke var væsentligt anderledes end den på Skottenborg. Ligeledes kunne udstyret virke spartansk, idet opvarmningen bestod af kakkelovne, og idet der ikke var nogen badefaciliteter. Én ting var dog bedre end på Skottenborg. Lejligheden havde eget toilet med »træk og slip«, hvilket Aase Wardinghus husker som det mest udslagsgivende for valget af bolig. Denne luksus med vandskyllt toilet var ved 1950'ernes begyndelse ingen selvfølge i Viborgs boliger i almindelighed, men blev pr. definition installeret i alt nybyggeri. Først i 1953 blev det et direkte krav i kommunens sundhedsvedtægt, at enhver bolig i Viborg – ny som gammel – skulle have adgang til vandskyllede toiletter.¹⁹⁴ Det ville da også være urimeligt at hævde, at

Familien Wardinghus nyder solen på de rekreative grønne græsplæner ved boligblokkene og holder fødselsdag i lejligheden engang i 1950'erne. Fotos i privateje.

byggeriet på Skivevej ikke var et udtryk for den generelle højnelse af boligstandarden, der indtraf henover perioden, i takt med, at de økonomiske konjunkturer og vareforsyningerne blev bedre efter besættelsen. Hurtigt i 1950'erne kom der eksempelvis petroleumsovne som varmekilde, og senere kom andre faciliteter til såsom køleskab i køkkenerne og vaskemaskine i kælderen.

Imidlertid meldte tvivlen sig på et tidspunkt hos boligselskabet med hensyn til, om de løbende moderniseringer nu også kunne betale sig, og i 1977 overvejedes det i stedet at nedrive blokkene og erstatte dem af et nybyggeri. Ideen blev dog forkastet og endte i stedet knap 20 år senere med en gennemgribende ombygning og modernisering, der resulterede i, at der først så påfaldende sent som i 1990'erne kom egentlige badefaciliteter til i lejlighederne.¹⁹⁵

Parcelhusene

Det var ikke kun jagten på bedre faciliteter, som trak folk væk fra Midtbyen og ud til nybyggerområdernes moderne boliger. Hos familien Overgaard, der bestod af forældrene Bent og Krista og deres to børn, synes de rekreative goder, som den 950 kvadratmeter store parcel på Rønnevej rummede, at have været et betydningsfuldt element i drømmen om eget parcelhus.

Jesper Overgaard fortæller eksempelvis, at der blandt nybyggerne på Rønnevej i 1960 var en mentalitet med tråde tilbage til landbosamfundets tid omkring det at eje et stykke jord og være selvforsynende. Mange af haverne var eksempelvis ikke blot pyntehaver, men i høj grad såkaldte nyttehaver, som forsynede de daglige husholdninger med kartofler og grøntsager m.m. Derudover erindrer Jesper Overgaard, hvordan de rekreative goder var i høj kurs hos de mange børnefamilier. I familien Overgaards have blev der f.eks. afsat et hjørne til en »legehøve«, hvor Jesper og hans søster dyrkede georginer, irisser og grøntsager af frø, som forældrene havde i overskud fra den »rigtige« have. Derudover giver hans beskrivelse af en barndom med hulebyggerier i de grønne områder og kælkebakke på vejen et billede af, at også det omkringliggende parcelhuskvarter gav plads til udfoldelse i en grad, som ikke havde været mulig i Midtbyen.

I tiden i Skottenborg 9b – det såkaldte Skothus – hvor familien havde boet frem til udflytningen i 1960, havde friarealerne eksempelvis begrænset sig til en mindre gård bag den treetages ejendom. Familiens 80

Tidens drømmehus ifølge tre typehusbøger 1958, 1968 og 1974
 Procenttallene viser, hvor stor en andel af bøgernes huse der falder inden for nedenstående specifikationer.

	1958	1968	1974
<i>Bruttoetageareal i kvadratmeter:</i>			
– Under 100	60,4 % (29 huse)	0	1,4 % (1 hus)
– 100-149	39,6 % (19 huse)	28,6 % (6 huse)	42,5 % (31 huse)
– 150-199	0	33,3 % (7 huse)	47,9 % (35 huse)
– Over 199	0	38,1 % (8 huse)	8,2 % (6 huse)
<i>Antal soverum:</i>			
– Under 3	31,3 % (15 huse)	4,8 % (1 hus)	0
– 3	58,3 % (28 huse)	33,3 % (7 huse)	43,8 % (32 huse)
– 4	10,4 % (5 huse)	42,9 % (9 huse)	50,7 % (37 huse)
– Over 4	0	19,0 % (4 huse)	5,5 % (4 huse)
<i>Antal badeværelser/wc:</i>			
– 1	85,4 % (41 huse)	4,8 % (1 hus)	9,6 % (7 huse)
– 2	14,6 % (7 huse)	81,0 % (17 huse)	84,9 % (62 huse)
– Over 2	0	14,3 % (3 huse)	5,5 % (4 huse)
<i>Køkkentype:</i>			
– Separat køkken	91,7 % (44 huse)	81,0 % (17 huse)	23,3 % (17 huse)
– Køkken/alrum	8,3 % (4 huse)	19,0 % (4 huse)	76,7 % (56 huse)
<i>Vask og fyr i:</i>			
– Bryggers	31,3 % (15 huse)	76,2 % (16 huse)	80,8 % (59 huse)
– Vaske-/fyrrum	50,0 % (14 huse)	9,5 % (2 huse)	5,5 % (4 huse)
– Andet	39,6 % (19 huse)	14,3 % (3 huse)	13,7 % (10 huse)
Antal huse i alt	100 % = 48 huse	100 % = 21 huse	100 % = 73 huse

Kilder: Optællinger i

Eskild Riemer: *Danske typehuse*, 1958.

Karl Poulsen: *Et godt sted at bo i*, 1968.

Niels Svanberg: *Bo bedres store typehusbog*, 1974.

kvadratmeter store lejlighed i Skothus, der var opført i 1933 i den tids funktisstil,¹⁹⁶ rummede til gengæld de fleste moderne faciliteter, og værelsesfordelingen gav plads til et soveværelse til forældrene og et værelse til de to børn. Pladsmæssigt var gevinsten ved det 86 kvadratmeter store parcelhus på Rønnevej derfor måske ikke så stor. Gevinsten lå til gengæld i haven og i husets funktionelle indretning. Når man skulle slappe af, kunne man f.eks. nyde, at husets arkitekt Ejler Enggaard havde placeret stuen og terrassen mod solsiden i syd, som det var blevet normen i tidens parcelhuse, hvor det ellers i tidligere tiders boligformer havde været traditionen altid at vende stuerne mod gadesiden uanset solens

placering. På samme måde var arbejds- og brugsrummene i parcelhuset i form af køkken og badeværelse placeret mod skyggesiden i nord.

Huset var i mange henseender en typisk repræsentant for den moderne drømmebolig, som den kom til udtryk i tidens guider og håndbøger med udvalg fra forskellige typehusfirmaer. Sådanne guider var på ingen måde udtryk for de faktiske forhold i tidens nybyggede parcelhuse, men ved en gennemgang af nogle af dem kan man dog danne sig et indtryk af, hvad nybyggerne lod sig inspirere af og drømte om, når typehuset og typehusfirmaet skulle vælges. Et eksempel er bogen *Danske typehuse* fra 1958. Her ses det i den s. 82 gengivne opgørelse, at et flertal på 60 procent af bogens 48 typehuse var under 100 kvadratmeter, hvilket også var tilfældet for familien Overgaards hus. Et flertal på 58 procent havde tre soverum, 85 procent rummede ét badeværelse, og 92 procent havde separat køkken frem for senere tiders populære køkken-/alrum. En sådan rumfordeling, som her gjaldt for et flertal af bogens huse, gjaldt også for familien Overgaards hus. Til gengæld rummede huset ikke det vaske- og fyrrum eller det bryggers, som et flertal af bogens typehuse ellers rummede. I stedet var fyr og vaskemaskine placeret i henholdsvis et redskabsrum i tilknytning til garagen og på badeværelset. Huset viser derved også det kompromis, som man typisk indgik, når der skulle prioriteres mellem faciliteterne i forhold til den økonomiske formåen.

Som tabellen s. 82 viser, så ændredes idealet for, hvad et parcelhus skulle indeholde, over tid i takt med den fortsatte økonomiske højkonjunktur. Blandt andet drømte flere om en større bolig, hvilket tydeligst ses i kolonnen for 1968, hvor antallet af huse med et højt bruttoetageareal i bogen *Et godt sted at bo* er markant højere end i 1958, mens de mindste huse under 100 kvadratmeter er helt fraværende i bogen. Også her passer familien Overgaards historie med det generelle ideal. Efter seks år på Rønnevej valgte familien således i 1966 at flytte til et større parcelhus på den nærliggende Æblevej nr. 18. Det nye hus her var på 110 kvadratmeter, og igen var det Viborg Byggering, der stod for opførelsen. Huset rummede det bryggers, der havde manglet på Rønnevej, og det rummede de fire værelser og de to badeværelser, som i typehusbøgernes idealer var blevet normen.

Bøgerne afspejlede en markant tro på, at der hele tiden ville blive råd til større huse og flere faciliteter, og det bundede i den højkonjunktur, som så tydeligt i løbet af ganske få år havde givet almindelige mennesker mulighed for at realisere boligdrømmene i parcelhuskvartererne. I 1970

lavede eksempelvis Statens Byggeforskningsinstitut i dets typehusguide en forudsigtelse af, hvordan fremtiden ville byde på endnu større velstand og mere fritid. I en graf blev det antaget, at standarden i 1980 derfor ville være, at hver husstand rummede to TV-apparater, at hver husstand i 1990 ville have tre biler i indkørslen og en sauna, og at mange elektroniske apparater i år 2000 ville have fundet vej til boligerne.¹⁹⁷ Selv om mange goder er kommet til siden 1970, så kom udviklingen dog ikke til at gå helt med den forventede hastighed. Oliekrisen i 1973 satte en stopper for den økonomiske vækst, og i tabellen ovenfor ses det derfor, at *Bo bedres store typehusbog* fra 1974 ikke rummede nær så mange huse med store bruttoetagearealer som bogen fra 1968. De økonomiske forhold betød nu, at man måtte gå på kompromis, og i stedet var det huse i mellemstørrelsen, som bogen havde sit fokus på.

Bosætningsmønstret

Billedet var altså, at Midtbyens befolkning gennem 1950'erne og 1960'erne i stort tal flyttede ud, og den følelse, som Aase Wardinghus havde haft, af, at dette var som en lotterigevinst, har mange andre sikkert

Erhvervsgruppernes bosætningsmønstre 1973 i udvalgte boligblokke og parcelhuskvarterer i den nordvestlige del af byen

Almennyttige boligblokke	Antal	%	Parcelhuskvarterne	Antal	%
Håndværk	71	15,8	Håndværk	64	20,1
Arbejdere	69	15,3	Offentligt ansatte	63	19,7
Offentligt ansatte	52	11,6	Handel	35	11,0
Under uddannelse	23	5,1	Kontor og privat service	30	9,4
Transport	22	4,9	Medhjælpere og assistenter	12	3,8
Assistenter og medhjælpere	14	3,1	Transport	7	2,2
Husassistenter	10	2,2	Pensionister	7	2,2
Pensionister	8	1,8	Arkitekt/ingeniør/konstruktør	4	1,3
Arkitekt/ingeniør/konstruktør	5	1,1	Øvrige	37	11,6
Øvrige	27	6,0	Uden erhvervsangivelse	18	5,6
Uden erhvervsangivelse	103	22,9			
	450	100,0		319	100,0

også haft. For motivationen til udflytningen lå i den unikke situation, at udbuddet af gode boliger nu var til stede i et antal som aldrig før, og at det økonomisk kunne lade sig gøre for helt almindelige mennesker at få fat i disse boliger. Der var navnlig to boligformer, nemlig de almennyttige boliger og parcelhusene, som dominerede, men det var ikke nødvendigvis de samme befolkningsgrupper, der bosatte sig i begge typer af boliger.

I en optælling af befolkningen i den nordvestlige del af byen som vist i nedenstående tabeller ses det f.eks., at de øverste ca. 40 procent af befolkningen i de almennyttige boligblokke ved 1970'ernes begyndelse var håndværkere og arbejdere samt offentligt ansatte. I parcelhuskvartererne blev de samme 40 procent alene domineret af håndværkerne og de offentligt ansatte, mens man her skulle finde arbejdergrupperne helt nede på en fjerdeplads med en andel på under 10 procent af befolkningen.

Almennyttige boligblokke (blå):

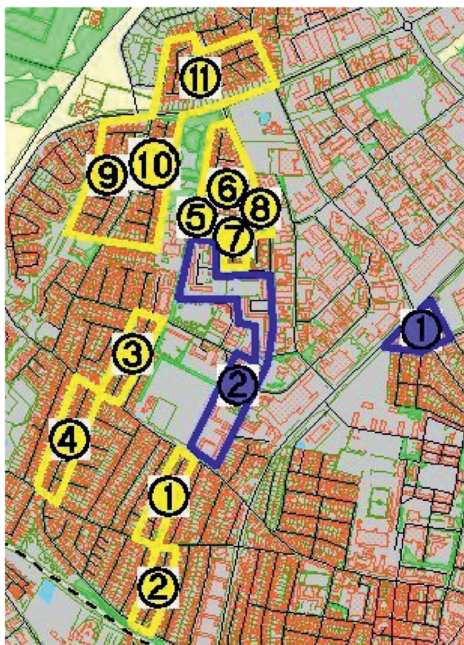
- 1) Skivevej nr. 46-48
- 2) Vestervangsvej.

Parcelhuskvartererne (gule):

- 1) Frederiksvej
- 2) Sverrigsvej
- 3) Hermanshøj
- 4) Rønnevej
- 5) Timianvej
- 6) Løvtikkevej
- 7) Malurtvej
- 8) Karsevej
- 9) Kornmarken
- 10) Rismarken
- 11) Rosmarinvej

Kilde: *Optælling i Viborg Adressebog 1973.*

Bemærk: Kun den voksne befolkning er angivet i bogen. I 1973 havde man ikke pligt til at angive sit erhverv i Adressebogen, hvilket giver en uheldig stor andel uden erhvervsbetegnelse, som der desværre ikke kan fremskaffes oplysninger om på anden vis.

Kort med angivelse af almennyttige boligblokke og parcelhuskvarterer.

Almennyttige boligblokke (blå): 1. Skivevejen nr. 46-68. 2. Vestervangsvej. Parcelhuskvartererne (gule): 1. Frederiksvej. 2. Sverrigsvej. 3. Hermanshøj. 4. Rønnevej. 5. Timianvej. 6. Løvtikkevej. 7. Malurtvej. 8. Karsevej. 9. Kornmarken. 10. Rismarken. 11. Rosmarinvej. Data indtegnet på GIS-kort.

Ikke overraskende var arbejderne som vist i tabellen ovenfor altså en mindre dominerende gruppe i ejerboligerne i parcelhuskvartererne, mens de offentligt ansatte sammen med håndværkerne til gengæld havde en økonomisk formåen til at eje eget parcelhus. Selv om alle erhvervsgrupper bredt set er repræsenteret i begge tabeller, og selv om forskellene kan synes minimale, afspejler de alligevel, at der selv efter velstandsstigningen og velfærdssamfundets etablering var forskel på de enkelte erhvervsgruppers økonomiske formåen. Den samme tendens i erhvervsfordelingen gjaldt også for de to familier gennemgået i dette afsnit. Familien Wardinghus i de almennyttige Skivevejsblokke tilhørte eksempelvis arbejdergruppen, idet faderen Otto havde job som murerarbejdsmand, mens moderen Martha supplerede familiens indtægt med rengøringsarbejde. Derudover var børnene en væsentlig arbejdskraft. Aase Wardinghus arbejdede eksempelvis gennem en del af sin barndom som avisbud, gik byærinder og arbejdede som barnepige, og indtægterne afleverede hun hjemme. Familien Overgaard i parcelhuskvarteret repræsenterede derimod gruppen af offentligt ansatte, idet faderen Bent arbejdede som trafikassistent hos Mariagerbanen og senere som jobkonsulent ved arbejdsformidlingen. Moderen Krista var i begyndelsen hjemmegående, men blev senere i midten af 1960'erne også offentligt ansat som lægesekretær på Sygehuset.

Alt i alt var det for de to familier en oplevelsesrig periode, da de hver især fik mulighed for at flytte til det moderne Viborg, som skød op gennem 1950'erne og 1960'erne. Familien Wardinghus var så glade for deres lejlighed på Skivevej, at Aase Wardinghus' lillesøster i 1966 efter begge forældrenes død overtog lejemålet, der siden yderligere blev overtaget af lillebroderen, som boede på Skivevej frem til 1974. Også hos familien Overgaard var boligen på Rønnevej populær, og i sit voksne liv tog Jesper Overgaard selv bopæl i et parcelhuskvarter, dog ikke i Vestbyen, men i Østbyen. Forældrene derimod søgte, efter at begge børn var flyttet hjemmefra, tilbage til den Midtby, som de forlod i 1960.

Afsnittet er skrevet på baggrund af interviews med pensioneret sygeplejerske Aase Wardinghus og journalist Jesper Overgaard. Jesper Overgaard har desuden skrevet sine barndomserindringer fra Rønnevej i kapitlet *Vi drog vestpå* i bogen *Fra min tid i domkirkebyen*, 2 (s. 149-55), der blev udgivet af Lions Club i 2007.

»En kold og brutal likvidering« – Forandringer og saneringer i Midtbyen

(Ingeniør Axel Lomholts betegnelse for saneringen i Lille Sankt Mikkel's Gade, 1948).

Den store udflytning til nye byområder betød et mindre behov for boliger i Midtbyen. Derfor kunne byplanlæggerne nu med støtte i tidens saneringslovgivning igangsætte saneringer, som skulle give plads til, at en øget biltrafik og private og offentlige serviceerhverv kunne brede sig, hvor der før var boliger. De drastiske fremgangsmåder ved blandt andet Viborgs to store saneringer i Lille Sankt Mikkel's Gade og på Skottenborg, hvor hele gader blev nedrevet, førte med tiden til øget kritik, idet kulturhistoriske hensyn til bevaringsværdige bygninger oftere og oftere kolliderede med saneringshensynene. Allerede så tidligt som i 1948 samlede emnet viborgenserne til protestmøde.

Mandag aften den 6. december 1948 stod den viborgensiske debattør og ingeniør Axel Lomholt spændt og kiggede ud over Viborg Afholdshotels store sal. Salen og balkonerne på hotellet i Gravene var fyldt til bristepunktet af næsten 500 viborgensere, der var mødt op til protestmøde for at give Lomholt deres opbakning i en sag, der netop nu lå ham særligt på sinde. Sagens kerne var, at byrådet barslede med planer om en gennemgribende sanering og nedrivning af Lille Sankt Mikkel's Gadekvarteret. Det var en plan, som Lomholt var stærkt modstander af, og han havde af den grund indbudt til protestmødet for at fremme det synspunkt, at kvarteret af kulturhistoriske grunde i stedet burde bevares.¹⁹⁸ Det var her på de terrasselignende skrånninger ved Sønderøs bred, at Hærvejen i middelalderen havde haft sit forløb ind i Viborg, og for Lomholt var det et stykke provinsidyl, der ikke måtte gå tabt.¹⁹⁹

For byrådsmedlemmerne var sådanne argumenter imidlertid ikke slagkraftige nok, for det drejede sig for dem om at gøre plads til fremskridtet i form af en ny og bredere Lille Sankt Mikkel's Gade, som med sin bredde på 15 meter skulle rumme den biltrafik, der skulle ledes gennem et nyt indre ringgadenet.²⁰⁰ Dette net skulle have et forløb i en cirkel rundt om Midtbyen gennem Lille Sankt Mikkel's Gade og Sankt Ibs Gade og videre via voldgaderne Reberbanen, Gravene, Dumpen og Sankt Jørgens Vej for til sidst atter at nå til Lille Sankt Mikkel's Gades sydlige ende. Derudover skulle nedrivningerne give plads til en hårdt tiltrængt modernisering og nybygning af det nærliggende Statshospital, og de skulle muliggøre, at beboerne i de dårligste af gadens ofte trange

Lille Sankt Mikkelsgade 1957. Man ser fra billedets højre kant husene nr. 16A-B, 18 og 20. Nutidens viborgensere forstiller sig næppe, at der engang var en rigtig gammel bygade dér, hvor der nu er en åben landevej. Foto Vilhelm Ehlert 1957 i Viborg lokalhistoriske Arkiv.

boliger kunne blive genhuset i nye og sundere boligformer i nybyggerkvartererne. Byrådet havde derfor i sinde at vedtage en byplanvedtægt, der ville betyde en nedrivning af alle gadens huse på en ca. 600 meter lang strækning mellem Sankt Jørgens Vej og Randersvej,²⁰¹ for at gøre plads til den vejstrækning, som viborgenserne i dag kender som en vigtig trafikåre i Viborgs Midtby.

Byrådet søgte støtte i 1930'ernes omfattende kompleks af byudviklingslove, idet dette kompleks også omfattede saneringsloven af 1939.²⁰² Tanken bag denne lov var, at når de øvrige love havde sat sig deres spor gennem blandt andet dispositionsplanlægning og derved skabt en befolkningsvandring væk fra Midtbyen til nye sunde boliger i nye byområder, måtte der i byernes midte blive et overskud af forladte boliger i de sundhedsmæssigt set dårligste bykvarterer, som blandt andet Lille Sankt Mikkels Gade tilhørte. Disse forladte boliger kunne derved bortsaneres,

og et omfattende nybyggeri kunne give kvartererne nye funktioner og nye roller.²⁰³ Loven skulle kort og godt sætte gang i sådanne saneringer, som også tidligere var set i navnlig de største byer. I København havde man f.eks. før besættelsen igangsat nedrivninger i det tætte net af gader bag Kongens Nytorv for at gøre plads til det såkaldte Bremerholm-gadegennembrud, der skulle lede trafikken fra knudepunktet ved Knippelsbro og Børsen frem til Gothersgade ved Rosenborg. Et andet eksempel fra før besættelsen fandtes i Ålborg, hvor man i 1930'erne gennemførte et gadegennembrud, som skulle lede trafikken gennem den nyanlagte Vesterbro ud til Limfjordsbroen, der blev opført i 1933.²⁰⁴

Eksempler fandtes altså også før 1939-loven, men det afgørende var nu, at loven som noget nyt åbnede op for, at indenrigsministeren i hvert finansår kunne yde et statslån til kommunerne til dækning af 75 procent af udgifterne ved saneringer. Og når saneringerne var gennemført via køb og nedrivning af huse, anlæg af veje og udstykning og videresalg af grundene, kunne en femtedel af det eventuelle tab, som kommunerne måtte have, gives som et egentligt tilskud. Med en årlig pulje på to millioner kr., som provinsbyerne kunne låne af, kunne det synes som en beskedne start,²⁰⁵ og allerede i 1941 søgte man da også med en særlov at forbedre lånemulighederne.²⁰⁶ Ambitionsniveauet steg dog efterhånden, og i senere saneringslove fra 1959 og 1969 var puljernes størrelse forøget markant, samtidig med, at kommunerne nu kunne modtage tilskud til hele 50 procent af udgifterne og lån for resten.²⁰⁷ Den beskedne start til trods var 1939-loven dog et klart signal om, at man også i de mellemstore provinsbyer, som Viborg tilhørte, kunne komme i gang med saneringsprojekter.

Da Axel Lomholt den decemberaften i 1948 tog ordet i Afholdshotellets sal og kaldte saneringsplanerne for Lille Sankt Mikkel's Gade for en kold og brutal likvidering, engagerede han sig som en af de allerførste pionerer i en siden vedvarende konflikt mellem sundhedshensyn på den ene side og bevaringshensyn på den anden side, når saneringsprojekter i almindelighed påbegyndtes.²⁰⁸ Det kan undre, at politikere, byplanlæggere og investorer i samtiden uden at blinke kunne acceptere, at man fjernede et gammelt historisk kvarter som det ved Lille Sankt Mikkel's Gade med vejføringer, der ikke havde ændret sig siden middelalderen. Svaret ligger delvist i saneringsloven, hvor der ikke levnedes megen interesse for muligheden for bevarelse af kulturhistoriske værdier. Loven sigtede snævert og idealistisk mod en forbedring af befolkningens levevilkår via fjernelse af usunde kvarterer, hvilket tydeligst kom til udtryk i

§ 12, der sagde: »Skønner Boligtilsynet, at en Ejendom, en Lejlighed, et Værelse eller Rum... er behæftet med saa væsentlige Mangler, ... at Benyttelsen bør ophøre, ... kan Boligtilsynet paabyde saadanne Foranstaltninger foretaget, som skønnes fornødne...«²⁰⁹ Det betød, at hvis ikke boligforholdene var i en acceptabel stand, kunne den lokale afdeling af det i henhold til loven nyoprettede Boligtilsynsråd indstille til byrådet, at der blev iværksat foranstaltninger for at ændre forholdene. Oftest endte det med kommunale saneringsplaner frem for istandsættelser. Planer for saneringer skulle siden sendes til godkendelse i Indenrigsministeriet og fra 1949 i Boligministeriets Saneringsnævn, for at statslån kunne opnås.

Saneringer skulle med tiden blive et stadigt vigtigere redskab for kommunerne i at tynde ud i bykernerne for at omdanne tidligere boligområder til servicecentre for byernes borgere. De mange viborgensere, der var samlet til protestmøde i 1948, havde da endnu kun set begyndelsen til den udvikling, og i Viborg kom med tiden flere projekter til – blandt andet på Skottenborg i 1972,²¹⁰ hvor det igen var trafikale hensyn og institutioners øgede pladsbehov, der spillede ind.

Protestmødet mod Lille Sankt Mikkel's Gade-saneringen

Den formulering, som Axel Lomholt havde brugt, om at byrådets saneringsplan ville medføre en ren likvidering af Lille Sankt Mikkel's Gades bymiljø, var for de fleste i samtiden særdeles skarp kun tre år efter afslutningen af besættelsestidens brutalitet, der blandt andet havde budt på virkelige likvideringer. Formuleringen bundede i, at Lomholt lagde et stort engagement i protesten. Forinden protestmødet havde han blandt andet skrevet utallige læserbreve i de lokale aviser, og han havde via en husstandsomdelt stemmeseddel samlet sin egen meningsmåling blandt viborgenserne om, hvorvidt saneringen overhovedet burde gennemføres. Resultatet, som Lomholt mente udgjorde et repræsentativt udsnit af befolkningen, viste, at 87 procent af de 2.584 borgere, der havde indleveret stemmesedlen, var imod saneringen, mens kun 13 procent var for. Med disse tal som et slagkraftigt argument var han kampklar,²¹¹ og til mødet blev blandt andet afsunget *Jyden han er stærk og sej* som en slag-sang.²¹² Men måske var det i virkeligheden for sent for de mange viborgensere at tilkendegive deres utilfredshed, for som oftest bliver borgermøder af denne slags først afholdt, når konkret planlægning er så langt fremme, at processen ikke kan stoppes, men blot venter på en afslutning via en endelig politisk godkendelse af planlægningen.

Går man bag om projektet, vil man da også hurtigt se, at saneringen ikke var nogen ny tanke, der først var opstået i 1948. Saneringen var første gang blevet drøftet af byplanudvalget på et møde så tidligt som i juni 1944²¹³ som et resultat af, at et arbejdsudvalg under Indenrigsministeriet havde fremlagt en betænkning angående en modernisering af det nærliggende Statshospital ved Søndersøs bred.²¹⁴ Hospitalet havde til huse i bygninger, som var opført tilbage i henholdsvis 1700- og 1800-tallet til dengang at rumme Viborg Tugthus, og ministeriets arbejdsudvalg havde fundet, at disse gamle fængselsbygninger på ingen måde længere var tidssvarende til at rumme et moderne psykiatrisk hospital. Derfor havde der i betænkningen indgået den mulighed, at der opførtes et helt nyt hospital på samme sted. Dette byggeri skulle blandt andet bestå af en syvetages patientbygning, der ville lægge beslag på væsentligt mere plads, end hospitalet dengang rådede over, og derfor måtte en konsekvens være, at en væsentlig del af Lille Sankt Mikkels Gades huse måtte nedrives for at skaffe plads til formålet. Resultatet af byplanudvalgets behandling af sagen var derfor blevet, at projektet for en gennemgribende sanering i første omgang var blevet indskrevet som rammebestemmelser i 1947-Dispositionsplanen.²¹⁵

Axel Lomholt var bestemt ikke uenig i, at hospitalet havde brug for bedre forhold. Enigheden ophørte først, når det drejede sig om, hvordan disse forbedrede forhold skulle skaffes. Han mente, at den bedste løsning ville være at flytte hospitalet til en helt anden placering, der også gav plads til eventuelle fremtidige udvidelser, hvad Lomholt ikke anså for muligt på den lange og meget smalle grund ved Søndersøs bred. Tidligere byrådsmedlem Chr. Ørum, der var til stede under mødet, foreslog i forlængelse deraf, at hospitalet i stedet kunne bygges på arealer beliggende ved den dengang nyanlagte Marsk Stigs Vej på Søndermarken, hvor der var masser af plads, og han tog udgangspunkt i, at byrådet selv tidligere havde været fremme med en sådan idé. Dermed kunne der blive plads til at placere den nye brede trafikvej tættere på Søndersøs bred, og Lille Sankt Mikkels Gade kunne blive bevaret.

Men som nævnt var planprocessen langt fremme, og det forslag var da også så drastisk, at det ændrede ved hele byplanvedtægtens grundide, og selv om byrådet i den første tid efter mødet overvejede sagen og tøvede med at færdigbehandle vedtægten, var det langt fra ensbetydende med, at denne indsigelse blot blev taget til efterretning. Fra Statshospitalets side gav man straks til kende, at man ikke på nogen måde kunne acceptere en flytning til en anden placering i byen, idet det ville fordyre

Lille Sankt Mikkelsgade 1952 og 1977. Saneringen har forandret gaden til ukendelighed. Endda er siden også forsvundet det gamle jernbanehotel, der ses i billedets

projektet med fire millioner kr. Og den regning truede man med at sende direkte til kommunen og ikke til staten.²¹⁶ I det lys var det klart, hvad byrådets beslutning i sidste ende måtte blive. Protestmødet havde således ikke ført frem til et kompromis af nogen art mellem sagens parter, og da debatten efter godt et år lige så stille ebbede ud, blev byplanvedtægten endeligt vedtaget af byrådet i januar 1950.²¹⁷ Slaget var dermed tabt for Lomholt og hans støtter.

Nu fulgte blot de sidste praktiske foranstaltninger. Blandt andet skulle Folketingets vedtage den lov, der skulle muliggøre det nye hospitals opførelse, hvilket skete i 1953. Dernæst fulgte i januar 1954 forhandlinger mellem kommunen og Indenrigsministeriet om fordelingen af udgifterne ved erhvervelse og nedrivning af gadens huse,²¹⁸ og de resulterede i juni 1954 i, at Folketingets Finansudvalg godkendte et fordelingsprincip, der sagde, at kommunen selv skulle finansiere 25 procent, mens staten ville finansiere de resterende 75 procent.²¹⁹

Saneringen sættes i gang

Ved vedtagelsen af 1947-Dispositionsplanen havde stadsingeniør Wilhelm Ehlert haft et ideal om, at der behøvedes en god forståelse mellem byplanlæggere og borgere. Med den debat, som blussede op i forbin-

venstre side; det blev nedrevet i 1982. Fotos i Helmuth Spanggård: Viborg by og egn før & nu, I, 1996, s. 81.

delse med byrådets fremlæggelse af saneringsplanen for Lille Sankt Miksels Gade, og som skulle vise sig at fortsætte i årene efter planens vedtagelse, led denne gode forståelses imidlertid hurtigt et alvorligt knæk.

I det lys, at sagen i samtiden optog mange, er det påfaldende, at saneringen stort set ikke tidligere har haft nogen plads i den lokalhistoriske forskning og fortælling. Kun en enkelt lokalhistoriker, den folkelige Helmuth Spanggård, har detaljeret beskrevet saneringen, men mest ud fra sin hukommelse og via egne fotos taget i samtiden og altså ikke via egentligt historisk kildemateriale.²²⁰ Hidtil er man altså ikke som læser blevet ført bag om de problematikker, der var, da nedrivningerne endelig gik i gang i 1956-57. Tidsforløbet på de otte år, som var gået siden protestmødet i 1948, havde betydet, at debatten om saneringen med jævne mellemrum atter kunne blusse op, og i 1956 var der da også pludseligt fornyet fokus på projektet, og denne gang kom interessen ikke fra viborgenserne selv, men udefra. *Jyllandsposten* bragte en længere følelsesladet artikel med overskriften: *Engang en Del af Hørvejen – nu under Nedbrydning*. I artiklen hed det: »Den gamle gade ved bakkehældet mod søen er snart færdig med at tælle sine aar. Byen har forlængst afskrevet den paa vedligeholdelseskontoen... Det gamle gadebillede forsvinder, færdselsarealet udvides, hørvejen faar tidens vejbelægning paa sin haardt prøvede ryg...« Derefter fulgte en længere beskrivelse af gadens historie fra mid-

delalderen til nutiden.²²¹ Nærmest ved skæbnens ironi stødte nedbrydningssarbejderne pludselig i 1959 på sådanne historiske levn fra fortiden, som artiklen blandt andet berettede om. Skeletter fra en hidtil ukendt middelalderlig kirkegård og fundamentrester fra en ligeledes ukendt middelalderkirke dukkede op i undergrunden, og Stiftsmuseets dengang nyansatte leder Peter Seeberg blev straks tilkaldt for at gennemføre arkæologiske undersøgelser. Kirken mentes derefter at kunne have båret navnet Sankt Stefans Kirke og kunne via møntfund i gravene dateres til at have fungeret i årene 1100-1300.²²²

Det var ikke blot skeletter fra fortiden, der kunne forsinke arbejdet. Et andet problem, der også kendtes i forbindelse med andre byers saneringer, var, hvor beboerne skulle genhuses.²³³ For selv om tanken havde været, at beboerne blot kunne flytte ud til de nye byområder, som var skudt op efter 1947-Dispositionsplanens vedtagelse, var der stadig i den elvte time familier, der ikke som ellers ventet havde fået en ny bolig i nybyggerkvartererne. Kommunen stod derfor som den ansvarlige myndighed for projektet for i henhold til lovgivningen at skulle genhuse adskillige familier i boliger svarende til deres økonomiske formåen. Det ledte dog ikke til, at familierne af kommunen blev henvist til almennyttige lejligheder. I stedet besluttede byrådet på et møde i december 1956, at familierne måtte søge langt uden for byen mod vest til tre husvildebarakker, som stod for at skulle opføres ved Liseborg, Margrethelund og Engelsborg.²²⁴

Da saneringen i 1960 nærmede sig sin afslutning, tog hele sagen pludselig en uventet drejning, som må have glædet dem, der protesterede i 1948. Man kunne nu se tilbage på en nedrivning, der på få år brutalt havde forandret Lille Sankt Mikkel's Gades gadebillede til uken-delighed, og fra kommunal side begyndte man nu at få kolde fødder med hensyn til, om denne fremgangsmåde skulle fortsætte de sidste 200 meter frem mod Randersvej. I byplanvedtægten var det fastsat, at dette sidste stykke af trafikvejen skulle ledes gennem den smalle Sankt Leonis Gade frem til Randersvejkrydset, hvilket ville have ført vejen tæt ind på Domkirkekvarteret. Der havde i den forbindelse blandt andet været kritik fra stiftsprovst Høirup, idet en del af Stiftsprovstegårdens have mod Sankt Leonis Gade ville blive berørt af linjeføringen.²²⁵ Stadsingeniørens Kontor foreslog derfor en helt anden linjeføring, som i stedet ville lede trafikvejen gennem Riddergade nedenfor Sankt Leonis Gade, men det forslag stødte også på modstand fra navnlig Statshospitalets side, idet det ville skubbe vejen tættere ind på hospitalets bygninger. Som en

sidste mulighed foreslog stadsingeniør Vilhelm Ehlert derfor et kompromis bestående af en linjeføring helt uafhængig af alle historiske vejforløb tværs gennem haverne mellem Sankt Leonis Gade og Riddergade. Det ville medføre en stor jordopfyldning for gennem de vanskelige terræforhold at kunne bringe vejen i niveau med Randersvej. Det var dog heller ikke en løsning, der i alle kredse vakte begejstring, og Statshospitalets direktør, den tidligere borgmester Viggo Aggerholm, udtalte: »... jeg fastholder – og stiller som forslag – at linjeføringen skal være den en gang vedtagne gennem Sankt Leonis Gade. Jeg har mere kendskab end vejdirektoratet, gade- og vejudvalget og stadsingeniøren med til den trafik, der gaar ad Sankt Leonis Gade. Her kan der for de oprindeligt anslaaede 54.000 kr. laves en rimelig udvidelse, som ikke ødelægger værdier, og som ikke drager store erstatningskrav med sig.«²²⁶

Hospitalsdirektørens skråsikre argumenter til trods måtte forslaget om en linjeføring gennem haverne dog af de fleste blive set som den mindst dårlige løsning, og forslaget blev dermed stadfæstet i en korrektion af byplanvedtægten i maj 1960. Vejen var da banet for, at sidste etape af dette gennem 1950'erne meget omdiskuterede projekt kunne afsluttes.²²⁷

Hvorfor »kirurgiske indgreb«?

Fremgangsmåden for saneringen af Lille Sankt Mikkels Gade repræsenterede en særlig form for sanering, der ikke kun sigtede mod en fornyelse af kvarterets bebyggelse, men særligt sigtede mod en decideret gaderegulering, hvor bilernes færdsel havde førsteprioritet mere end menneskenes færden i kvarteret.²²⁸ Den type saneringer har arkitekten Arne Gaardmand, der i 1950'erne og 1960'erne var sekretær i Boligministeriets Saneringsnævn, i sin bog om dansk byplanlægning fra 1938 til 1992 betegnet som »kirurgiske indgreb« og »snitsår« i bybilledet. Betegnelserne er ikke et udtryk for, at kært barn har mange navne. De bunder i Gaardmands opfattelse af, at gadegennembruddenes linjeføringer på tværs af eksisterende forhold og vejenes karakter som tæt befærdede trafikårer ofte har givet dem en unaturlig plads i det omkringliggende miljø. Han nævner, hvordan arbejdet med at genopbygge en bymæssighed ofte efterfølgende har været langvarig og bekostelig. For eksempel havde man i København først så sent som i 1980 genskabt en helhed i bybilledet langs det nævnte Bremerholm-gadegennembrud fra mellemkrigstiden, og i Ålborg krævede Vesterbro-projektet store investerin-

ger, der til gengæld hurtigt i 1930'erne gav den nye boulevard et bymæssigt præg.²²⁹ Også for Lille Sankt Mikkel's Gade har der været problemer med hensyn til genoprettelsen af et gadebillede med et bymæssigt præg. Selv om den nedrevne bebyggelse både blev erstattet af hospitalskomplekset og af en længere karré af lægeboliger med udsigt over Sønderød, så har en selvbestaltet national gruppe kaldet Æstetisk Raad, der kæmper for bymiljøers bevarelse, i 2006 pointeret, at gaden med sin i dag åbne karakter og luft mellem bygningerne efter deres kriterier ikke længe kan regnes som en integreret del af bykernen.²³⁰

Man kan i lyset af sådanne problemer undre sig over, hvor fokus på det æstetiske var henne, når saneringsprojekterne blev fremlagt og debatteret på alle niveauer blandt politikere, planlæggere og Saneringsnævnets folk og hos lokalbefolkningen. Hvorfor havde de kulturhistoriske forhold så ringe en rolle at spille, når saneringsplanerne skulle vurderes og godkendes? For påfaldende er det, at lovgivningen faktisk åbnede op for andre fremgangsmåder bestående af istandsættelser og bortsaneringer af blot enkelte huse frem for de totalsaneringer af hele kvarterer, som oftest gennemførtes.²³¹ Som tidligere nævnt synes fokus snævert at have været på de saneringsmodne kvarterers usunde standard, for ved en totalsanering var der enorme gevinster at opnå, når man ønskede at revolutionere beboersammensætningen socialt set og fjerne de usunde forhold. I Lille Sankt Mikkel's Gade viser en optælling klart, hvordan de oprindelige befolkningsgrupper som følge af saneringen blev skiftet ud med socialgrupper, der ellers aldrig tidligere havde haft bopæl i gaden.

Som det ses i tabellerne ovenfor, havde i 1973 veluddannede grupper bestående af læger og sundhedsfagligt personale i de nye lægeboliger med en samlet andel af hele 46,9 procent af beboerne overtaget pladsen efter arbejdere og folk på offentlig forsørgelse, der i 1945 samlet havde udgjort 43,6 procent af befolkningen, men i 1973 var helt væk. Dertil kom i 1973 en påfaldende stor gruppe af unge under uddannelse, som heller ikke tidligere havde været at finde i gaden. Et socialt skift var altså en iøjnefaldende konsekvens af saneringen og i manges øjne en betydelig gevinst.

Hvor overvejelserne om æstetiske forhold var henne, må desværre oftest være et åbent spørgsmål, når man forsker i de sanerede kvarterers historie. For som John T. Lauridsen i hæftet *Hvordan skriver vi historie for den moderne by* har konkluderet, så står den moderne byhistoriker over for det problem, at planlæggerne sjældent i detaljer har redegjort

Erhvervs sammensætningen blandt beboere i Lille Sankt Mikkel's Gade

Ll. Sct. Mikkel's Gade 1945	Antal	%	Ll. Sct. Mikkel's Gade 1973	Antal	%
Arbejdere og beskæftigede ved industri	61	26,6	Under uddannelse	52	35,4
Aldersrentenydere, invaliderentnydere og pensionister	69	15,3	Øvrigt sundhedsfagligt personale	30	20,4
Håndværk	29	12,7	Læger	39	26,5
Handel	14	6,1	Pædagoger	3	2,0
Husassistenter og -bestyrerinder	11	4,8	Medhjælpere og assistenter	3	2,0
Medhjælpere og assistenter	9	3,9	Handel	2	1,4
Transport	7	3,1	Pensionister	2	1,4
Kontor og privat service	6	2,6	Kontor og privat service	1	0,7
Gartnere	5	2,2	Offentligt ansatte	1	0,7
Offentlig ansatte	3	1,3	Øvrige	10	6,8
Øvrige	20	8,7	Uden angivelse	4	2,7
Uden angivelse	25	10,9			
	229	100,0		147	100,0

Kilde: Optællinger i *Skattebog for Viborg Købstad 1945-46* og *Viborg Adressebog 1973*.
 Bemærk: Kun den voksne befolkning er angivet i bøgerne.

for deres æstetiske idealer.²³² Det kan skyldes, at planlæggerne i deres arbejde ofte har måttet prioritere mellem æstetikken og funktionaliteten. Skulle man værne om æstetikken ved at lade gamle hyggelige, men samtidig faldefærdige huse stå, eller skulle man vægte funktionerne ved at gennemføre umiddelbart fornuftige byggerier af moderne boliger og anlæg og anlægge trafikveje, der kunne bringe borgerne i den ny tids vidunderer – bilerne – helt ind til bykernens servicefunktioner? Selv om det kunne være åbenlyst for alle – selv i samtiden – at æstetikken gik tabt ved anlæggene, så kunne de fleste ofte se det fornuftige i, at sådanne funktionelle overvejelser blev prioriteret højest.

Forklaringen på, hvor de æstetiske overvejelser var henne, synes derfor at være, at mennesker ikke altid i deres samtid har et tilstrækkeligt

overblik til at se, hvilke bygninger og bymiljøer der i det lange perspektiv kan være værd at bevare, når her-og-nu-overvejelser angående funktionelle gevinster bliver overvejet og tidens uskønne huse måske af fremtidens generationer vil blive set i et helt andet lys som rummende unik kulturhistorisk værdi. Sådan kan man i hvert fald argumentere ud fra museumsdirektør Thomas Bloch Ravns bog om det århusianske købstadsmuseum *Den Gamle Bys* historie. I bogen *Den Gamle By – Et vindue til historien* fortæller han, hvorledes Den Gamle Bys grundlægger, Peter Holm, omkring år 1900 iagttog, hvordan gamle bygninger som følge af den vækst, der på den tid gav Århus vokseværk og gjorde den til Danmarks næststørste by, måtte lade livet for at give plads til tidens nye bygninger. Deriblandt Borgmestergården i renæssancestil fra 1600-tallet. Det gav Peter Holm ideen til at redde gården og senere andre bygninger, som ingen andre så værdi i, for at samle dem i det, der efter 1909 skulle blive til Den Gamle By, og som i dag ses som en særdeles unik og uvurderlig samling af 75 historiske huse fra hele landet.²³³ Konklusionen må altså være, at opfattelsen af, hvad der kulturelt og historisk set rummer værdi, og hvad der ikke rummer sådan værdi, over tid kan ændre sig drastisk.

Skottenborg

Det næste store saneringsprojekt i Viborg blev fremlagt i 1972 og drejede sig om en nedrivning af Skottenborgs karakteristiske mellemstore brokvarterhuse fra slutningen af 1800-tallet og starten af 1900-tallet. Der var nu vedtaget en ny saneringslov, der blandt andet som noget nyt krævede, at kommunerne skulle lave klassificeringer af alle byejendomme efter anvendelse og kvalitet. Den forpligtelse havde Viborg Kommune opfyldt ved udarbejdelsen af en såkaldt saneringsundersøgelse, der pegede på, at 210 af Midtbyens lejligheder var såkaldt kondemnabile, dvs. saneringsmodne inden for et til fem år. Skottenborgs karréer var nogle af de bebyggelser, der sås som særligt saneringsmodne og tidssvarende. Der pegedes blandt andet på, at der flere steder var udvendige køkkenafløb og kun ét toilet til to lejligheder.²³⁴ Dertil kan lægges, at befolkningstætheden i gadens lejligheder ofte var udtyndet som følge af vandringerne mod nye byområder, og at forretningerne bag butiksruderne ofte var lukket. I manges øjne var det de tydelige tegn på, at husenes rolle nu var udspillet. Det syntes nærliggende, at tiden nu i stedet pegede mod en øget biltrafik på Skottenborg, der lå som en indfaldsvej fra

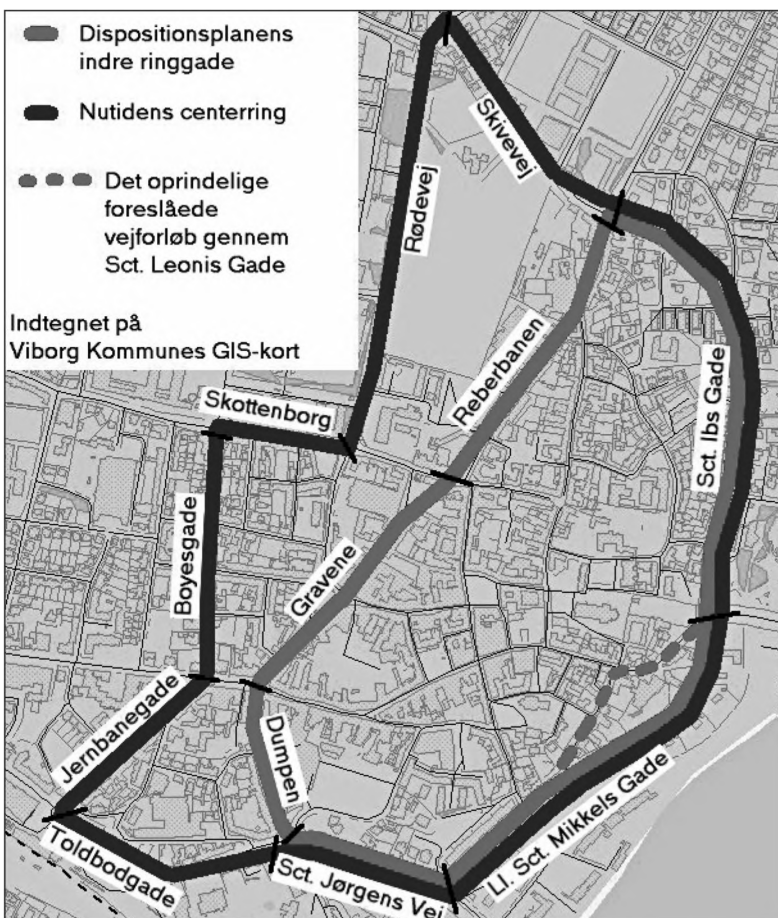

Den østlige del af Skottenborg med, set fra venstre, husene 12, 10, 8, 6, 4 og 2 og til højre hjørnet ved Nørregade. Husene blev nedrevet 1984-86,. På stedet ligger nu det mere anonyme kontorhus Hafniahus og Telefonhuset. Foto Sven Cleeman 1980 i Viborg lokalhistoriske Arkiv.

de nye store byområder i Vestbyen, og med en central beliggenhed lige i udkanten af Midtbyen ville Skottenborg fremover blive attraktiv for fremtidige kontor erhverv. I byrådets byplanvedtægt fra 1972 skitseredes det, hvordan en særlig erhvervsorienteret sanering via nedrivninger på Skottenborgs nordside skulle gøre plads til en bredere vejbane samt til nye kontordomiciler og en ny amtsgård til det nyoprettede Viborg Amt.²³⁵

Interessant er det, at den saneringsundersøgelse af Midtbyen, der blandt andet lå til grund for Skottenborg-saneringen, fik påført en håndskreven anvisning på omslaget om, at den for alt i verden ikke måtte fremlægges til gennemsyn eller på nogen måde offentliggøres.²³⁶ Uanset hvem, der så end har ført pennen, så må det være et udtryk for, at man tilsyneladende og måske som følge af erfaringerne fra 1950'erne denne gang ikke har ønsket nogen alt for voldsom debat, der kunne opstå med et for stort offentligt kendskab til planerne. Og man ønskede ganske givet heller ikke spekulationer i køb og salg af ejendomme. Saneringsundersøgelsen var dog ikke kun en ren nedrivningsplan. For de ældste af byens områder lå nu et oplæg til sådan bygningsbevaring, som protesterende borgere i 1948 havde savnet i Lille Sankt Mikkel's Gade. I Sankt Mogens Gade og i mange andre gader med skulle huse på bag-

Den indre ringgade og nutidens centerring. Lille Sankt Mikkelsgade ses nederst på kortet til højre. Indtegnet på Viborg Kommunes GIS-kort.

grund af undersøgelsen istandsættes, og helheder skulle bevares, og det gav en forskydning mod vest af de steder, hvor det var muligt at lave trafikale korridorer via gadegennembrud og gadereguleringer. Også derfor blev Skottenborg med en lidt vestligere beliggenhed i randen af Midtbyen og med saneringsmodne karréer nu pludselig interessant for byplanlæggerne i trafikale sammenhænge. Efter gadereguleringen i Lille Sankt Mikkelsgade og den efterfølgende fortsættelse via Sankt Ibs Gade, kunne den tænkte indre ringgade som følge af de nye hensyn ikke

fortsætte videre gennem voldgaderne Reberbanen, Gravene og Dumpen, som det ellers oprindeligt var tænkt. I stedet begyndte man at snakke om begrebet *centrering*. Det betød, at trafikken i stedet skulle ledes videre fra Sankt Ibs Gade ad Skivevej, Rødevej og Skottenborg og derfra videre mod syd til Banegården og Sankt Jørgens Vej ad et forløb, der først i løbet af 1980'erne blev endeligt fastlagt via Boyesgade og Jernbanegade.

Det første tiltag til saneringen af hele huskarréen på Skottenborg var allerede taget to år før byplanvedtægtens vedtagelse, da de lokale landboforeningers konsulenttjeneste i 1970 havde nedrevet Nørgaards Restaurant for at opføre kontordomicilet Landbogården i tidens populære gule sten og med fladt tag. Med byplanvedtægten fortsatte byggerierne, og i 1974 kom Amtsgården til i en arkitektur, der i folkemunde siden har været udsat for megen kritik. Eventuelle arkitektoniske kvaliteter i det funktionelle byggeri med lave gangarealer mod vejen og høje sidelænger bagtil ville formentligt bedre kunne have kommet til udtryk på en grund med god plads. Men med en placering lige i Midtbyen langs en bymæssig gade, måtte byggeriet i de brune sten blive set som en fejlplacering og et stilbrud af dimensioner. Endnu et stilbrud kom til, da indgrebet i gaden i løbet af 1980'erne fuldendtes med opførelsen af de sidste kontorbygninger – nu i den tids populære røde mursten.

Selv om der lokalt i kvarteret blev set med et vist vemod på bygningernes forsvinden og fremkomsten af funktionalistiske flade tage og husfacader i et miks af gule, brune og røde sten, så var der ikke i forbindelse med Skottenborg-saneringens igangsættelse i 1972 den samme brede folkelige modstand som 24 år tidligere, da Lomholt i 1948 havde indbudt til protestmøde mod saneringen af Lille Sankt Mikkel's Gade. Det kan umiddelbart synes bemærkelsesværdigt – og dog så alligevel ikke. For det bundede uden tvivl ikke bare i hemmeligholdelsen af saneringsundersøgelsen, men også i, at Skottenborg som en del af det vestlige brokvarter lå uden for voldene forstået på den måde, at gaden ikke var en del af det middelalderlige Viborgs byområde, som nu i stor stil skulle bevares og gøres pænt. Brokvarterarkitekturen på Skottenborg blev set som uinteressant i bevaringssammenhænge, fordi kvarteret først var opstået omkring år 1900 og dermed var et produkt af industrialiseringen og den moderne tidsalder. Brokvarterhusene var dermed i et større historisk perspektiv hverken gamle eller sjældne. Men som det tidligere er nævnt, kan opfattelsen af, hvad der er bevaringsværdigt, ændre sig over tid, og godt 30 år efter Skottenborg-saneringen er der nu i

fagkredse i det små kommet et begyndende fokus på, at også brokvartererne rummer kulturhistoriske værdier, det kan være værd at værne om, og at brokvarterhusene uden nogen form for fredninger er truede.

Ironisk er det, at netop det delvist nedrevne Skottenborg sammen med omkringliggende gader som en konsekvens af den nye faglige interesse i 2005-06 kom i fokus hos det århusianske købstadsmuseum Den Gamle By, der som nævnt tilbage i 1909 også dengang var gået foran som et eksempel i arbejdet på at redde bygningstyper, som ingen andre på den tid så værdi i. Historien synes at gentage sig selv. Forfatteren lavede i den forbindelse for Den Gamle By en historisk undersøgelse af kvarteret,²³⁷ og det ledte blandt andet til Den Gamle Bys nedtagning af et hus, der stod til nedrivning, Skottenborg 9a, med henblik på genoprettelse på museets areal i Århus, hvor det fremover skal formidle 1970'ernes byhistorie. Huset var det sidste af Skottenborgs karakteristiske mellemstore byhuse fra århundredeskiftet med både lejligheder og butikker under samme tag. Det lå på gadens sydside, som ikke var med i 1970'ernes saneringsplaner, men som alligevel var udsat for løbende udtyndinger. Da turen kom til huset, kunne det dermed i stedet reddes som en sidste rest af det forsvundne Skottenborg.²³⁸

I Viborg og i det øvrige land

Det synes tydeligt, at den typiske saneringspolitik frem til 1970'erne var en ren og skær nedrivningspolitik og ikke en restaureringspolitik. Det gjaldt ikke bare i Viborg, men i alle landets byer, hvor gadereguleringsprojekter i stil med Lille Sankt Mikkels Gade-saneringen og Skottenborg-saneringen også gennemførtes.

Tidsperiodens måske omdiskuterede projekt var anlæggelsen af den firesporede Thomas B. Thriges Gade i Odense i årene fra 1950'erne frem til 1975. Vejen, hvis linjeføring var tegnet i 1930'erne med inspiration fra amerikansk byplanlægnings idealer om at lede biltrafikken helt ind i centrum, blev anlagt gennem store dele af Odenses historiske bykerne i randen af kvarteret, hvor H.C. Andersen voksede op. Det medførte omfattende protester, der dog af byens stadsingeniør blev afvist med, at hvis man skulle lave omelet, måtte man jo også slå æg i stykker, og de ituslåede æg var i den sammenhæng i massevis af historiske huse, herunder huse fra middelalderen.²³⁹ En anden by, hvor planlægningen også sigtede mod, at adgangen til bykernen for den nye tids vidundere, bilerne, skulle lettes, var Randers. Her gennemførtes massive

udtyndinger i bykarréerne for at gøre plads til nye anlæg såsom veje, nye forretnings- og administrationsbygninger og en ny rutebilstation, der i 1965 betød nedrivning af et ca. to hektar stort areal.²⁴⁰

Gradvist begyndte der dog henover denne nedrivningspolitik at blæse nye vinde. I Århus havde man siden 1930'erne talt om anlæggelsen af en ny trafikal hovedgade gennem Frederiksgade over Lilletorv, Badstuegade og Studsgade til Nørreport. Det ville, hvis planen skulle realiseres, betyde nedrivningen af 155 ejendomme beliggende i det ældste af Århus, hvor der stadig var vejføringer fra middelalderen. Med så stort et antal ejendomme tegnede saneringen til at blive et langtidsprojekt, da den blev vedtaget i 1954. 14 år efter i 1968 var der derfor kun gennemført få elementer, og på den tid begyndte helt nye overvejelser pludselig at spille ind, idet flere og flere kritisk påpegede, at planen betød et tab af unikke kulturhistoriske helheder. Tiden løb med andre ord kort og godt fra planen, før den var gennemført, og der kom ikke flere nedrivninger. Kun på et sted, hvor nedrivninger allerede var gennemført, nøjedes man med anlæggelsen af Busgaden, hvorfra bybuspassagererne fik nem adgang til blandt andet den nu summende og attraktive bykerne, som oprindeligt skulle have været nedrevet.²⁴¹

De nye vinde, der nu blæste, indeholdt blandt andet ordet *byfornyelse*. Begrebet byfornyelse betød et større fokus på udnyttelse af de eksisterende bykerners potentialer og gav derved større plads til bevaringshensyn, hvilket eksemplet fra Århus illustrerer.²⁴² At sådanne potentialer og hensyn nu i højere grad blev vægtet skyldtes ikke kun et øget fokus på, at historiske huse havde en særlig værdi for byen. Det skyldtes også den økonomisk forværrede situation, der indtraf med oliekrisen i 1973. Det viste sig væsentligt billigere at istandsætte boliger frem for at nedrive og bygge nyt, hvilket var væsentlige forhold på baggrund af krisen. En by, hvor saneringspolitikken i særlig grad inddrog dette nye begreb, var Helsingør, hvor dispositionsplanlægningen fra 1973 satte en stopper for yderligere ekspansion af større butikker og kontordomiciler i bykernen med det formål at bevare mange af byens bevaringsværdige huse som boliger.²⁴³

Den saneringsundersøgelse, som kommunen i 1971 gennemførte i Viborg, synes på mange måder med sine oplæg til bevaring af Viborgs historiske bykerne at have ligget tæt op ad det nye byfornyelsesbegreb. Ud over bevaring og fredning i Sankt Mogens Gade fik man også en ændret hensynstagen til voldgaderne, der tidligere skulle have rummet den indre ringgade. Reberbanen blev ensrettet og fik dermed begrænset

trafik, og Gravene blev lavet til busgade og kom derved til at indgå som en integreret del af de handelsstrøg, som opstod med gågaderne etablering i Vestergade i 1972 og i Sankt Mathias Gade i 1975. Vender man blikket tilbage, hvor dette afsnit begyndte, nemlig i Lille Sankt Mikkel's Gade, så er det påfaldende, hvordan byplanlæggerne også her i dag forsøger at rette op på de problemer, som deres forgængere var med til at skabe med anlæggelsen af den tæt trafikerede vej. I april 2009 har Viborg Byråd vedtaget en Midtbyplan, der blandt andet peger på, at Lille Sankt Mikkel's Gade med sin nuværende karakter er en uheldig barriere for kontakten mellem bykernen og de grønne arealer, der ligger neden for Lille Sankt Mikkel's Gade ved Sønderøs bred. Man skal dog ikke tro, at et sådant fokus er begyndelsen til en genskabelse af den tabte gade. En tømning af Lille Sankt Mikkel's Gade for biltrafik ville være utopisk, og de kommunale byplanlæggeres forslag til at skabe bedre kontakt til søområdet indebærer da også blot etableringen af en gangtunnel og ekstra brede fodgængerfelter ved Randersvejkrødset.²⁴⁴

Sådan skabtes det moderne Viborg – konklusioner

I 1974 begyndte tiden at rinde ud for 1947-Dispositionsplanen, og det er derfor væsentligt at spørge, hvad der kan konkluderes vedrørende den byudvikling fra 1938 til 1974, som artiklen har undersøgt? Først og fremmest kan siges, at udviklingen i Viborg som det lokale eksempel på den generelle udvikling i periodens byer viste, at det fra 1938 blev et offentligt politisk ansvar at sikre befolkningens livsvilkår via byplanlægningen, statslåne på boligområdet og saneringerne. Dernæst, at det i Viborg var mange forskellige aktører med blandet politisk baggrund, der engagerede sig på en kollektiv måde på det almennyttige boligområde og i parcelhusbyggeriet i haveselskaberne, hvor der blev ydet statslån. Det ledte i det lange løb til en revolution på boligmarkedet, da parcelhuset for alvor kunne brede sig under 1960'ernes højkonjunktur, og alt i alt var planlægningen i denne proces et vigtigt instrument, der dog løbende måtte korrigeres for at kunne følge med udviklingens krav og behov. Den følgende gennemgang uddyber disse konklusioner nærmere og inddrager de videre udviklingsmæssige og forskningsmæssige perspektiver.

Hvis målet for de viborgensiske politikere og byplanlæggere fra 1938 og frem var at skabe det, som i indledningen her blev betegnet som en »velfærdsby«, hvor hele befolkningen – høj som lav – levede godt og

sundt i gode boliger med moderne faciliteter, så synes det klart, at opgaven omkring 1970'ernes begyndelse var lykkedes. Byens areal var da fra 1940'erne og frem vokset med 280 procent, og i de nye områder, der var opstået, boede viborgenserne i massevis i parcelhuse og i almennyttige lejligheder af en høj standard og med god plads omkring sig.

Stadsingeniør Vilhelm Ehlerets vision i 1947-Dispositionsplanen var altså i store træk realiseret, og der lå nu nye udfordringer for fremtiden. Byens nye stadsingeniør Jørn Sonne havde derfor hyret konsulentfirmaet Møller og Wichmann til at udarbejde Dispositionsplanens efterfølger, der ved vedtagelsen i 1974 fik navnet *Dispositionsplan 1974*.²⁴⁵ Denne plan videreførte tankerne om en fortsat omfattende udvidelse af byens areal ved anlæggelse af flere nye parcelhuskvarterer og ved byggeri af store klynger af almennyttige boligblokke. Det sås tydeligst i planens bestemmelser for anlæggelsen af den nye Houlkær-bydel øst for søerne med plads til op imod 10.000 indbyggere. Linjerne for bydelen var udstykket af de to arkitektstuderende Jan Malm og Sigurd Wandel, der i 1968 havde vundet en arkitektkonkurrence, der i fællesskab var udskrevet af Viborg Kommune og den daværende Asmild-Tapdrup Sognekommune, som i 1970 blev sammenlagt. I mange henseender levede ånden fra 1947 videre i Houlkær. Her skulle f.eks. Radburn-princippets adskillelse af biler og bløde trafikanter igen benyttes, som det havde været tanken i Vestervang, og her skulle det kuperede terræns grønne arealer skære sig som kiler ind mellem parcelhusene og de fritliggende boligblokke og derved skabe rekreative arealer til beboerne.²⁴⁶

Sådanne idealer kan ikke overraske. Man havde i 1974 en næsten fire årtier lang byudvikling at se tilbage på, og man kunne i stor stil bygge videre på denne udviklings tradition – eller skal man kalde det *måde at gøre tingene på* – som var blevet indledt på landsplan med byudviklingslovene i 1938 og intensiveret på lokalt plan i Viborg med Dispositionsplanen i 1947.

Konklusioner, der kan drages af byplanlægningen

Udviklingen var startet med byplanloven, statslånsloven og saneringsloven i 1938 og 1939. Udgangspunktet var dengang sammenlignet med 1974 lavt, og bolignøden var stor. Med lovene i hånden skulle alle styringsinstrumenter næsten opfindes fra bunden. Det sås blandt andet i 1944 i den nyorganisering, der skulle klargøre Stadsingeniørens Kontor

til dispositionsplanarbejdet, og det sås i oprettelsen af byens to almen-nyttige boligselskaber i 1940 og 1942. Behovet for sådanne initiativer kunne straks ses i befolkningens vilje til hurtigt at tage de nye boligformer til sig, hvad enten det drejede sig om almennyttige lejeboliger eller parcelhuse.

Konklusionen, når det gælder lovene og initiativerne, må være, at de afspejlede, at der fra og med 1938 var opstået en øget erkendelse af, at hvis Danmark skulle blive til et velfærdssamfund, så måtte det så afgjort være et offentligt politisk ansvar at sikre gode livsvilkår for borgerne på et boligmarked, der før den tid stort set havde været overladt til markedskræfternes tilfældige konjunkturer. Byplanlægningen blev på den måde, som blandt andet John T. Lauridsen skriver,²⁴⁷ et af velfærdssamfundets væsentligste instrumenter til at fordele goderne og lægge rammerne for de øvrige styringsinstrumenter. Uden offentlig byplanlægning ville udlæg til store almennyttige byggerier have været vanskeliggjort betydeligt, og saneringsprojekter, der skulle tynde ud i antallet af dårlige boliger, ville have været næsten umulige at gennemføre.

Om byplanlægningen konkluderer arkitekten Arne Gaardmand i sin bog om dansk byplanlægnings historie fra 1938 til 1992, at »*Den er ikke en disciplin, der kan opnå resultater, som på vigtige punkter er i strid med de træk, der alment præger samfundet og dets institutioner.*«²⁴⁸ Med det mener Gaardmand, at selv om planlægningen gerne skulle tegne retningen for udviklingen, så viste eksempler i hans bog, at den aldrig ville kunne gå direkte imod udviklingens faktiske behov og krav. Det er værd at erindre i relation til Viborgs byplanlægning. Her viste det sig eksempelvis, at behovet for bedre boliger i planperiodens begyndelse i 1940'erne og 1950'erne bedst kunne dækkes via det almennyttige boligbyggeri ligesom i andre byer, og derfor passede 1947-Dispositionsplanens arealudlæg til boligbyggeri til det pladsbehov, der måtte være, hvis den forventede befolkning på 32.000 indbyggere hovedsageligt skulle bo i almennyttige lejligheder. Da udviklingen på grund af den økonomiske højkonjunktur gennem 1960'erne pludseligt stillede andre behov og krav og gjorde parcelhuset til en ny og populær boligform, kunne man ikke hårdnakket holde fast i de oprindelige mål om almennyttige boliger som den primære boligform, og derfor var det ikke en fiasko, at planlægningen i 1962 måtte korrigeres. Det var til gengæld en hurtig og dygtig omstilling, som Vilhelm Ehlert og hans stab med assistance fra arkitekt Preben Båge gennemførte med ideen om at anlægge Vestervang. I både den almennyttige glansperiode og i parcelhusets vækst-

periode passede planlægningen altså til udviklingens behov og krav, og derfor kom der her ingen direkte modsætninger mellem borgere og planlæggere – tværtimod gik det for det meste godt og fredeligt til. Konflikterne sås først i saneringsprojekterne, hvor man ikke projekterede på de bare marker, men rørte ved det bestående. I navnlig Lille Sankt Mik-kels Gade lagde byplanlæggerne vægt på andre træk end dem, der optog protesterende borgere, som ikke ville have nedrevet det historiske kvar-ter ved Sønderøs bred.

Konklusioner, der kan drages af boligudviklingen

Kigger man på boligmarkedet, så var den offentlige styring i perioden mest synlig i sin direkte form på det almennyttige boligområde. Det sås her blandt andet i indførelsen af statslån til almennyttigt boligbyggeri, som det var fastsat i statslånsloven og opfølgende love. Tidligere havde der kun i kortere økonomiske kriseperioder kunnet optages sådanne statslån, men nu blev de permanente og markerede derved en ny linje. Styringen sås også i Viborg Byråds løbende opfordringer til at igang-sætte nye almennyttige byggeprojekter og i byrådets velvilje ved salg af byggegrunde billigt til boligselskaberne. Dog var de almennyttige bolig-selskaber formelt set ikke offentlig ejendom, da de var oprettet på fore-ningsbasis af private initiativtagere, der dog som et tegn på den offent-lige styring var opmuntret af deres politiske bagland, der rakte helt ind i byrådets rækker. Denne konstruktion med en stor offentlig indflydelse på de private foreninger bundede i, at man i 1940'erne kunne se, hvor-dan lignende foreningsdrevne almennyttige boligselskaber i andre byer allerede før statslånslovens tid var blevet oprettet og drevet af private med stor succes. Man så derfor ingen grund til at gøre dem til direkte kommunal ejendom. De eneste kommunale boliger, der blev opført, var de såkaldte husvildebarakker, hvor blandt andet de mindst bemidlede af Lille Sankt Mikkel's Gades familier blev genhuset efter saneringen af gaden.

Som det er fremgået, er det et umiddelbart overset aspekt, at de so-cialdemokratiske kredse – i Viborg med Boligselskabet Viborg – ikke stod alene på det almennyttige område. Eksempelvis hævdes det af over-inspektør ved Sønderborg Slot Peter Dragsbo, at »Kigger vi ud over den klassiske danske forstad, er den i forbløffende grad arbejderklassens værk. I en normal dansk købstad er borgerlige villaer og etagehuse kun parenteser i et hav af parcelkvarterer og almennyttige boliger.«²⁴⁹ Imidlertid er det her

vist, at halvdelen af de almennyttige boliger i Viborg blev skabt af det borgerlige Erhvervsrådets Boligselskab, hvis initiativtagere repræsenterede byens erhvervsdrivende med kontakter til byrådets borgerlige medlemmer. Endnu i *Viborgs historie* er dette forhold overset. Her hedder det i professor Hans Chr. Johansens kapitel, at »*Dette selskabs aktiviteter blev ikke helt så omfattende som den første boligforenings [Boligselskabet Viborg]...*«²⁵⁰ på trods af, at Erhvervsrådets Boligselskab i det første årti faktisk stod for opførelsen af hele 206 lejligheder mod Boligselskabet Viborgs blot 68 lejligheder. Sådanne konklusioner synes at være draget som følge af en manglende inddragelse af førstehåndskildematerialet og en blind tro på, at den begrænsede litteratur om de almennyttige boligselskaber – ofte bestående af hyldende jubilæumsskrifter – kan ses som objektive skildringer. Artiklen her har vist, at man på grundlag af kilderne og ved en metodisk gennemgang kan drage nye og overraskende konklusioner, der udfordrer fastlagte historiske dogmer.

I parcelhusbyggeriets historie er der også dukket overraskende aspekter op. Her tænkes især på Peter Dragsbos genopdagelse af, at det tidligste parcelhusbyggeri i mange byer og deriblandt i Viborg udtrykte en lige så kollektiv tankegang som det almennyttige byggeri. Trods populære påstande om, at parcelhusbyggeriet entydigt var et meget individualistisk styret borgerligt projekt, så viser eksemplerne på de mange haveselskaber drevet på foreningsbasis på Christiansvej, Sverrigsvej, Hermanshøj og Vesterled og flere veje, at det var den almindelige menige viborgenser, der flyttede ud fra Midtbyens lejligheder og engagerede sig i dette kollektive haveforeningsarbejde. De fleste huse opførtes med de statslån, der via lovgivningen skulle sikre, at andre grupper end de mest pengestærke også kunne komme til at bygge eget hus på den grund, der ofte var erhvervet i god tid forinden. Selvbyggerhusene – for det var de ofte – var måske en smule spartanske efter nutidige forhold, men det bundede i statslånslovens lånerammer, der sikrede, at pengene blev brugt fornuftigt med hovedvægten lag på husenes håndværksmæssige kvaliteter og moderne faciliteter frem for på størrelsen. Det var da heller ikke entydigt huset, men måske snarere haven, der trak befolkningen ud fra Midtbyen, hvilket blandt andet et ældre reklamehæftes fokus på goderne ved haverne i Fuglebakkekvarteret vidnede om, således som omtalt i kapitlet om parcelhuset. Det harmonerede endvidere ganske godt med den tanke, som lå i 1800-talsbyplanteoretikeren Ebenezer Howards idé om havebyen som stedet, hvor befolkningen kunne opnå rekreative goder på egen parcel.

Statslånene til parcelhusbyggeri forblev ikke permanente ligesom på det almennyttige boligområde. De blev afskaffet i 1958, da markedet på grund af den økonomiske højkonjunktur var blevet modent til selv at råde. Det var på den tid, at parcelhusbyggeriet for alvor kom i vækst og blev boliger for masserne og dermed brød med arkitekt Olaf Lind og journalist Jonas Møllers antagelse af, at det var den almennyttige lejlighed, der var en *folkebolig*. For at tilgodese efterspørgslen på parcelhuse måtte der ske effektiviseringer og rationaliseringer i byggeriet, så der kunne leveres hurtigt og billigt. Her blev svaret etableringen af typehusfirmaer, der med præfabrikerede elementer kunne opføre husene hurtigt som i eksemplet med Viborg Byggering, hvis huse kunne stå klar til indflytning på blot fire uger. Den vækst i antallet af parcelhuse, der nu indtraf og langt overgik antallet af opførte statslånhuse, har måske været medvirkende til at sløre de kollektive haveselskabers betydning på området, for med 1960'ernes typehusfirmaer var det de kapitalistiske frie markeds kræfter, der i høj grad førte an og mere end fordoblede det boligbyggeri, der i 1950'erne havde fundet sted. Der er ingen tvivl om, at parcelhusbyggeriet revolutionerede boligmarkedet i en grad, som aldrig nogensinde før var set. Familier forlod Midtbyens trange lejligheder, og landbefolkningen forlod deres husmandssteder og bosatte sig i den type fritliggende huse med haver omkring, der tidligere snævert havde været forbeholdt en lille velhavende gruppe. Denne udvikling var så uventet, at det forventede befolkningstal i parcelhuse steg fra en fremskrivning på 1/5 af viborgenserne til 2/3 i år 2000.

Til trods for, at befolkningen i så markant grad oplevede en højnelse af deres livsvilkår i parcelhusene, er sådanne rationelle parcelhuskvarterer fra 1960'erne som f.eks. Timianvej, Rismarken og Kornmarken med deres næsten ens huse ofte blevet udsat for kritik. I nogles øjne er de blottet for æstetiske kvaliteter af nogen som helst art. I 1981 skrev eksempelvis en gruppe arkitektstuderende i deres afgangsupgave om Viborgs historiske og mulige fremtidige udvikling, at de mange parcelhuskvarterer, som udviklingen havde skabt, manglede et offentligt liv og fællesskab mellem beboerne. De mente, at kvartererne, fordi de kun rummede boliger, det meste af tiden lå øde hen som sovebyer, idet beboerne var på arbejde i byens erhvervsområder, på indkøb eller gik til fritidsaktiviteter i handels- og serviceområderne i Midtbyen. En større fortætning af bebyggelsen og en udflytning af byens funktioner til boligområderne ville for dem være løsningen, der kunne give større bymæssighed og mere liv.²⁵¹ Imidlertid kan man hævde, at hvis man virkelig for alvor skulle styrke æstetikken og

livet i boligområderne, ville disse foreslåede tiltag måske ikke være nok. Man ville måske snarere være nødsaget til at opfinde en helt ny boligtype, hvor der var lagt vægt på både den funktionalitet, sundhed og velfærd, som parcelhuset især har givet, og på æstetikken og andre forhold, der sikrede øgede sociale relationer med naboerne. Forudsætningerne for succes ville imidlertid være, at boligtypen ville få lige så stor nytænkende gennemslagskraft som Ebenezer Howards havebytanke, der efter fremlæggelsen i 1800-tallet blev grundlaget for senere tiders parcelhuskvarterer. Yderligere ville det kræve, at boligtypen skulle opføres i så stort tal, at den helt ville revolutionere boligmarkedet på samme måde, som parcelhusenes massevækst gjorde det under højkonjunkturen i 1960'erne. Skulle det kunne ske, måtte befolkningen være villig til, at investere, hvad den nye boligtype måtte koste – for æstetikken, kunne man tænke sig, måtte betyde øgede udgifter. Der er i øjeblikket ikke noget, der tyder på, at en sådan boligtype er på vej til at opstå.

Men forslag til alternativer til det massive parcelhusbyggeri har dog indimellem været fremme. Arne Gaardmand skriver eksempelvis, at der i 1970'ernes begyndelse opstod en såkaldt tæt-lav-offensiv, der lagde op til et øget byggeri af tætte og lave rækkehuse, som ville begrænse arealudlægget til byggeri, og som på grund af tætheden ville give en øget kontakt mellem beboerne samtidigt med, at boligerne ville rumme alle parcelhusets moderne faciliteter og funktionalitet.²⁵² I Viborg kunne man se et par eksempler på denne tendens – blandt andet, da Erhvervsrådets Boligselskab i 1981 genopdagede Midtbyen som boligområde og opførte Brøndgården i Lille Sankt Hans Gade som lave sammenhængende huse, hvis klassiske stil får en til at tro, at husene er opført i midten af 1800-tallet ligesom gadens øvrige huse.

Tæt-lav-offensiven er dog aldrig for alvor slået massivt igennem, og parcelhuset lever fortsat i bedste velgående som en attraktiv boligform, hvor almindelige mennesker i stort tal økonomisk set kan realisere drømmene om en god funktionel og rummelig bolig med haven og dens goder uden for vinduerne, helt efter parcelhustankens oprindelige idé, som den blev indledt med statslånenes indførelse.

Styrker og svagheder

Var Dispositionsplan for Viborg fra 1947 så en succes, og var den forudseende i forhold til udviklingens krav og behov? Både ja og nej. Ja, når man kigger på dens evne til at sikre en forbedring af livsvilkårene og

boligforholdene for byens indbyggere, og ja, når man kigger på den imponerende befolkningsfremskrivning, der kun lå 258 personer fra at ramme de 32.258 indbyggere, der faktisk boede i Viborg by i år 2000. Her var planen så absolut en succes. Elementer af planen har da også sat sig spor langt ud over dens tid, som eksemplet Houlkær, men også i trafikale løsninger. I planen var det fastsat, at Stadsingeniørens Kontor over tid skulle undersøge muligheden for at lave en parallelgade til Sankt Mathias Gade for på den måde at sikre en bedre afvikling af den øst-vest-gående trafik.²⁵³ Det punkt blev først opfyldt så sent som 1995, hvor den nye Banegårds Allé og en ændret Toldbodgade blev anlagt.²⁵⁴

Men man kan dog også sige nej til, at planen var en succes. For eksempel var planens gyldighedsperiode, der i første omgang rakte 53 år ud i fremtiden, men i 1974 blev afkortet til 27 år, så lang, at det i 1940'erne var svært og næsten umuligt at tage højde for eventuelle ændrede forudsætninger for planens realisering. Det ville være helt utænkeligt, at man i dag vedtog en Kommuneplan 2008-2061. Måske som følge af tidligere tiders erfaringer ville man, som det siden 1974 har været skik og brug, i hvert fald efter 11-12 år følge op med en ny kommuneplan og løbende med såkaldte kommuneplantillæg, der korrigerer for ændringer i forudsætningerne. Korrektionerne i 1947-Dispositionsplanen i 1962 fungerede imidlertid teknisk set ikke som et kommuneplantillæg, men var et krumspring, der sikrede, at man kunne fastholde Dispositionsplanen som gældende plandokument, selv om forudsætningerne for en del af dens oprindelige ideer ikke længere var til stede.

I afsnittet om byplanlægningen blev det spurgt, om alle byer som følge af dispositionsplanernes karakter og fælles idéer kom til at se ens ud. Noget synes at tale for det. Skal man finde Viborgs karakteristiske særpræg, hvormed byen skiller sig ud fra de øvrige byer, så skal man ikke kigge i de nye kvarterer. I stedet må man kigge på de kvarterer, der er bygget før 1938. I Sankt Mogens Gade og i det øvrige Domkirkekvartier dominerer unikke huse fra 1500-, 1600-, 1700- og 1800-tallet, men også i andre dele af byen findes særprægede historicistiske ejendomme og nyklassicistiske monumentale bygninger. Det forhold, at de største arkitektoniske perler skal findes blandt byens ældste bygninger, synes imidlertid ikke kun at bunde i byplanlægningen, men også i det ingeniørparadigme, der som nævnt fortrængte arkitekternes indflydelse. Lokale bygmestre overalt i landet var eksempelvis ikke længere lokale, men byggede i mange byer ad gangen, og de rationelle typehuse gik derfor igen fra by til by, ligesom elementbyggeriet gjorde forskelligheder minimale.

Kilder

Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg

Preben Hedemann Bågø: Rapport om byplanarbejdet i Viborg, aug. 1962.

KK 33 Viborg Købstad. 104/106 Journalsager 1942-1969. Gr.nr. 777.8-777.81
Akter vedrørende byplanlægning 1943-48.

KK 33-3470 Viborg Byraad, Udvalget for Byplanlægning.
Forhandlingsprotokol 23. Sep.-18. juni 1951.

KK 33-3008-3009 Byrådets forhandlingsprotokol.

KK 33-104/106 Journalsager 1942-1969 (heri Dispositionsplan for Viborg, 1947 – tekstmateriale).
Gr.nr. 777.8-777.81 Akter vedrørende byplanlægning 1943-48 (kortbilagene findes på Viborg lokalhistoriske Arkiv).

Dispositionsplan for Viborg: Papirer og brevkorrespondancer

- 12/7 1945 Skrivelse fra Indenrigsministeriet med forespørgsel om planarbejder og indsendelsesdato.
- 5/2 1946 Skrivelse fra Indenrigsministeriets Kommitterede i Byplansager med kommentarer og ændringsforslag til førsteudkastet fra 1945.
- 22/6 1959 Skrivelse fra Boligministeriets Kommitterede i Byplansager med kommentarer til planen.
- 19/8 1959 Boligministeriets godkendelse af planen.

KK 33-104/106 Journalsager 1942-1969. Gr.nr. 777.8-777.81.

Lille Sankt Mikkel's Gade

Byplanvedtægt for et område af zonerne IIb, IIc og III: Lille Sankt Mikkelsgade-kvarteret m.m., Viborg Kommune, Partiel byplan nr. 2, vedtaget af byrådet 24/1 1950.

- KK 33-104/108 Journalsager 1942-1969, Gr. nr. 777.810, heri sag No. 89, Lille Sankt. Mikkelsgade-kvarteret., 1959-61,
herunder 26/1 1954 Udskrift af Viborg byråds forhandlingsprotokol, sag nr. 379.
10/6 1954 Skrivelse fra Indenrigsministeriet til Viborg Byråd.
4/12 1956 Udskrift af Viborg Byråds forhandlingsprotokol.
14/9 1960 Skrivelse fra Byplanudvalget.

Viborg lokalhistoriske Arkiv

Dispositionsplan for Viborg, 1947, 18 kortbilag, A867 (se tekstmaterialet på Landsarkivet).

A227 Haveselskabet Friheden.

Diverse korrespondancer 1943-63.

Forhandlingsprotokol 1958-65, A227 (5).

Invitationer til havevandring 18/6 1955 og 8/6 1957.

Korrespondancer 1943-58, A227 (8).

Overslag og følgeskrivelse vedr. anlæg af veje, A227 (9).

Skrivelse af 20/8 1965 indlagt i forhandlingsprotokollen 1958-65.

Vedtægter for Haveselskabet »Friheden« vedtaget 9. april 1943, A227 (8).

Vedtægter for Haveselskabet Friheden 19/5 1958, indlagt i forhandlingsprotokollen 1958-65.

A482 Haveselskabet af 1918.

Love for Haveselskabet af 1918

A484 Haveselskabet Vesterled.

Deklaration af 15. november 1939 for parceller udstykket af matr.nr. 204, 205, 206 og 207 på Viborg Købstads Markjorder.

Forhandlingsprotokol for Vesterled.

Købekontrakt af 28. december 1918 og tinglyst obligation på 30.000 kr. lånt i Viborg Byes og Omegns Sparekasse.

Oversigt over kvitteringer for tilbagebetaling af 21 kr. indlagt i omslag med betegnelse »Arkiv for Haveselskabet Vesterled«.

Udstykningsplan med angivelse af årstal for udstedelse af skøde.

A(ksel) Lomholt: *Borgermødet i Viborg ang. Protesten mod den partielle Byplan Mandag den 6. December 1948.*

Stemmeseddel: Protesterer De mod den partielle Byplan?, nov. 1948.

Kristian Buhl Thomsen: *Skottenborg-undersøgelsen – En undersøgelse af et brokvarter*, Upubliceret rapport udarbejdet for Den Gamle By, Århus 2005.

Kristian Buhl Thomsen: *Skottenborg 9a – Et 1900-talshus fra Viborgs brokvarter*, Upubliceret rapport udarbejdet for Den Gamle By, Århus 2006.

Sundhedsvedtægt for Viborg kommune,

Jensen Thomsens eftf. T. Bak Jensen, Viborg 1953.

A914, (6) Viborg Bygging, 2008/8, Stiftelsesoverenskomst.

Vedtægter for Viborg Bygging.

A320 Viborg Erhvervsråd, Årsberetninger 1944-87.

Boligselskabet Sct. Jørgens arkiv

Bestyrelsesprotokol for Erhvervsrådets Boligselskab, Viborg.
Grundstensdokument nedlagt i fundamentet under Sankt Mikkelsgård, affotografering, 1948.

Skrivelse af 27. august 1943 indlagt i bestyrelsesprotokollen for Erhvervsrådets Boligselskab.

Vedtægter for Erhvervsraadets Boligselskab, Viborg, 1942.

Boligselskabet Viborgs arkiv

Forhandlingsprotokol for Boligselskabet af 1940 i Viborg (i noterne kaldet bestyrelsesprotokol).

Viborg Centralbibliotek

71.9564, Magasin:

Viborg kommunes dispositionsplan 1974, Udarbejdet af Møller og Wichmann.

Viborg Kommune: Teknisk Forvaltnings arkiv

Diverse byggesager.

Viborg Kommunes hjemmeside: <http://www.viborg.dk>

Byplanvedtægt for et område af zonerne IIb, IIc og III: Lille Sankt Mikkelsgade-kvarteret m.m. Viborg Kommune, Partiel byplan nr. 2, vedtaget af byrådet 31/5 1961.

Byplanvedtægt for området omkring den tidligere eksercerplads ved Fælledvej, Partiel byplan nr. 17, vedtaget af byrådet 10/3 1972.

Lokalplan nr. 143: Område til center- og stationsformål omkring Banegårds Allé, 18/5 1995.

Love

Lov om boligtilsyn og sanering af usunde bydele, 31. maj 1939, *Lovtidende for Kongeriget Danmark*, 1939, s. 1250-60.

Lov om Byggeri med offentlig Støtte, 1946.

Lov om Byplaner, 1938, *Rigsdagstidende*, Tillæg C, 1937-38, s. 1936 og 1409.

Lov om Laan til Boligbyggeri, 1938.

Lov om sanering af usunde bydele, 5. juni 1959, *Lovtidende for Kongeriget Danmark*, 1959, s. 745-53.

Lov om sanering, 18. juni 1969, *Lovtidende for Kongeriget Danmark*, 1969, s. 671-83.

Internettet

Beder-Malling Boligforening: <http://www.bmbolig.dk/>
Boligselskabet Holstebro: <http://www.bsh.dk>
Boligforeningen Ringgaarden: <http://www.bf-ringgaarden.dk/>
Boligselskabet Sct. Jørgen: <http://www.sctjoergenviborg.dk>
Boligselskabet Sct. Jørgen, Holstebro: <http://www.bssj.d>
Boligselskabet Viborg Amt: <http://boligselskabetviborgamt.dk>
Fagbo: <http://www.fagbo.dk/>
GIS-kort, Viborg Kommune: <http://kort.viborg.dk/mapguide/kort.htm>
KBC Boliger: <http://www.kbc-bolig.dk>
Kulturarvsstyrelsen: <http://www.kulturarv.dk>
Offentlig informationsserver: <http://www.ois.dk>
Silkeborg Boligforening: <http://www.sb-silkeborg.dk/>
Statistikbanken: <http://www.statistikbanken.dk>
StatsBo: <http://www.statsbo.dk/framepage.htm>
Viborgs historie: <http://www.viborghistorie.dk>
Æstetisk Raad/Min By: <http://www.min-by.dk>
Århus Leksikon: <http://www.aakb.bib.dk/lokhist/aarhleks>

Interviews med

Journalist Jesper Overgaard, Viborg.

Pensioneret sygeplejerske Aase Wardinghus, Hasselager.

Litteratur

- Andersen, Troels; *Silkeborg 1846-1996 – historie, natur, kultur*, 1995.
Arbejdernes Byggeforening i Viborg, Udgivet i forbindelse med foreningens 25 års jubilæum 17/8 1942.
Boligkatalog, Boligselskabet Sct. Jørgen, 2008.
Christensen, Søren Bitsch (red.): *Den moderne by. Danske bystudier 3*, Dansk Center for Byhistorie og Aarhus Universitetsforlag, 2006.
Dragsbo, Peter: Forstaden – et kulturmiljø historie, Søren Bitsch Christensen (red.): *Den moderne by*, Danske bystudier, 3, 2006, s. 285-302.
Dragsbo, Peter: *Forstaden har en historie – Danske forstadskvarterers byplan og bebyggelse 1900-1960*, 2008.
Dybbroe, Ole: *Det lille enfamiliehus: planeksempler og vejledning i planudformning*, SBI-rapport 27, Statens Byggeforskningsinstitut, Teknisk Forlag, 1959.
Ehlert, Vilhelm: Dispositionsplanen for Viborg, *Byggeforum*, 6. juni 1948, s. 123-29.
Ehlert, Vilhelm: Viborg, *Byggeforum*, 1946, s. 39-43.
Ehlert, Vilhelm, og Hans H. Engqvist: *Viborg Købstads Historie*, 4, Kort og Byplaner, 1941.
Forslag til Viborg Midtbyplan, fremlagt i offentlig høring fra den 14. august til den 10. september 2008, Viborg Kommune, 2008.

Fortegnelse med tilhørende register over medlemmer af byraadet, kommunale udvalg, kommissioner, inspektioner, ombud m.v. samt kommunens tjenestemænd m.fl. under Viborg Kommune pr. 1. April, årgange: 1938, 1948, 1954, 1958, 1966.

(Fortegnelsen er en tryksag, men findes ikke på noget dansk bibliotek. Kun de nævnte årgange findes på Viborg lokalhistoriske Arkiv under decimalopstillingen 36).

Fra min tid i domkirkebyen 2, 2008.

Frandsen, Allan Leth: *En by vokser til*, Historisk Forening for Herning Kommune, 2003.

Før De vælger typehus, SBI-rapport 80, Statens Byggeforskningsinstitut, 1970.

Gøtzsche, Poul og Paul Hauge: *Smaa Huse med Statslaan – 56 forslag fra en konkurrence udskrevet af Akademisk Arkitektforening*, Akademisk Arkitektforenings Byggeudstilling, 1941.

Gaardmand, Arne: *Dansk byplanlægning 1938-1992*, 1993.

Hansen, K(ristian): Boligselskabet »Viborg«, *Boligen*, nr. 9, september 1944, s. 117-20.

Harrild, Jens: Den hidtidige byfornyelse, *Byplan: Vore byer og deres planlægning*, nr. 4, 1980, s. 121-27.

Havehjem i Viborg, Havebyen Vesterport, 1938.

Hvordan skriver vi historie for den moderne by 1945-2000, Dansk Center for Byhistorie, *Skrifter om dansk byhistorie*, 3, Dansk Byplanlaboratorium, *Byplanhistoriske noter*, nr. 55, 21. seminar, sept. 2005.

Jensen, M. Windfeldt: Byplanarbejde i Esbjerg, *Byggeforum*, 1953, s. 240-45.

Jensen, Poul Ulrich: *Vejles historie 5: Byens plan*, 1996.

Knudsen, Tim: Paradigmer og professionskampe i den tidlige danske byplanlægning, *Fabrik og Bolig*, 1988, nr. 1, s. 3-23.

Konkurrence om en dispositionsplan og en bebyggelsesplan for et område i Asmild-Tapdrup og Viborg Kommuner, Viborg Kommune og Asmild-Tapdrup Kommune, 1968.

Lauridsen, Henning Ringgaard og Lars Munkøe (red.): *Viborgs historie*, 2, 1726-1940, 1999. – 3, 1940-1997, 1997.

Lauridsen, John T.: Temaer og prioriteringer i moderne byhistorie – og vigtige for hvem? i Hvordan skriver vi historie for den moderne by 1945-2000, Dansk Center for Byhistorie, *Skrifter om dansk byhistorie*, 3, Dansk Byplanlaboratorium, *Byplanhistoriske noter*, nr. 55, 21. seminar, sept. 2005, s. 47-56.

Lauritzen, Egon: Byggevirksomheden i Viborg, *Byggeforum*, 6. juni 1948, s. 117-18.

Lind, Olaf og Jonas Møller: *Bag hækken – det danske parcelhus i lyst og nød*, 1996.

Lind, Olaf og Jonas Møller: *Folkebolig Boligfolk – Politik og praksis i boligbevægelsens historie*, 1994.

Matthiessen, Christian Wichmann: *Danske byers folketal 1801-1981*, Danmarks Statistik, 1985.

Mortensen, Niels: *Skive kommunes historie*, 3, 2003.

Mundt, Holger: *Forslag til dispositionsplan for en del af den gamle bydel i Sønderborg*, Byplan 1952, s. 129-32.

- Møller, Dan Ersted: Den store plan, *Viborg bogen*, 2005, s. 5-18.
- Nygaard, Erik: *Tag over hovedet: dansk boligbyggeri fra 1945 til 1982*, 1984.
- Nørresø-konkurrencen – Konkurrence om en dispositionsplan og en bebyggelsesplan for et område i Asmild-Tapdrup og Viborg kommuner, *Arkitekten*, 1969, s. 149-57.
- Overgaard, Jesper: Da husdrømmen fik jordforbindelse – Viborg-huset fik middelstanden ud af lejlighederne, *Viborg Stifts Folkeblad*, 23. januar 1993, s. 4.
- Overgaard, Jepsen: Vi drog vestpå, *Fra min tid i domkirkebyen*, 2, s. 149-55, 2007.
- Philipsen, Aage: Indlæg, *Boligen*, nr. 9, september 1944, s. 115.
- Poulsen, Karl: *Et godt hus at bo i – 26 af de bedste parcelhuse og fritidshuse*, 1968.
- Ravn, Thomas Bloch: *Den Gamle By – Et vindue til historien*, 2002.
- Riemer, Eskild: *Danske typehuse – Arkitekternes indsats for bedre og billigere huse*, Samlet og redigeret af arkitekt Eskild Riemer, 1958.
- Skattebog for Viborg Købstad 1945-46*.
- Spanggård, Helmuth: *Viborg by og egn før & nu*, nr. I, Lions Club Viborg, 1996. – nr. III, Lions Club Viborg, 1998. – nr. VI, 2001.
- Splittorff, William: Viborg Byplan, *Bygmesteren*, 1948, s. 11-16.
- Statistisk Årbog*, Det Statistiske Departement, diverse årgange.
- Steen-Andersen, Ove: *Bo Bedre's typehusbog – Når typehuset skal vælges*, 1966.
- Stærk Hansen, John, m.fl.: *Byforbedring i en dansk provinsby – skitseprojekt Viborg*, Afdeling A, Arkitektskolen i Aarhus, maj 1981.
- Svanberg, Niels: *Bo bedre's store typehusbog – valg af hus*, 1974.
- Thomsen, Kristian Buhl: Skottenborgs sidste store byhus på museum i Århus, *Fra Viborg-egnen*, 2007, s. 114-25.
- Thomsen, Svend: *Nye boliger i det gamle Viborg*, Boligselskabet Viborg, 1965.
- Trafikanalyse omkring Viborg. Den 8. maj 1969*, Vejdirektoratet, 1970.
- Velkommen til Viborg*, 1973-74.
- Viborg Adressebog*, 1973.
- Viborg Kommune*, 1970-71.
- Viborg Kommune – Saneringsundersøgelsen i henhold til lov om sanering – oversigtsplaner*, 1971.

Aviser

- Jyllandsposten* 21. oktober 1956.
- Viborg Amts Social-Demokrat* 26. august 1943, 11. juni 1947, 7. oktober 1950.
- Viborg Stifts Folkeblad* 11. juni 1947, 31. december 1951, 19. august 1953, 11. november 1959, 29. november 1977, 30. januar 1991, 23. januar 1993, 24. november 1993.
- Viborg Stiftstidende* 11. februar 1942, 11. juni 1947, 7. december 1948.
- Århus Stiftstidende* 16. april 1961.

Noter

1. Artiklen er en delvis gengivelse af forfatterens historiespeciale fra Aarhus Universitet fra 2008.
2. Dispositionsplan for Viborg, KK33, 104/106, 777.8-777.81, Landsarkivet i Viborg, samt A867 på Viborg lokalhistoriske Arkiv. *Viborg Stifts Folkeblad* og *Viborg Amts Social-Demokrat* 11. juni 1947.
3. *Viborg Amts Social-Demokrat*, 11. juni 1947.
4. *Viborg Stifts Folkeblad* 11. juni 1947.
5. *Viborg Stiftstidende* 11. juni 1947.
6. Byplanloven § 1, *Rigsdagstidende*, Tillæg C, 1937-38, s. 1936 og 1409.
7. Gaardmand, 1993, s. 12.
8. *Viborg Stifts Folkeblad* 11. juni 1947. Se endvidere Ehlert, 1948, s. 125.
9. *Viborg Stiftstidende* 11. juni 1947.
10. Dispositionsplanen, s. 22.
11. Dispositionsplanen, s. 24-25 og 26.
12. Dispositionsplanen, s. 25.
13. Dispositionsplanen, s. 25. Byplanudvalgets forhandlingsprotokol 3. november 1944, s. 33, og 5. december 1944, s. 36, KK33-3470, Landsarkivet i Viborg, Ehlert 1948, s. 128. Af Ehlert betegnet *Byzonen*. Gaardmand, 1993, s. 27.
14. Dispositionsplanen, s. 26. Ehlert 1948, s. 128, og Ehlert 1946, s. 40.
15. Dispositionsplanen, s. 22-23. Byplanudvalgets forhandlingsprotokol 12. april 1944, s. 18, og 26. september 1944, s. 28, KK33-3470, Landsarkivet i Viborg.
16. Byplanudvalgets forhandlingsprotokol 28. juni 1944, s. 24 KK33-3470, Landsarkivet i Viborg.
17. Dispositionsplanen, s. 30 og 38. Møller, 2005, s. 15-16.
18. Dispositionsplanen, s. 34-36. Byplanudvalgets forhandlingsprotokol 13. oktober 1944, s. 31, og 22. november 1944, s. 35, KK33-3470, Landsarkivet i Viborg.
19. Splittorff, 1948, s. 13.
20. Splittorff, 1948, s. 13. Afstandskort af Ehlert i *Viborg Købstads Historie*, IV, s. 38.
21. 12. juli 1945 Skrivelse fra Indenrigsministeriet til Viborg Byråd med forespørgsel om planarbejder og indsendelsesdato, KK33, 104/106, 777.8-777.81, Landsarkivet i Viborg.
22. Byplanudvalgets forhandlingsprotokol 25. november 1943, s. 3, og 6. oktober 1943, s. 4, KK33-3470, Landsarkivet i Viborg.
23. Byplanudvalgets forhandlingsprotokol 5. januar 1944, s. 10, KK33-3470, Landsarkivet i Viborg.
24. Byplanudvalgets forhandlingsprotokol 1. december 1943, s. 7, og 23. september 1943, s. 1, KK33-3470, Landsarkivet i Viborg.
25. Gaardmand, 1993, s. 25.
26. *Viborg Stiftstidende* 11. juni 1947.
27. Byplanudvalgets forhandlingsprotokol 28. juni, 9. februar og 12. april 1944.
28. Jf. Byplanudvalgets forhandlingsprotokol om skrivelse til Indenrigsministeriet af 23. oktober 1945, KK33-3470, Landsarkivet i Viborg, KK33, 104/106, 777.8-777.81, Landsarkivet i Viborg.
29. Referat af 12. oktober 1945 vedlagt skrivelse fra Indenrigsministeriets Kommitterede i Byplansager af 5. februar 1946, KK33, 104/106, 777.8-777.81, Landsarkivet i Viborg.
30. *Viborg Stiftstidende* 11. juni 1947.
31. *Viborg Stiftstidende* 11. juni 1947.
32. Byplanloven, § 7.

33. Byplanloven, §§ 12-24.
34. Gaardmand, 1993, s. 20.
35. 19. august 1959, Boligministeriets godkendelse af planen.
36. 22. juni 1959, Skrivelse fra Boligministeriets Kommitterede i Byplansager med kommentarer til planen.
37. 22. juni 1959, Skrivelse fra Boligministeriets Kommitterede i Byplansager med kommentarer til planen.
38. Siden 2004 officielt betegnet Sortebrødre Sogn.
39. Afstandskort af Ehler i *Viborg Købstads Historie*, IV, 1940, s. 38. Afstandene harmonerer med det nævnte udlæg af boligområder og harmonerer i øvrigt også med bemærkningerne i Byreguleringsloven af 1949, hvor det anses for uhensigtsmæssigt med for megen spredning af bymæssige bebyggelser, se Gaardmand, 1993, s. 39.
40. Gaardmand, 1993, s. 32.
41. Jensen, 1953, s. 240-45. Gaardmand, 1993, s. 28.
42. Mundt, 1952, s. 129-32.
43. Lind og Møller, 1996, s. 45-46. Knudsen, 1988, s. 11-12.
44. Gaardmand, 1993, s. 35-38. Knudsen, 1988, s. 17-18.
45. Gaardmand, 1993, s. 26-27.
46. Aage Philipsen, 1944, s. 115.
47. Matthiessen, 1985.
48. Dispositionsplan, s. 26.
49. Alle statistiske tal stammer fra optællinger i *Skattebog for Viborg Købstad 1945-46* – Se også kapitlerne *Sådan oplevede den almindelige viborgenser udviklingen* og *Forandringer og saneringer i Midtbyen*. Der henvises endvidere til Hans Chr. Johansen: *Menneskene, Lauridsen og Munkøe* (red.), 1997, s. 62-127.
50. Jf. Hans Chr. Johansen i Lauridsen og Munkøe (red.): *Viborgs historie*, 3, s. 64.
51. Se kort fra 1942 og 1970 i Lauridsen og Munkøe (red.), 1997, s. 15 og 40. En løsberegning via målefunktion på Viborg Kommunes GIS-kort på <http://kort.viborg.dk/mapguide/kort.htm> viser, at byens areal voksede fra 3,82 km², angivet på 1942-kortet, til 10,73 km², angivet på 1970-kortet – altså en stigning på 280 %.
52. Indbyggere: 1940: 19.088, 1970: 27.441. Kilde: Matthiessen, 1985.
53. Lauritzen, 1948, s. 117.
54. Aage Philipsen, 1944, s. 115.
55. Lov om Laan til Boligbyggeri, 1938, § 2.
56. Bestyrelsesprotokol for Erhvervsrådets Boligselskab 17. april 1942.
57. Vedtægter for Erhvervsraadet Boligselskab, Viborg, 1942, § 9.
58. Lov om Laan til Boligbyggeri, 1938, § 4, om foreningernes drift.
59. Lind og Møller, 1994, s. 63-64. Dragsbo, 2006, s. 293-94.
60. Bestyrelsesprotokol for Boligselskabet Viborg 15. november 1940, s. 1-2.
61. Thomsen, 1965, s. 9-10.
62. Bestyrelsesprotokol for Boligselskabet Viborg 15. november 1940, s. 1-2.
63. Bestyrelsesprotokol for Boligselskabet Viborg 11. januar 1941, s. 3, og Thomsen, 1965, s. 13.
64. Thomsen, 1965, s. 13.
65. Bestyrelsesprotokol for Boligselskabet Viborg 7. januar 1943, s. 15.
66. *Viborg Stiftstidende* 11. februar 1942.
67. Bestyrelsesprotokol for Erhvervsrådets Boligselskab 2. marts 1942.
68. Oplyst hos Boligselskabet Sct. Jørgen.
69. Bestyrelsesprotokol for Erhvervsrådets Boligselskab 2. marts 1942.
70. Bestyrelsesprotokol for Erhvervsrådets Boligselskab 28. maj 1943.
71. <http://boligselskaberviborgamt.dk/143-profil.htm>.

72. Lov om Byggeri med offentlig Støtte, 1946.
73. Nygaard, 1984, s. 24.
74. Thomsen, 1965, s. 7.
75. Samme argument har lokalhistorikeren Svend Korup fremsat på <http://www.viborg-historie.dk/post.asp?m=6&id=54>.
76. Affotografering af grundstendokumentet i Boligselskabet Sct. Jørgens arkiv.
77. Thomsen, 1965, s. 14-15, 19-20, 29-33 og 50.
78. Kan sammenlignes med Peter Dragsbos antagelse om, at arbejderklassen i Nakskov skulle bo som alle andre, Dragsbo, 2008, s. 59.
79. Bestyrelsesprotokol for Boligselskabet Viborg 17. og 24. februar 1943, s. 17-18.
80. Bestyrelsesprotokol for Erhvervsrådets Boligselskab 17. marts 1944.
81. Bestyrelsesprotokol for Boligselskabet Viborg 15. december 1943, s. 23.
82. Bestyrelsesprotokol for Erhvervsrådets Boligselskab 17. marts 1943 og Byplanudvalgets protokol 14. juni 1944, s. 22.
83. Thomsen, 1965, s. 7.
84. Se boksene ovenfor.
85. Møller, 2005, s. 9-10.
86. Byplanudvalget protokol 26. april 1944, s. 20, og 14. juni 1944, s. 22.
87. Byplanudvalgets protokol 28. juni 1944, s. 24, og 26. september 1944, s. 28.
88. Byplanudvalget protokol 7. februar 1945, s. 42.
89. Jf. Nygaard, 1984, s. 40, om Aarhus Universitet som et tidstypisk eksempel.
90. Gaardmand, 1993, s. 45-46, og Nygaard, 1984, s. 52.
91. *Socialdemokraten* 7. oktober 1950.
92. Skivevejsblokkene, Toftegården og Ringparken.
93. Dispositionsplan, s. 9-10. Byplanudvalgets protokol den 22. november 1944 og Byrådets protokol den 19. december 1944.
94. *Socialdemokraten* 7. oktober 1950.
95. *Trafikanalyse omkring Viborg. Den 8. maj 1969.*
96. Dispositionsplan, s. 9-10, og plan s. 000. [nr. 8 i bilagshæfte]
97. Gennemsnit for hele strækningen fra Marsk Stigs Vej til Ålborgvej.
98. 1939 = Strækningen mellem Holstebrovej og Skivevej. 1969 = Krydset ved Holstebrovej.
99. Kristian Hansen, 1944, s. 117.
100. Kristian Hansen, 1944, s. 120.
101. Lind og Møller, 1994, s. 80.
102. Nygaard, 1984, s. 36.
103. Lind og Møller, 1994, s. 111.
104. Dragsbo, 2006, s. 293.
105. *Socialdemokraten* 26. august 1943.
106. Skrivelse af 27. august 1943 indlagt i bestyrelsesprotokollen for Erhvervsrådets Boligselskab.
107. Forhandlingsprotokol for Boligselskabet Viborg 4. oktober 1941, s. 6.
108. *Viborg Stifts Folkeblad* 19. august 1953.
109. <http://www.sctjoergenviborg.dk/common/index.html>.
110. Houlkærvængets 504 lejligheder opført 1972-74 af Boligselskabet Viborg.
111. Preben Hedemann Bågøe: *Rapport om byplanarbejdet i Viborg*, august 1962, KK33, 104/106, 777.8-777.81, Landsarkivet i Viborg.
112. *Statistisk Årbog*, 1950, s. 48, og 1962, s. 73.
113. Bågøe (se note 120/111), s. 11.
114. Overgaard, 2007.
115. Overgaard, 1993.

116. Dispositionsplanen angiver i 1947 byens areal til 280 ha og byudviklingsarealet, som i 1962 var færdigudbygget, til 223,5 ha. Samlet viser det, at 185 ha ud af 503,5 ha (280 ha + 223,5 ha) er lig med 36,7 %.
117. Dispositionsplan, s. 5.
118. Båge (se note 111), s. 7-8, 17-18 og 19-20.
119. *Viborg Stifts Folkeblad* 31. december 1951.
120. Beskrevet i hæftet *Arbejderens Byggeforening i Viborg 1917-1942*.
121. Dragsbo, 2008, s. 88.
122. Jf. tabel i Dispositionsplanen, s. 6.
123. www.statistikbanken.dk, 26.947 ud af kommunens befolkningstal på 41.752.
124. Dragsbo, 2008, s. 95.
125. Lind og Møller, 1996, s. 136-37.
126. Lov om Laan til Boligbyggeri og Huslejenedsættelser for mindrebedemlede børnerige Familier, 1938, §§ 5 og 7. *Små huse med Statslaan*, 1941, s. 5. Lov om Byggeri med offentlig Støtte, 1946, §§ 37 og 39.
127. Lind og Møller, 1996, s. 80.
128. Haveselskabet Friheden på Christiansvej, Frederiksvej og Frihedsvej. Haveselskabet af 1949 på Danmarksvej, Sverrigsvej og Norgesvej. Haveselskabet Vesterled på Vesterled. Haveselskabet Hermanshøj på Hermanshøj. Haveselskabet Kristiansborg på Rønnevej og Syrenvej. Haveselskabet Vestervang på Poppelvej og Ahornvej.
129. Vedtægter for Haveselskabet »Friheden« vedtaget 9. april 1943, A227 (8), Viborg lokalhistoriske Arkiv.
130. Overslag og følgeskrivelse vedr. anlæg af veje, A227 (9), Viborg lokalhistoriske Arkiv.
131. Møller, 2005, s. 11.
132. Dragsbo, 2008, s. 39.
133. Deklaration af 15. november 1939 for parceller udstykket af matr.nr. 204, 205, 206 og 207 på Viborg Købstads Markjorder, Haveselskabet Vesterleds arkiv, A484, Viborg lokalhistoriske Arkiv.
134. Dragsbo, 2008, s. 39.
135. Ole Dybbroe, 1959, s. 5.
136. *Små huse med Statslaan*, 1941.
137. Love for Haveselskabet af 1918, § 1, indlagt i forhandlingsprotokollen, A482, Viborg lokalhistoriske Arkiv.
138. *Havehjem i Viborg*, 1938, s. 9 og 14.
139. *Havehjem i Viborg*, 1938, s. 24 og 27.
140. Invitation til havevandring 18. juni 1955 og 8. juni 1957.
141. Købekontrakt af 28. december 1918 og tinglyst obligation på 30.000 kr. lånt i Viborg Byes og Omegns Sparekasse, Arkiv for Haveselskabet Vesterled, A484, Viborg lokalhistoriske Arkiv.
142. Udstykningsplan med angivelse af årstal for udstedelse af skøde, Arkiv for Haveselskabet Vesterled, A484, Viborg lokalhistoriske Arkiv.
143. Jf. BBR-meddelelser på www.ois.dk
144. Vedtægter for Haveselskabet Friheden 19. maj 1958, indlagt i forhandlingsprotokollen 1958-65, A227, Viborg lokalhistoriske Arkiv.
145. Skrivelser af 22. juli 1955, 31. august 1955 og 11. september 1956, Korrespondancer 1943-58, A227 (8), Viborg lokalhistoriske Arkiv.
146. Skrivelse af 26. maj 1961, Korrespondancer 1943-63, A 227 (8), Viborg lokalhistoriske Arkiv.
147. Invitation til bryggeribesøg 19. maj 1954, Korrespondancer 1943-58, A227 (8), Viborg lokalhistoriske Arkiv.
148. Skrivelse af 20. august 1965 indlagt i forhandlingsprotokollen 1958-65, A227 (5), Viborg lokalhistoriske Arkiv.

149. Forhandlingsprotokol for Vesterled 18. oktober 1958, A484, Viborg lokalhistoriske Arkiv.
150. Oversigt over kvitteringer for tilbagebetaling af 21 kr. indlagt i omslag med betegnelse »Arkiv for Haveselskabet Vesterled«, A484, Viborg lokalhistoriske Arkiv.
151. 19. august 1959 Boligministeriets godkendelse af planen.
152. 22. juni 1959 Skrivelse fra boligministeriets Kommitterede i Byplansager med kommentarer til planen.
153. Båge (se note 111), s. 14.
154. Mikkel Thelle i Søren Bitsch Christensen (red.), 2006, s. 339-40.
155. Båge (se note 111), s. 12 og 14.
156. *Aarhus Stiftstidende* 16. april 1961.
157. Båge (se note 120/111), s. 15-16.
158. Erhvervsrådets beretning 1962, s. 4.
159. Jf. diverse byggesager i Viborg Kommunes Tekniske Forvaltnings arkiv.
160. Lind og Møller, 1996, s. 148-49.
161. Gaardmand, 1993, s. 73.
162. Riemer, 1958, s. 3.
163. Steen-Andersen, 1966, s. 14.
164. Lind og Møller, 1996, s. 138.
165. Minus skat og standardfradrag.
166. Stiftelsesoverenskomst, 2008/8, A914 (6), Viborg lokalhistoriske Arkiv.
167. Vedtægter for Viborg Byggering, 2008/8, A914 (6), Viborg lokalhistoriske Arkiv.
168. *Viborg Byggering præsenterer Viborg Huset* (salgsmateriale, udateret), s. 10 i omslag med betegnelsen »Korrespondancer + tegninger 1943-58«, Haveselskabet Friheden, A227 (8).
169. *Viborg Byggering præsenterer Viborg Huset* (salgsmateriale, udateret), s. 10 i omslag med betegnelsen »Korrespondancer + tegninger 1943-58«, Haveselskabet Friheden, A227 (8).
170. *Viborg Byggering præsenterer Viborg Huset* (salgsmateriale, udateret), s. 2.
171. Båge (se note 111), s. 16.
172. Jf. diverse byggesager fra Timianvej, Karsevej og Malurtvej samt Rismarken og Kornmarken fra Viborg Kommunes Tekniske Forvaltnings arkiv.
173. Nekrolog over Viggo Holm i *Viborg Stifts Folkeblad* 30. januar 1991 og reklame i *Velkommen til Viborg*, 1970-71, s. 50, og 1973-74, s. 70.
174. Gaardmand, 1993, s. 154.
175. <http://www.kbc-bolig.dk/143-firmaprofil.htm>
176. Jf. diverse byggesager i Viborg Kommunes Tekniske Forvaltnings arkiv.
177. *Viborg Stifts Folkeblad* 24. november 1993.
178. *Viborg Stifts Folkeblad* 23. januar 1993 og Overgaard, 2007.
179. Gaardmand, 1993, s. 74-75.
180. Lauridsen og Munkøe (red.), 1997, s. 47.
181. Enfamiliehuse = parcel- og rækkehuse.
182. Gaardmand, 1993, s. 86.
183. Gaardmand, 1993, s. 124-26.
184. Lind og Møller, 1996, s. 169-71.
185. Gaardmand, 1993, s. 147-50.
186. Peter Dragsbo, 2008, s. 103.
187. Lauridsen og Munkøe (red.), 1999, s. 141.
188. Spanggård, VI, 2001, s. 90-92.
189. Dragsbo, 2008, s. 85.
190. Dragsbo, 2008, s. 102.

191. Lind og Møller, 1996, s. 10.
192. Dragsbo, 2008, s. 100.
193. Bestyrelsesprotokol for Erhvervsrådets Boligselskab 22. august 1951.
194. Sundhedsvedtægt for Viborg Kommune 1953, § 28, s. 15.
195. *Viborg Stifts Folkeblad* 29. november 1977 og Boligkatalog, Boligselskabet Sct. Jørgen, 2008.
196. Bygningssag nr. 2/1933, Skottenborg 9b – byggetilladelse af 3. maj 1933, Teknisk Forvaltning Arkiv.
197. I SBI-rapport nr. 80: *Før De vælger typehus*, 1970, s. 7.
198. *Viborg Stiftstidende* 7. december 1948, forsiden.
199. Jf. tekster i hæftet *Borgermødet i Viborg*, Viborg lokalhistoriske Arkiv.
200. Byplanvedtægt nr. 2: Lille Sankt Mikkel Gadekvarteret, vedtaget 24. januar 1950 (korriigeret 1961), § 2 stk. 3.
201. Dispositionsplanen, s. 11-12.
202. Lov om Boligtilsyn og Sanering af usunde Bydele, 31. maj 1939, *Lovtidende for Kongeriget Danmark* 1939, s. 1250-60.
203. Jf. Harrild, 1980.
204. Gaardmand, 1993, s. 60.
205. Saneringsloven, 1939, §§24, 33 og 34.
206. Gaardmand, 1993, s. 56.
207. Saneringsloven, 1959, § 27, og saneringsloven, 1969, § 47.
208. Jf. Hans Thor Andersens omtale af den folkelige modstand i blandt andet København, i Søren Bitsch Christensen (red.), 2006, s. 356.
209. Saneringsloven, 1939, § 12.
210. Byplanvedtægt nr. 17: Fælledvej, vedtaget 10. marts 1972.
211. *Stemmeseddel: Protesterer De mod den partielle Byplan?*, november 1948. *Viborg Stiftstidende* 7. december 1948, forsiden.
212. *Jyden han a stærk aa sej* trykt i hæftet *Borgermødet i Viborg*, Viborg lokalhistoriske Arkiv.
213. Byplanudvalgets forhandlingsprotokol 14. juni 1944.
214. Betragtninger over en Betænkning i hæftet *Borgermødet i Viborg*, Viborg lokalhistoriske Arkiv.
215. Dispositionsplanen, s. 11-12.
216. *Viborg Stiftstidende* 7. december 1948, forsiden.
217. Byplanvedtægt nr. 2: Lille Sankt Mikkel Gadekvarteret, vedtaget 24. januar 1950.
218. 26. januar 1954 Udskrift af Viborg byråds forhandlingsprotokol, sag nr. 379.
219. 10. juni 1954 Skrivelse fra Indenrigsministeriet til Viborg Byråd.
220. Helmuth Spanggård, I, 1996, s. 80, og III, 1998, s. 83.
221. *Jyllandsposten* 21. oktober 1956.
222. Spanggård, III, 1998, s. 86.
223. Gaardmand, 1993, s. 58.
224. 4. december 1956 Udskrift af Viborg byråds forhandlingsprotokol.
225. 14. september 1960 Skrivelse fra Byplanudvalget.
226. *Viborg Stifts Folkeblad* 11. november 1959, s. 3.
227. Byplanvedtægt nr. 2: Lille Sankt Mikkel Gadekvarteret, vedtaget 31. maj 1960.
228. Gaardmand, 1993, s. 60.
229. Gaardmand, 1993, s. 60-62.
230. <http://www.min-by.dk/>
231. Gaardmand, 1993, s. 58.
232. Lauridsen, 2005, s. 50.
233. Thomas Bloch Ravn, 2002, s. 19-21 og 232.

234. Viborg Kommune – Saneringsundersøgelsen i henhold til lov om sanering – over-
sigtsplaner, 1971.
235. Byplanvedtægt nr. 17: Fællevej, § 2 og § 3 stk. 3.
236. På omslaget af kommunens saneringsundersøgelse står følgende håndskrevne in-
struks: »Må ikke fremlægges til gennemsyn eller offentliggøres«.
237. Kristian Buhl Thomsen: *Skottenborg-undersøgelsen*, upubliceret rapport, 2005 og
Skottenborg 9a, upubliceret rapport, 2006. Rapporterne findes i Den Gamle Bys
arkiv og på Viborg lokalhistoriske Arkiv.
238. Kristian Buhl Thomsen, 2007, s. 114-25.
239. Gaardmand, 1993, s. 62-63, og Jesper Harvest i *Hvordan skriver vi historie for den
moderne by 1945-2000*, 2005, s. 44-46.
240. Gaardmand, 1993, s. 164, og Harrild, 1980, s. 123.
241. Gaardmand, 1993, s. 62, og Lauridsen, 2005, s. 50.
242. Gaardmand, 1993, s. 162. Hans Thor Andersen i Søren Bitsch Christensen (red.),
2006, s. 358.
243. Harrild, 1980, s. 124.
244. *Forslag til Viborg Midtbyplan* fremlagt i offentlig høring den 14. august til den 10.
september 2008, s. 36 og 38.
245. *Viborg kommunes dispositionsplan 1974*, udarbejdet af Møller og Wichmann.
246. *Nørresø-konkurrencen*, 1969, s. 151, og *Konkurrence om en dispositionsplan og en be-
byggelsesplan for et område i Asmild-Tapdrup og Viborg Kommuner*.
247. Lauridsen, 2005, s. 48.
248. Gaardmand, 1993, s. 279.
249. Dragsbo i manuskript til *Forstaden har en historie*, s. 103.
250. Lauridsen og Munkøe (red.): *Viborgs historie*, 3, 1999, s. 88.
251. Stærk Hansen m.fl., 1981, s. 78, 82-83 og 98.
252. Gaardmand, 1993, s. 154-55.
253. Dispositionsplanen, s. 14.
254. Lokalplan nr. 143: Område til center- og stationsformål omkring Banegårds Allé,
18. maj 1995.

Kristian Buhl Thomsen. Født 1982.
Opvokset i Viborg. Cand.mag i hi-
storie og museologi med specialet
Sådan skabtes det moderne Viborg
2008. 2008-09 projektmedarbejder
ved Dansk Center for byhistorie i
Århus. Har skrevet De første histori-
ske provinsmuseer og deres forhold
til Oldnordisk Museum. Museet i
Viborg, i *Fra Viborg Amt*, 2004, s.
84-112, Skottenborgs sidste store
byhus på museum i Århus, i *Fra Vi-
borg-egnen*, 2007, s. 114-25, og Tra-
gedien i Sankt Mathias Gade i 1897,
i *Fra Viborg-egnen*, 2008, s. 141-45.

Luksusliv i Viborg ca. 1000–1650

Indledning

Vi møder det overalt i dag, tilbudet om at købe luksusvarer og mærkevarer. Var det også sådan i ældre tider, at viborgenserne gerne ville vise deres status og økonomiske formåen, f.eks. gennem deres klædedragt, udsmykninger i hjemmet eller måske ved livets store fester? I det følgende tages udgangspunkt i de genstande, bygningsværker og kilder, der fortæller om de velhavendes liv og levned, altså den luksuriøse livsførelse, der var de færreste beskåret.¹ Men til en begyndelse, hvad er egentlig betydningen af ordet luksus? Ifølge *Dansk Etymologisk Ordbog* er ordet afledt af *luxus* og skulle betyde overdådighed, vellevned, og den danske fremmedordbog tilføjer: ødselhed, flothed, overdreven pragt.² Men for at en livsstil kan fremstå luksuriøs, så må den spejle sig i en livsstil, der ikke udtrykker den samme grad af økonomisk overskud, det vi traditionelt tolker og opfatter som en almindelig tilværelse i byen.

Både når det gælder arkæologiske og skriftlige kilder til de velstillede og til de almindelige borgeres kulturhistorie i Viborg, er kilderne få og spredte, og for den ældste periode må hentes informationer fra fund, der ligger uden for selve Viborg by.

For at afgøre, om en genstand eventuelt udtrykker høj status og luksusforbrug, er der lagt vægt på, at den er af et råmateriale, der ikke har været almindeligt forekommende, men været sjældent, om fremstillingen af den har krævet særlige håndværksmæssige kundskaber eller om den har været kostbar i anskaffelse.

Fremstillingen er bygget op omkring fem temaer: hus; beklædning; gæstebud; dåb – bryllup – begravelse; og jagt – spil. Inden for hvert tema er der taget udgangspunkt i de tre nedenstående tidsperioder.

Tidsperiode I – den sene vikingetid og ældre middelalder

Ud fra Pederstræde- og Søndersøgravningerne har vi mulighed for at differentiere billedet af byens ældste historie. Her er ekstremt gode bevaringsforhold for organisk materiale i perioden fra slutningen af vikingetiden til op i 1100-tallet, og det er således muligt at udbygge og ud- dybe billedet af denne periode væsentligt.

Viborg, som vi i dag tolker byen, var formodentlig allerede i anden halvdel af 900-tallet præget af tingmøder, årligt tilbagevendende markeder og kongehyldninger. Det betød, at rigets mægtige personer samledes her fra tid til anden til forhandlinger, men også til udveksling af gaver mv. Nogle havde måske deres egen gård med beboelse i byen, så de kunne opholde sig standsmæssigt, når der var tingmøder.

I 1018 oprettedes et kongeligt domæneområde, hvis der da ikke var tale om en kongsgård, ved Viborg Søndersø. Dele af denne bebyggelse blev opgivet i 1030'erne, men hovedbebyggelsen, måske med en kongelig embedsmand, blev bibeholdt.

Tidsperiode II – højmiddelalderen

Levnedsskildringen af biskop Gunner, der levede fra 1152 til 1251 og i 1222 blev biskop i Viborg, udbygger vores viden og indsigt i 1200-tallets Viborg på en nærværende måde. Teksten er skrevet af en munk, som har kendt Gunner personligt, så på denne måde kommer vi helt tæt ind på livet af en højstatusperson fra 1200-tallet.³ Vi kan uddybe baggrunden for den verden, som Gunner levede i, når vi inddrager Jyske Lov fra 1241, et lovkompleks, som Gunner var medunderskriver af, ligesom han måske var med til at udforme dele af loven, således fortalen. Kigger man lidt på tværs af de mange lovparagraffer, aftegner der sig et uhyre hierarkisk opbygget samfund.

I toppen stod kongen, selvfølgelig, havde man nær sagt, og lige under ham herremændene og de lærde mænd, altså kirkens folk med ærkebispem og bispene i spidsen. Længere nede stod borgere og bønder, og helt uden for stænderne embedsmænd, tjenestefolk og fledføringer, altså personer, der på grund af alder og/eller fattigdom havde givet sig ind under en andens hustand. Helt i bunden stod trællene, som forbløffende nok stadig fandtes på Jyske Lovs tid.⁴

Viborg Stiftsmuseum undersøgte 1961-66 en hustomt ved Asmild, som daterer sig til Gunnars tid som biskop i Viborg, og hustomten kaldes da også Asmild Bispegård. Fundmaterialet herfra udbygger og støtter historierne og anekdoterne fra bisp Gunnars levnedbeskrivelse.⁵

Tidsperiode III – senmiddelalderen og begyndelsen af 1600-tallet

En af de mange adelsmænd, som besøgte Viborg gentagne gange, kan vi følge ganske nøje. Han navn var Eske Brok (1560-1625). I 1596 blev han 36 år gammel udnævnt til rigsråd, dvs. medlem af landets regering, og lensmand over Dronningborg len med hovedsæde i Randers. Han døde i 1624.

Eske Brok førte dagbog, og ni af dem, dækkende tidsrummet fra 1604 til 1622, er bevaret. I dem kan vi følge hans færden, også hans mange besøg i Viborg, hvor han selvfølgelig havde sin egen bygård. Hvor i Viborg huset lå, ved vi ikke.

Dagbogsoptegningerne om fester, bryllupper og begravelser fortæller om begivenheder, som ikke er registrerbare gennem arkæologiske udgravninger. Her er det de agerendes selviscenesættelse, og det, at man selv var til stede, der er oplevelsen.

Vægtningen af stormændenes og adelsmændenes livsstil og forbrug af luksus indtager en meget stor del af denne artikel. Det hænger til dels sammen med, at Viborg var den jyske adels by, hvor stormændene siden den sene vikingetid mødtes til ting og kongehyldning. Senere i middelalderen var byen også scene for bryllupper, årlige møder, mønstringer og markedsbesøg, og mange fandt deres sidste hvilested i Domkirken. Den jyske adel var så ofte i Viborg, at mange havde deres eget byhus, hvor de opholdt sig i de perioder, de var i byen.

Arent Berentsen skriver ganske rammende om Viborg i 1656:

Viborg, den berømte store og fornemme købstad, som for det ganske lands hovedstad agtes, og det ikke alene derfor, at byen i størrelse, borgerskab og handel den største del dette lands købstæder overgår, men også fordi det ganske Nørrejyllands indbyggere have årsag ofte did at rejse til landstinget, som der hver 14. dag af tvende landsdommere holdes. Så haver og adelen deres møde og sammenkomst der årligen tvende gange, nemlig til Mauritii [også kaldet Moustesmesse, 22.september] – og Snapsting eller Tyvende dag

jul [13. januar] Til hvilken tid også et fornemt og stort marked, der af fremmede og indenlandske købmænd bliver holdt.⁶

Og så nævner Arent Berntsen endda ikke Sankt Kjelds marked i juli, opkaldt efter Viborgs skytshelgen.

TEMA

Huset

I den sene vikingetid og tidlige middelalder var husbyggeteknikken enten risfletning med påklasket ler eller bul- eller stavbygning. Fra Pederstræde-undersøgelsen af en bosættelse fra det sene 900-tal er der spor efter et større stavbygget hus med buede langsider, som vi kender det fra halbygningerne i de samtidige bebyggelser på landet, samt en række mindre huse med risflettede vægge, opfattet som boder. Det stavbyggede hus er dog ikke ret stort – 16 m langt, og med en bredde på 4-6 m har huset haft en størrelse på ca. 90 m². Vægplankerne var kun bevaret som et muldet spor i væggrøften. Taget har muligvis været støttet af to midtstillede stolper.⁷ Der var ikke spor af gulve eller ildsted, men sporene kan være fjernet ved yngre aktiviteter. Fundmaterialet er meget sparsomt.

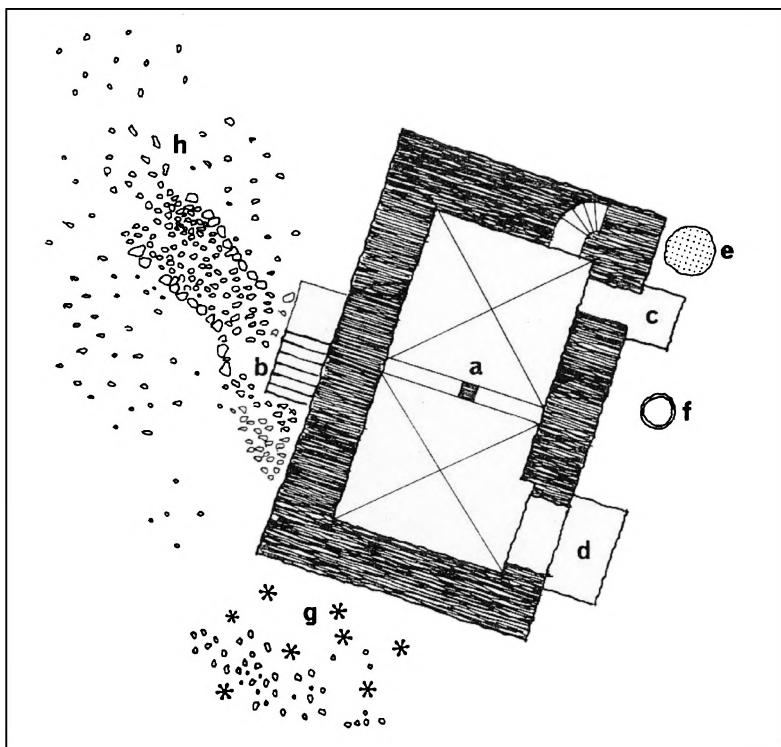
Et hus (angivet med rødt) fra Store Sankt Pederstræde med buede langvægge dateret til 900-tallet. Efter Levin Nielsen: Pederstræde i Viborg. Købstadsarkæologiske undersøgelser 1966/67, Kuml 1968, 1969, s. 25.

a. Enden af en stavplanke dekoreret med et udskåret mønster. b. Stavplankerne danner sammensat en dekorativ arkade. Foto: Jesper Hjermind.

Middelalderarkæologen Erik Levin Nielsen tolkede i 1969 huset som en del af en periodevis benyttet bebyggelse i forbindelse med handels- og markedsliv.⁸ Spørgsmålet er, om vi ikke står over for en stormands byhus, som har ligget tæt på tingstedet. Et hus, som kun blev benyttet ved de årlige markeds- og tingbesøg i Viborg, hvorfor det slet ikke behøvede at have den samme størrelse som hallen hjemme i landsbyen. Sporene af de andre bygninger, bl.a. boderne, kan være del af det kompleks, som har været benyttet af det opsynsmandskab, som må have boet her året rundt, og som måske også har sørget for afsætningen af overskudsproduktion fra landbruget. Bygårde med lignende funktion (men ikke med samme udseende) findes formodentlig i Sigtuna i Sverige.⁹

Ved Sønderømrådet er der fundet flere velbevarede stykker af stavplanker, nogle er glatte, men et enkelt er udsmykket i toppen med et udhugget eller udstemmet ornament, som tydeligvis adskiller det fra de

Rekonstruktion af den såkaldte Asmild Bispegård. a. midtersøjle, b og c. trapper, d. formodentlig en hemmelighed = toilet, e. kalkkule, f. kumme af tegl, g. urtehøve, h. brolagt opkørsel. Tegning efter Peter Seeberg: Et teglhus på Asmild, Middelalderstudier. Bidrag I, 1970, tavle 6a.

glatte stavplanker.¹⁰ Sætter man en serie af disse planker sammen, har de dannet en frise med et arkademønster lige under hammerbåndet.

Asmild Bispegård har været en af Viborgs tidligste stenbygninger, sandsynligvis bygget i første halvdel af 1200-tallet. Uvendigt har den målt 16 x 10,5 m. Det indvendige rum har været på ca. 70 m², altså i grundplan nogenlunde samme størrelse som huset i Sankt Peder Stræde. Bygningen har været opført i to etager, og den nederste etage har været overhvalvet med to krydshvalv. Udover de glatte »munkesten« har muren også været prydet af riflede og olivengrønne glaserede teglsten, formodentlig benyttet til indfatning af døre og vinduesåbninger. Vinduerne, med blyindfattet glas, har været todelte. På gulvet har der været kvadratiske gulvfliser uden dekoration. Huset har kunnet opvarmes

Kløberstensplade fra senmiddelalderlig bilæggerovn, fundet i Svaneapotekets kælder på Nytorv. Figuren fremstiller en kvinde, der sidder og spinder en kold vinterdag. Under hendes kjortel aner man en ildkrukke der har været fyldt med varme sten. Foto Lars Guldager.

med en kakkellovn, fortæller fundet af glaserede og uglaserede glatte kakkelpotter.¹¹

Kakkelpotter, specielt i den uglaserede variant, optræder hyppigt, mens figurkakterne er mere sjældne. Et absolut unikum udgøres af en middelalderlig plade til en kløberstensbilæggerovn. Ovnpladen er blevet genanvendt som dørrin til en renæssancekælder ved Nytorv. Som dekoration er der skåret en spindende kvinde, der sidder og varmer sine ben ved en ildkrukke.¹²

De stenhuse, vi kender i Viborg, har været bygget af gejstlige, adelige og borgere, men vi kan kun i få tilfælde afdække et nærmere ejerskab til de bevarede huse. Det stenhuse, som i dag bebos af domprovsten ved Viborg Domkirke, ved vi, at adelsmanden Niels Skeel overtog i 1512 med abildgård og gårdsrum, og i 1522 boede han stadig i huset sammen med sin kusine.¹³ Huset har en blændingsdekoration på gavlen, som tyder på inspiration fra det senmiddelalderlige sjællandske teglstensbyggeri, måske også en måde at vise et økonomisk eller standsmæssigt overskud på.¹⁴

Indretningen af de store stenhuse kender vi ikke meget til. Men i den tilbygning til franciskanerklosteret, som den danske kong Christian 3.

Domprovstegården ved Sankt Leoni Stræde var i 1512 ejet af adelsmanden Niels Skeel. Husets vestgavl er dekoreret med en flot blændingsudsmykning. Foto Jesper Hjerminde.

Rummet med den store kamin i Gråbrødre Kloster går under navnet Kongens Kammer. Vinduessmigene og de mægtige loftsbjælker er dekorerede med blomster-ranker. Foto Lars Guldager.

lod opføre omkring 1535, har vi mulighed for at danne os et indtryk af en 1500-tals stueindretning. Kongen får ikke bygget et nyt stort kongsgårdsanlæg til sit ophold i Viborg i reformationsårene. Her er der tale om to ret beskedne kamre delt af en forstuegang, som også har ført ud til en hemmelighed. På første sal er en 18 m lang sal, kaldet »dancesalen«, som til dels har gået ind i en bestående fløj af gråbrødre klosteret. Det rum, som i dag går under betegnelsen Kongens Kammer, er på 5,6 x 7,9 m, i alt ca. 45 m². Rummet har kunnet opvarmes med en stor åben kamin, og lys har man i dagtimerne kunnet få fra seks højtstående vinduer, som på ydersiden har hvide blændinger. Vinduessmigene har været dekoreret med kalkmalet blomsterslyng, en dekoration, der går igen på loftsbjælkerne. Væggen har også været prydet med kalkmalerier, men de var så dårligt bevaret, at en nærmere beskrivelse ikke er mulig. Komplekset omdannedes i 1541 til hospital, og er i dag indrettet til ældreboliger.¹⁵

Så vidt vi kan se i kilderne, er det frem for alt de meget velstillede personer som adelsfolk og købmænd, heriblandt en borgmester, der ejer de store stenhuse.¹⁶ Stenhuse har ikke været prangende og overdekorerede, tværtimod virker de meget nøgterne i deres udseende. Nogle har

haft indfatning af døre- og vinduespartier i tegl-formsten, og omkring vinduerne er der flere eksempler på blændinger, vel også en praktisk foranstaltning, så lysindfaldet blev større. Det virker, som om at det blot at bebo et stenhus har været en luksus i sig selv. Der har ikke været grund til yderligere at understrege sin position med overdrevne bygningstekniske finesser og dekorationer. Ifølge en meget sen kilde, grundtraksten af 1682 opregnes der her ca. 200 gårde, men også næsten 400 boder, så på det tidspunkt boede en stor del af viborgenserne tilsyneladende til leje.¹⁷

Beklædning

Fra Viborg og byens omegn findes fire spændende dragtfund fra 1000-tallet. Det mest farvestrålende og imponerende fund er ikke gjort i selve Viborg by, men ca. 20 km øst for Viborg i en gravhøj fra slut-

a. Rekonstruktion af dragten fra Mammen. Foto Nationalmuseet. b. Rekonstruktion af hørskjorten fra Viborg Søndersø. Foto Torben Stroyer.

*Rekonstruktion af Kragelund-kjortlen.
Foto Jesper Hjermind.*

ningen af vikingetiden, som har givet navn til vikingetidsstilartern »Mammenstilen«. Mammen-stormanden har været blandt rigets fremmeste og må fra tid til anden have været i Viborg. Fra hans plyndrede gravkammer, som er dendrodateret til 970-71, stammer dele af et exceptionelt gravudstyr, bl.a. en pragtfuld sølvindlagt økse og et vokslys på over en halv meters længde og med en vægt på 3,71 kg mv. Han var iført en farverig dragt fremstillet af uld og guldindvirket silke med påsyede guldpailletter. Den røde kappe var dekoreret med broderede ansigter og dyrefremstillinger og foret med pels af murmeldyr fra Alperne.¹⁸ Her er der virkelig tale om en helt ekstraordinær luksus og fremvisning af højstatus.¹⁹

Et andet fund er Viborg-skjorten, et unikum, den eneste nogenlunde hele klædning fra det tidlige 1000-tal i Norden. Den er raffineret syet med brug af læg og pyntesting. Det er næppe en mandsskjorte; en 18-årig ung mand almindelig af bygning kan kun med besvær få skjorten på. Da skjorten er et unikum, er det uvist, om der er tale om et luksusstykke eller en skjorte, som folk i al almindelighed har båret dem i det tidlige 1000-tal. Dog skal der henvises til afbildningen af Knud den Store i *Winchesterhåndskriftet* fra 1030, hvor kongen bærer en skjorte, der i snittet ligner Viborg-skjorten,²⁰ så måske er det trods alt ikke den daglige klædning for byens borgere og håndværkere.

Det er måske derimod tilfældet med to mandskjortler, i kipervævet uld, fundet i moser fra nærområdet ved Viborg og C14-dateret til det sene 1000-tal. Her kan vi stå over for den klædningstype, som de fleste har båret, og snittet kan da også genfindes i den serie af dragter, der er fremdraget i Herjolfsnæs på Grønland fra den senere del af middelalderen. Kragelund-kjortlen er C14-dateret til 1045-1155 og syet til en ca. 190 cm høj mand.²¹ Moselund-kjortlen er C14-dateret til 1050-1155 og syet til en 180 cm høj mand.²² De to kjortler kan ses som en videreudvikling eller en variant af Viborg-skjorten skriver tekstilforskeren Else Østergaard.²³

Viborg Søndersø-området har ikke blot givet ovennævnte skjorte, men også en del små tekstilfragmenter; bl.a. et rødt silkestykke²⁴ og flere stykker af kipervævet uld.²⁵ Også pelslægning af katte, ræve, ilder og måske grævling har fundet sted her.²⁶ Tekstilfragmenterne og knoglerne med pelsningsspor er måske de fysiske spor efter andre klædningsstykker, nogle bårne af håndværkere og tjenestefolk, andre af stormændene eller deres krigere, hvoraf nogle har været syet med pelsværk. Nogle af vikingetidens guldpragtsmykker er Hornelund-smykkerne. Disse er ikke fundet i Viborg, men det er derimod den blypatrice, hvorover det ene af smykkerne er fremstillet.²⁷ For at understrege deres status kan

Ulden vante fundet ved Store Sankt Pederstrade. Foto Jesper Hjerminde.

mændene i 1000 tallet have benyttet sig af en stok. Stokkehåndtag er fundet flere steder i Danmark, og fra Sønderområdet stammer et stokkehåndtag dekoreret med fletmønster.²⁸

Fra højmiddelalderen er der kun fundet små stykker tekstil ved arkæologiske undersøgelser. Fragmenterne er så små, at de ikke fortæller, hvilket klædningsstykker de stammer fra. En undtagelse er en vante. Ikke strikket, som man kunne forvente, men sammensyet af flere stykker uldstof.²⁹

I kannikken Bunfreds testamente hører vi i 1188 om

*en kostelig kappe, erhvervet for 12 mark sølv, langs hele den yderste bort indrammet af fineste guldarbejde, og endvidere bemærkelsesværdig ved blomster og ædelstene, ved drager samt ved billeder af vilde dyr i samme metal, der er indlagt overalt på stoffets overflade.*³⁰

Et sandt luksusstykke, som nok kunne være en bispekåbe værdig, men Bunfred betænker kannikkerne ved Dømkirken i sit testamente og ikke biskoppen.

For den senere del af middelalderen tørrer de arkæologiske kilder fuldstændigt ud, i alt fald hvad angår selve de fysiske klædningsstykker. Men i toldregnskaberne kan vi se, at import af klæde fra Lübeck i 1490'erne var den tredjestørste post på den lybsk-danske betalingsbalance (se tabel 1). De jordfundne klædeplomber fortæller om klædeimport fra produktionsstederne i Ypern, Göttingen, Hamburg og Leiden til Viborg.³¹ En af dem, der forhandlede kvalitetsklæde i begyndelsen af

Blyplomber fra Ypern, Göttingen, Hamburg og Leiden blev påhæftet enden af klæderullerne, så folk kunne se, at de stod over for en mærkevare. Foto Lars Guldager.

1500-tallet, var landsdommer og købmand Niels Clementsen. Hos ham kunne man købe medelbusk fra Middelburg, nerst fra Narden, hornsk fra Hoorn og leydsk fra Leyden.³² Måske har ovennævnte blyplombe fra Leiden siddet på en rulle stof, som Niels Clementsen havde til salg.

kramvarer	30-40.000 mark
salt	20-25.000 mark
klædevarer	10-15.000 mark
jern	2-3.000 mark
humle	1-1.500 mark
bly	1.000 mark
øl	500-1.000 mark

Tabel 1. Anslået import til Danmark på baggrund af Gottorp-regnskaberne og de lybske pundtoldregnskaber fra 1490'erne. Sammenstilling ved Poul Enemark, 1988.³³

Christence Viffert (1561-1624), gift med Eske Brok, er stands-mæssigt klædt med perlestykket hue, smykker og et sølvbælte om livet. Foto Poul Pedersen.

*Stockebæltet af messing med ringe til pung, nøgler eller en kniv.
Foto Liselotte Sørensen.*

Eske Brok købte i 1622 til sin datter en perlestukken hue, den gifte kvindes hovedbeklædning, for den nette sum af 650 rigsdaler (svarende til prisen på over 100 magre stude).³⁴ På det store maleri af Christence, der findes bevaret på Gammel Estrup, bærer hun netop en perlestukken hue, måske af samme udseende som den, hendes mand købte til datteren i 1622?³⁵

På mange af portrætterne fra 1500- og 1600-tallet ses kvinderne med tunge kæder om halsen og metalbæltet om livet. Sådanne bæltet er i flere tilfælde fundet nedgravet i skattefundene fra 1600-tallet. Stockebæltet, som de kaldes, er fremstillet af dygtige håndværkere i forgyldt sølv og i guld, men mindre kunne også gøre det.³⁶ Fra Viborg og nærmeste omegn har vi tre eksempler på stockebæltet lavet i messing. Det er borgerfruens kopi af de mere velståendes pragt, men trods alt et smykke, som må have givet status i den sfære, hvor de agerede. På siden af de to mest komplette bæltet ses en bærerig til bl.a. en pung, men også nøgler, den gifte kvindes symbol som husfrue. Et træk, som kendes helt tilbage til vikingetiden.³⁷

Gæstebud

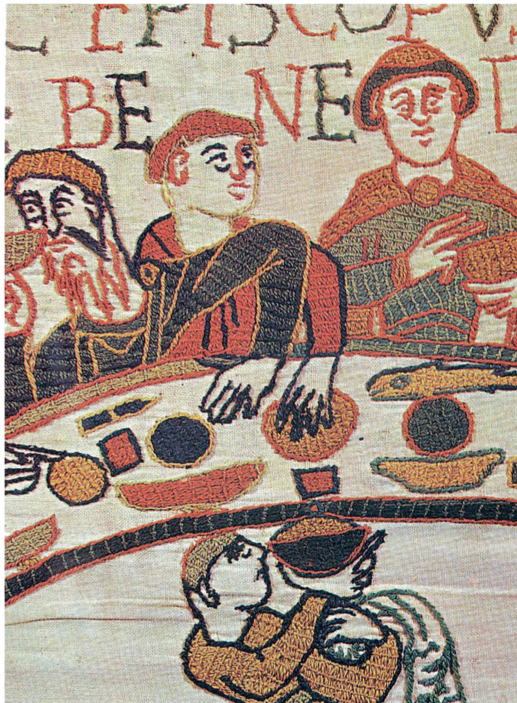
Viborg var i højere grad end de fleste jyske byer festens og glædens by, skriver Johan Hvidtfeldt i *Viborg Købstads Historie* fra 1940.³⁸ Fester og det at kunne indbyde gæster ser ud til at have betydet meget for selvforståelsen i den her behandlede periode.

Den ældste omtale af hyggeligt samvær i Viborg finder vi i en islandsk saga dateret til 961-62, som er overleveret i en 1200-talsafskrift. Hovedpersonen mindes et besøg hos Sigrhard i Viborg:

a. Drejet træskål fra Sønderøområdet, lavet i buksbom, dateret til det tidlige 1000-tal.

b. Et veldækket bord og en tjener, der holder en lignende træskål i sin hånd. Detalje fra Bayeux-tapetet. Foto efter M. Rud: Bayeux-tapetet og slaget ved det grå abletræ, 1992, s. 6.

dengang da vi sad ved drikkelag i Sigrhards hus, glædede ved mjød: ingen trængte sig mellem mig og ham.³⁹

Skår med lusterbemaling fra en flaske eller et drikkeglas, formodentlig fremstillet i det østlige Middelhav, måske Ægypten, i det tidlige 1000-tal. Foto Ove Madsen.

Vi mangler skriftlige oplysninger fra den ældre middelalders gæstebud, men vi kan i stedet vise eksempler på pragthusgeråd fra Sønderøområdet.

En drejet buksbomskål blev fundet nedsat i et stolpehul, måske som et offer. Skålen, der var blevet repareret flere gange med små metalbeslag, har en diameter på 16 cm og en højde på 7,6 cm. Enten den færdige skål eller råmaterialet må være importeret fra landene omkring Middelhavet. Som et kuriosum kan fortælles, at Viborg Stiftsmuseum i forbindelse med opbygningen af en ny udstilling skulle have fremstillet kopier af skålen. Det viste sig at tage lang tid, før et stykke buksbom i den ønskede størrelse kunne fremskaffes. Buksbom i disse dimensioner er stadig sjældent i Danmark, selv om træerne har vokset her siden 1600-tallet.⁴⁰

Fra en kontekst dateret til 1100-tallet stammer et violet glasskår med en malet dekoration i gule, grønne og mørkebrune nuancer, fra en glasbeholder eller et drikkeglas. Glasset, vel givet som gave, må være kommet helt fra orienten via de russiske floder for at ende i en fornem husholdning ved Viborg Sønderø. Fra undersøgelsen er der også skår af andre glasskåle, dog ikke i nær samme kvalitet som ovennævnte. Der drejer sig formodentlig om skår fra et lavt glasbæger med en dekoration af pålagte glastråde.⁴¹

Et andet særegent stykke er en stænkflaske, en opdrejet potte med huller i bunden, fra det tidlige 1000-tal, fremstillet i Stamford, England, i hvidligt ler med en grønlig glasur. Funktionen har måske været at få støvet til at lægge sig på jord- eller lergulve.⁴² I oprindelseslandet er den type keramik en stor sjældenhed.

I biskop Gunnars levnedbeskrivelse er der en række henvisninger til store og små gæstebud. Ja, det er et af de temaer, der fylder meget i det lille skrift:

Der var især to årlige fester, han holdt med stor og kostbar pragt, når han var i sit stift, nemlig Den hellige Jomfrus Himmelfartsdag (15. august), og Herrens højhellige fødselsfest. Ved den første indbød han de adalbårne hærmand med deres fruer til at være hans gæster på Asmild. I julen havde han altid fire provster og flere af de højerestående klerke, foruden munke, priorer og præster.

Men også byens borgere betænkte han:

Mindst en eller to gange indbød han alle Viborgs borgere til sig på Asmild og beværtede dem ærefuldt med kostelige spiser og herlige drikke, så at de alle hele året kunne blive ved at fortælle deres folk om hans prægtige anretning.

En ting er at indbyde til gilde, men også bordet og servicet havde betydning:

Han lod altid sin mundskænk tage hans sølvskåle med på rejsen, ikke af stolthed eller forfængelig pragtlyst, men fordi han skyldte sit høje embede det, thi på den tid regnede man dette for gængs og standsmæssig skik hos landets stormænd og høvdinger. Hans drik var hovedsagelig dansk øl og mjød. Saksisk øl og de nye bægre var ikke den gang, som nu, nåede som handelsvarer til vort land, og der var ikke ret mange, der brød sig om den drik.

Det lærte vi siden hen, som vi skal høre om i det følgende.

Vi hører også lidt om, hvordan det gik til i festligt lag, hvor Gunner mere end én gang så bunden af sit bæger:

Han plejede at drikke af et sølvbæger, og han passede nøje på ikke at drikke mere den ene dag end den anden, men overholdt det samme mål. Hver gang han nemlig havde drukket bægeret ud, lavede han en lille brødkugle og stak den ubemærket ind under munddugen foran sig.

Det opdagede abbed Sven, Gunnars tidligere kapellan, og han listede nogle af brødkuglerne væk, så Gunner drak mere end tilsigtet og bliver endnu mere munter,

som der står i levnedbeskrivelsen.⁴³

Fragment af et drikkehornsbeslag fundet på Asmild Bispegård. Foto Lars Guldager.

Ved undersøgelsen af Asmild Bispegård blev der fundet en stump af et muligt metaldrikkebæger, med en dekoration af udpresede forgyldte franske liljer, og et beslag til et drikkehorn – vi befinder os jo i Norden. De øvrige fund fra gården bestod hovedsagelig af lokalt sortbrændt lertøj, nogle ganske få fund af stentøj og grønglaseret flamsk keramik.⁴⁴

I Eske Broks dagbøger kan vi følge ham fra fest til fest. Dagbøgenes små krydsr fortæller om den mængde alkohol, han indtog, og dermed

Dunk mig forom og alle
 Kysom og it mig +
 Den 20 dørk med alle
 funder og sans kosommit ut
 Læs +
 Den 21 Bialdt ing Si Brest it
 funder og alle pa den Win ing
 funder kosommit aff sanout
 Den 22 dørk 16 funder fra W-borg
 til dørk ingborg funder 5 funder af funder
 14 funder. Bresten den dørk ing funder
 til 5 funder ing fra dørk ing
 Den 23 dørk 16 funder af funder og funder
 Den 24 dørk 16 funder af funder
 Hestfunder og mig den dørk
 Den 25 29 30 da Win ing mig
 funder og mig den dørk af funder
 Den 30 den dørk 16 funder af funder
 dørk dørk ing af W-borg funder

Opslag i Eske Broks dagbog for slutningen af januar måned 1604. De små krydsr fortæller om den mængde alkohol, han havde indtaget. Foto Rigsarkivet.

små krydser fortæller om den mængde alkohol, han indtog, og dermed rusens størrelse. Et kryds var en lille rus, og kanondrukken var han, når der var fire krydser. Eske Brok var i januar 1604 til snapsting i Viborg sammen med sin kone, og han noterer i dagbogen:

Den 16. Drak med Preben og Oluf Rosensparre en rus +.

Den 20. Drak med Oluf Rosensparre udi hans losement en rus ++.

Historien om den eneste gang, han noterer fire krydser, skal fortælles, selv om handlingen er henlagt til Bergen i Norge. Her var Eske Brok i 1604 sammen med kong Christian 4. på besøg. I dagbogen står der den 20. juli efter tre dages sold af størrelsen fire krydser: *Libera nos Domine – Vorherrebevares*. Tømmermændene har meldt deres ankomst!

Eske Brok besøgte Viborg ti gange i 1609 og tilbragte i alt 58 dage i byen. Nogle af besøgene gjaldt en verserende retssag, andre besøg var til de faste markeder, og så var der to bryllupper og en begravelse, der gav anledning til et ophold i huset i Viborg. Alene det ene bryllup gav anledning til et enkelt kryds i dagbogen.⁴⁵

Dåb, bryllup og begravelse

Begravelser var der mange af. Viborg Domkirke var landsdelens foretrukne begravelseskirke. Det betød ikke, at det var alle kister, der blev nedsat her, men selve den kirkelig handling skete ofte i Viborg Domkirke.

Selve ankomsten til Viborg har givet anledning til et pragtoptog gennem byens gader, som det fortælles ved bisp Gunner begravelse i 1251:

Hans lig blev af provster, klerke og andre mænd af stand båret på skuldrene med sømmelig og skyldig ære, og på den anden side afsøen kom hele præstekoret og alle byens folk ligtoget i møde med kirkens kors og bannere, førte liget i sådant ærefuldt optog til Den hellige Marias Kirke (Domkirken).⁴⁶

Til de adeliges begravelse var der knyttet mange ceremonier, hvoriblandt selve indridningen i kirken har været en af de mere spektakulære. Vi kender traditionen fra de skriftlige kilder tilbage i senmiddelalderen, og den har givetvis rødder længere tilbage i historien. I 1617 var Eske

Den såkaldte »Erik Glippings rustning« i Domkirken består af ryg- og brystplader, en lårtaske og en hjelm fra begyndelsen af 1600-tallet. Foto Poul Pedersen.

Brok i Viborg med sin søns lig til den såkaldte nedsættelse. Han skriver i sin dagbog 3. april, at ligfølget mødtes af en stor gruppe beredne herremænd.

Om Eske Brok har haft en rustningsklædt forrider til sønnens indridning i Viborg Domkirke, skriver han desværre ikke noget om, men »kirkens harnisk« kunne man leje i Domkirken. Rustningen er i dag udstillet i det lille Domkirkemuseum, og de bevarede dele består af ryg- og brystplade, den ene af to lårtasker og en hjelm fra begyndelsen af 1600-tallet.⁴⁷ Man kunne også formå en række af byens gilder, mod betaling selvfølgelig, til at give møde uden for byen og følge den afdøde til Domkirken.⁴⁸

Olaus Magnus har i sin beskrivelse af Norden fra 1555 et afsnit om »Strålende og fornemme mænds ligbegængelse«:

Først kommer en lang procession af gejstlige. Efter dem rider en panserklædt hest med en mand, væbnet fra hoved til fod, nærmest foran liget, som hviler på en prægtig bære. Forridderen giver man et blottet sværd at bære i højre hånd med fæstet løftet mod himlen, og på hans ryg hænger det skjold med tilhørende mærke, som den døde bar i strid.⁴⁹

Fra 1600-tallet findes en optegnelse over uordentlighed i Viborg. Det

Adelig begravelse, som den er fremstillet i Olaus Magnus store værk om Norden fra 1555.

var ikke mindst gult med ødselheden i forbindelse med dåbshandlingen, hvor der kunne være overmåde mange faddere, ja, helt op til 20, og i det hele taget var man mere optaget af »stor skænk og faddergaver«, end bønner og påkaldelse af Gud. Ved barselkvinders kirkegang og bryllupper satte man sig før den kirkelige handling »til skænk og drik enten med mjød, brændevin eller øl, så man ofte kom for sent i kirke.«⁵⁰

Bryllupperne stod ofte i domhuset, vis-a-vis domkirken, hvor den store riddersal var udsmykket med en kalkmalet frise med dato og våbenskjolde for de brudepar, der havde holdt deres bryllupsfest her.⁵¹

Jagt og spil

Til billedet af en luksuslivsførelse hører også fundene af flere dyrekogler fra mulige jagtfalke og hunde, måske til jagtbrug eller som et statussymbol.

Hundene har i den ældre middelalder af størrelse været fra en lille spidshund til en irsk setter.⁵²

De fundne rovfuglekogler er fra duehøg og tårnfalk. Fugle, som blev

a. Knogler af duehøg og tårnfalk fra det tidlige 1000-tal, fundet ved Viborg Sønderø. Foto Gert Brovad, Zoologisk Museum. b På Bayeuxtapetet er der en serie billeder, der viser personer med en jagtfalk på deres højrehånd for at understrege deres status. Efter M. Rud: Bayeuxtapetet og slaget ved det grå æbletræ, 1992, s. 10.

trænet af falkonerer med jagt for øje,⁵³ men som også var et statussymbol, som det tydeligt fremgår af Bayeux-tapetet, hvor de sidder på nogle af rytternes hænder.⁵⁴

Man burde forvente i højstatusområdet ved Søndersø, hvor der er mulige spor efter jagt med hund og rovfugle, at der ville være mange fund af jagtvildt som f.eks. hare, rådyr, kronhjort og vildsvin. Det er overhovedet ikke tilfældet. Kun en enkelt mellemfodsknogle af rådyr⁵⁵ og seks lemmeknogler af hare er fundet.⁵⁶ Det samme gør sig gældende i materialet fra Sankt Peder Stræde fra ca. 1000-1600. Her er der alene fundet en enkelt hareknogle fra 1300-1400-tallet⁵⁷ og et spoleben af en kronhjort⁵⁸ og ved Asmild Bispegård blev der alene fundet knogler af husdyr.⁵⁹

Menuen har overalt i Viborg og tilsyneladende både hos rig og fattig stået på okse-, svine- og lammekød.⁶⁰

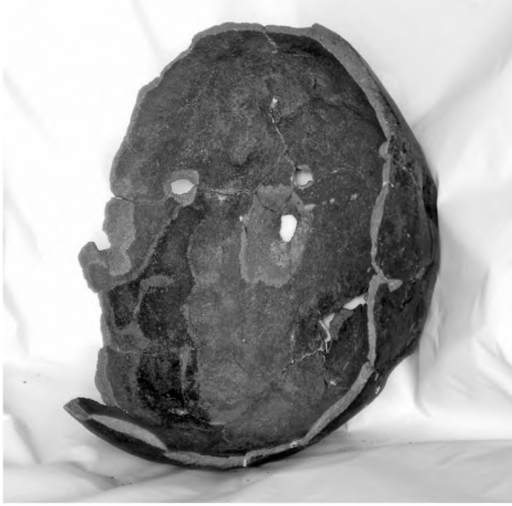
Men ikke hos alle var falke og hunde velsete statussymboler, i al fald ikke i bispegården i 1200-tallet hos bisp Gunner: »Han fandt sig aldrig i, at nogen ved hans hof holdt jagthunde eller falke.«⁶¹ Det stemte trods alt ikke overens med Gunnars stand som bisp og tidligere cisterciensermunk at omgive sig med sådan en ekstravagance.

Til de mere fredelige sysler hører brætspillet, og herfra stammer to løsfundne spillebrikker fra Søndersø, som hører hjemme i 1000-tallet.⁶² Brætspil forbindes gerne med højstatuspersoner, om de nu har spillet hnefatafl, skak eller andre brætspil. Og spillebrikker af denne type op-

*Spillebrikker skåret i kronhjortetak fra Viborg Søndersø, dateret til det tidlige 1000-tal.
Foto Lars Guldager.*

Bundskåret fra en uglaseret kande fremviser en række skudhuller lavet med armbrøstpille. Resultatet af en skydekonkurrence, hvor skydebødrene har søgt at »skyde papegøjen« en gang i 1300-tallet. Foto Liselotte Sørensen.

træder gerne på borge og voldsteder, så når de optræder i en urban sammenhæng, har de formodentlig været benyttet i et højstatusmiljø.⁶³

Et sjovt fund fra 1300-tallet fortæller om en skydekonkurrence med armbrøst. Et bundstykke af en uglaseret kande har været stillet på højkant, og så har man moret sig med at skyde til måls efter »den runde skydeskive«. Skudhullerne fortæller deres tydelige sprog. Fundet er gjort ved Sønderød, og man kan gætte på, at det er vagtfolkene, der har forlystet sig med en rask skydekonkurrence. Eller måske er det en flok gildebrødre, der har »skudt papegøjen« under en gildedefest.⁶⁴

Opsummering

Viborg må på mange måder have fundet sin berettigelse, placering og udvikling med baggrund i kongehyldning, ting og marked. Mange af de personer, der agerede her, kom fra de øverste klasser i det daværende samfund. Personer, som omgav sig med luksus og benyttede den til at vise deres position, om det nu var i deres bolig, i klædedragten eller i de måder, hvorpå de fejrede de personlige højtider fra dåben til begravelsen.

Luksus blev frem for alt benyttet til at underbygge status og tilhørsforhold til ligesindede, og her har de meget velstillede selvfølgelig været trendsættere igennem hele den her behandlede periode. Der sker dog en

udjævning på visse områder i slutningen af 1400-tallet. Her ser vi flere ikke adelige som ejere af stenhuse, og også i klædedragten har man kunnet se en tilnærmelse til personerne med høj status, da almindelige folk lige fra byens borgere og håndværkere til landsbyens bønder køber importeret klæde hos Viborgs købmænd, for øvrigt sammen med krydderier, en anden importvare, der tidligere kun blev erhvervet af personer med høj status.⁶⁵

Noter

1. Artiklen er oprindeligt skrevet i en engelsksproget udgave til *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum, VI: Lifestyle! Luxury in the medieval town*, Bereich Archäologie der Hansestadt Lübeck, 2008.
2. Niels Åge Nielsen: *Ordnes historie. Dansk etymologisk ordbog*, 1991. Sven Brüel: *Gyl-dendals fremmedordbog*, 1975.
3. Hans Olrik: *Viborg Bispen Gunners levned*, 1892.
4. Ole Degn: Stænder, socialgrupper og personer i Jyske lov. *Jyske Lov 750 år*, red. Ole Fenger og C. R. Jansen, 1991, s. 79-93.
5. Peter Seeberg: Et teglhus på Asmild. *Middelalderstudier. Bidrag 1*, 1970, s. 4-23.
6. Arent Berntsen: *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed*, 1650-56, reprinted. 1971, s. 154-55.
7. Erik Levin Nielsen: Pederstræde i Viborg. Købstadsarkæologiske undersøgelser 1966/67, *Kuml 1968*, 1969, s. 38 ff.
8. Erik Levin Nielsen, 1969 (se note 7) s. 49.
9. Sten Tesch: Sigtuna. *De to første hundrede år. Artikelsamling fra arbejdsseminar i Bergen 10-15 oktober 2006*.
10. Hans Krongaard Kristensen: Udgravningerne 1981 og 1984-85 og Bebyggelsen. *Viborg Sønderø 1000-1300*, 1998, s. 73.
11. Peter Seeberg, 1970 (se note 5), s. 4 ff.
12. Jesper Hjermind: »Varme til en kold jomfru«. De arkæologiske undersøgelser i Svanepoteket 1995, *Viborgbogen 2000*, s.18 f.
13. Hans Krongaard Kristensen: *Middelalderbyen Viborg*, 1987, s. 96.
14. Hans Krongaard Kristensen, 1998 (se note 10), s. 114.
15. Hans Krongaard Kristensen, 1987 (se note 13), s. 107.
16. Bjørn Poulsen: Byens styre og byens næring. *Viborgs historie 1. Oldtid-1726*, red. Henning Ringgaard Lauridsen og Lars Munkø, 1998, s. 132 ff.
17. Hans Krongaard Kristensen 1987 (se note 13), s. 97.
18. Else Østergård: *Som syet til jorden. Tekstilstilfund fra det norrøne Grønland*, 2003, s.124.
19. Else Munksgaard: Kopien af dragten fra Mammengraven. *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid* (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, XXVIII), red. Mette Iversen, Ulf Näsman og Jens Velle, 1991, 151 ff.
20. Mythe Fentz: en hørskjorte fra 1000-årene, i *Viborg Sønderø 1000-1300*, s. 249-66.
21. Else Østergård, 2003 (se note 18), s.124.
22. Else Østergård, 2003 (se note 18), s.135.
23. Else Østergård, 2003 (se note 18), s.124.
24. Margit Petersen: Tekstiler. *Viborg Sønderø 1000-1300*, 1998, s. 267 ff.
25. Margit Petersen, 1998 (se note 24), s. 267. Margit Petersen, *Tekstil og tovværk. Viborg Sønderø 1018-1030*, 2005, s. 489.

26. Tove Hatting: Dyrekogler. *Viborg Sønderlø 1000-1300*, 1998, s. 301, 306 f. Inge Bødker Enghoff: Dyrekogler fra vikingetidens Viborg. *Viborg Sønderlø 1018-1030*, s. 239-70.
27. Hans Krongaard Kristensen, 1998 (se note 10), s. 215.
28. Jens Velle: Vikingetidens kunst i Viborg. *MTV 10*, 1981, s. 52-53.
29. VSM 990C10107.
30. A. Heise: *Diplomentarium Vibergense*, 1879, nr. 1.
31. VSM 2324, 8224, 814D1, 178E.
32. Bjørn Poulsen, 1998 (se note 16), s. 169.
33. Bjørn Poulsen: Krydderier og klæde. Statusforbrug i senmiddelalderens Danmark, *Danmark og Europa i Senmiddelalderen*, red. Peter Ingesman og Bjørn Poulsen, 2000, s. 65.
34. Christian Larsen: *Eske Brock medt egen handt. Eske Brocks dagbøger 1604-1622*, Landbohistorisk Selskab, 2005, s. 185.
35. Paul G. Ørberg: En adelsmand kommer til byen, *Fra Viborg Amt 1998*, s. 7.
36. Fritze Lindahl: *Skattefund. Sølv fra Christian IV's tid*, Nationalmuseet 1988, s. 55 ff
37. Jesper Hjermand: Til pyrd og praktisk anvendelse. Tre renaissance stokkebæltter fra Viborg Stiftsmuseum. *Viborgbogen 2008*. I trykken.
38. Johan Hvidtfeldt: Viborg bys historie indtil 1660, *Viborg Købstads Historie, 1*, 1940, s. 105.
39. Jens Velle: Gisle Surssøns besøg i det kristne Viborg vinteren 961-62, *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid* (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, XXVIII). red. Mette Iversen, Ulf Näsman og Jens Velle, 1991, s. 151 ff.
40. Frederik Callesen, Jesper Hjermand og Morten Søvsø: Genstande af træ, *Viborg Sønderlø 1018-1030*, 2005, s. 448-49.
41. Ulf Näsman: Glas, *Viborg Sønderlø 1000-1300*, 1998, s. 282-83.
42. Jesper Hjermand: Keramik, *Viborg Sønderlø 1018-1030*, 2005, s. 420.
43. Hans Olrik, 1892 (se note 3).
44. Peter Seeberg, 1970 (se note 5), s. 16.
45. Anemette Eriksen: Libera nos Domine, *Skalk*, 1977, nr. 2, 18-27. Christian Larsen, 2005 (se note 32). Paul G. Ørberg: En adelsmand kommer til byen, *Fra Viborg Amt 1998*, s. 7-19.
46. Hans Olrik, 1892 (se note 3).
47. Jens Velle: Kongegraven i Viborg – og noget om Domkirkens begravelseharnisk, *MTV 15*, 1985, 95-118.
48. Johan Hvidtfeldt, 1940 (se note 38), s. 106.
49. Olaus Magnus: *Historia de gentibus septentrionalibus*, Rom 1555, nytryk Stockholm 1976, 16. bog, 47. kap.
50. Johan Hvidtfeldt: *Viborg by fra middelalder til nytid*, 1950, s. 20.
51. Johan Hvidtfeldt, 1940 (se note 38), s. 106.
52. Tove Hatting: Dyrekogler, *Viborg Sønderlø 1000-1300*, s. 302.
53. Inge Bødker Enghoff: Dyrekogler fra vikingetidens Viborg. *Viborg Sønderlø 1018-1030*, 2005, s. 246.
54. Mogens Rud: *Bayeux-tapetet og slaget ved et grå abletræ*, 1992, s. 10.
55. Tove Hatting, 1998 (se note 52), s. 308.
56. Tove Hatting, 1998 (se note 52), s. 306. Inge Bødker Enghoff: Dyrekogler fra vikingetidens Viborg. *Viborg Sønderlø 1018-1030*, 2005, s. 255.
57. Ulrik Møhl: Knoglematerialet fra Pederstræde i Viborg, *Kuml 1968*, 1969, s. 91.
58. Ulrik Møhl, 1969 (se note 57), s. 90.
59. Peter Seeberg, 1970 (se note 5), s. 14.

60. På det sjællandsk voldsted Næsholm, dateret til ca. 1250-1350, er der spor af jagtvildt, både spiseligt som rådyr, dådyr og kronhjort, og også ræv, grævling mv., som vel er blevet jaget både for sportens og for pelsen skyld. Her er der for øvrigt også fund af store myndeagtige hunde (Ulrik Møhl, Oversigt over dyreknoglerne fra Næsholm, *Næsholm*, red. Vilhelm la Cour, 1961, s. 358-429).
61. Hans Olrik, 1892 (se note 3).
62. Mette Iversen: Perler, rav og spillebrikker. *Viborg Sønderlø 1018-1030*, s. 482.
63. Peter Carelli: Det medeltida feudalsamhället i minatyr, *Kulturen 1988*, s. 135-47.
64. VSM 51E439.
65. Bjørn Poulsen, 1998 (se note 16), s. 137 ff. Bjørn Poulsen, 2000 (se note 33), s. 85 ff.

Jesper Hjermand. Født 1956. Uddannet som middelalderarkæolog og ansat som museumsinspektør ved Viborg Stiftsmuseum. Har skrevet en række bøger og artikler og stået for formidlingsinitiativer, hovedsagelig med afsæt i Viborg og Viborg-egnens arkæologi, kultur og lokalhistorie. Adresse: Vordevej 50, Vorde, 8831 Løgstrup.

Læsten-fundet – 8,5 kg ravsmykker

Nordeuropas største offerfund af rav

Gennem hele oldtiden var en stor del af befolkningens religiøsitet knyttet til vådområderne. I søer og moser blev sænket værdier i et for stenalderbønder svimlende omfang. Offerhandlingerne i vådområderne starter allerede i Ertebølle-tiden eller ca. 4.500 f. Kr. fødsel. De ophører først med kristendommens indførelse.

Der kendes særlig mange offerfund fra en tidlig del af yngre stenalder eller i 4. årtusind f. Kr. Faktisk er langt hovedparten af de arkæologiske fund, som kendes fra 4. årtusind f. Kr., af religiøs karakter. Årsagen er den enkle, at Danmark dengang var et primitivt (ikke-sækulariseret) samfund, hvor der ikke var nogen forskel mellem det verdslige og det religiøse; mellem det naturlige og det overnaturlige. Alt hvad stenalderbønderne foretog sig, var begrundet i myterne og foregik under omfattende riter og ceremonier. Det er de materielle levn efter disse altomfattende kultiske skikke, som udgør de arkæologiske fund ikke mindst fra vådområderne.

Offernedlæggelserne omfatter alt fra en grov krukke med mad eller en simpel flint-flækkekniv til snesevis af store flintøkser. Også menneskeofre af smukke, unge kvinder kendes. I det nordlige Jylland er der særlig én fundgruppe, som påkalder sig opmærksomhed. Det er de store offerfund af ravperler.

Læstenfundet – 8,5 kg ravsmykker

Det største offerfund af rav fra hele Nordeuropas oldtid er fremkommet ved Læsten i Læsten Sogn, ca. 25 km øst for Viborg. Det består af 3.989 enkeltperler og vejer ikke mindre end 8,5 kg (fig. 1).

Læstenfundet fremkom i 1837 ved gravearbejde i en eng. Det fandtes i ca. 1,2 meters dybde. Perlerne lå tæt ved siden af hinanden og var dækket af nogle stykker træ og forkullet træ. Muligvis er det resterne af en lille kasse, som ravperlerne oprindeligt blev nedlagt i.

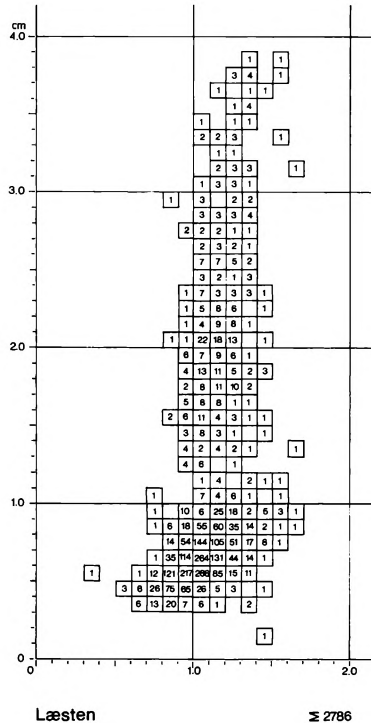

Fig. 1. Offerfundet fra Læsten. Hele fundet. Nationalmuseet foto.

Fig. 2. Offerfundet fra Læsten. Ravsmykker, som blev rekonstrueret i 1830'erne. Nationalmuseet foto.

Fig. 3. Offerfundet fra Læsten. Længde og bredde på de rørformede ravperler.

Fund af bearbejdet rav var danefæ. Alle ravperle blev derfor indsendt til »Commissionen for Oldsagers Opbevaring«, – det nuværende Nationalmuseum i København.¹ Her kunne man konstatere, at der i nogle af hullerne endnu sad rester af tarme. Man må altså forestille sig, at i hvert fald nogle af perlerne har været båret som perlekæder på en snor. For at fremme forståelsen blev nogle af fundets perler derfor også samlet til rekonstruktioner af sådanne ravperlekæder eller diademer (fig. 2). Disse rekonstruktioner er siden blevet gengivet i snesevis af bøger om Danmarks oldtid². Men det skal understreges, at de er fri fantasi.

Den største gruppe af enkeltperler i Læsten-fundet er de rørformede perler. Dem er der 3.253 stykker af. De er næsten alle forholdsvis små, men falder størrelsesmæssigt i tre grupper (fig. 3).

1. Helt små perler, som er mindre end 1,1 cm. De fleste er faktisk kun ca. ½ cm lange og ca. 1 cm i diameter.
2. Mellemstore perler, som er indtil 3,1 cm lange og 1,0-1,5 cm i diameter.
3. Endelig er der nogle få, forholdsvis lange perler. Den længste, rørformede perle er 8,6 cm lang.

På fem af perlerne ses en mislykket gennemboring, hvorefter en ny er lavet. På flere af de lange perler ses en omløbende fure med snitspor. Den stammer fra et forsøg på at skære perler over. Faktisk er det sådan, at oldtidsfolkene ved tildannelsen af rørformede perler startede med at lave lange perler med den ønskede diameter. Derefter skar de perlerne over, som man skærer skiver af en pølse. På den måde fremkom de mange små rørformede perler. Her i Læsten-fundet kan man i nogle tilfælde samle flere små perler, som er skåret ud af samme lange rørformede perle³. Disse perler står endnu med de skarpe kanter efter over-skæringen. På andre perler ses tydelige slidspor. Der er således både forarbejder og nye og brugte rørformede ravperler i fundet.

Sammen med de rørformede ravperler skal også mellemstykkerne nævnes. De har været brugt til at samle perlekæder med rørformede ravperler. I fundet indgår 43 mellemstykker. To af dem har kun to huller, mens de andre mellemstykker har indtil 6 huller. To meget store perler (godt 6 cm lange og 4,5 cm høje) er meget uregelmæssige og må opfattes som forarbejder. På den ene er kun det ene hul færdiggjort. Også andre af mellemstykkerne viser påbegyndte ufærdige gennemboringer. Et af mellemstykkerne er faktisk bare et stykke naturrav med tre gennemboringer. De fleste perler er kasseformede, men der er også nymåneformede og ovale perler imellem. Alle perlerne er aflange, men med vekslende proportioner. De er 1,6-7,0 cm lange uden nogen foretrukken længde. De er 0,8-4,7 cm høje og oftest 1-2 cm tykke (fig. 7C-D).

I fundet indgår også 12 endestykker. Der er både trekantede og trapzformede perler, som har været brugt til at samle ravperlekæderne i enderne af sammensatte ravsmykker. De er alle flade med nærmest spidsovalt tværsnit. Et af endestykkerne har gennemboringen for oven

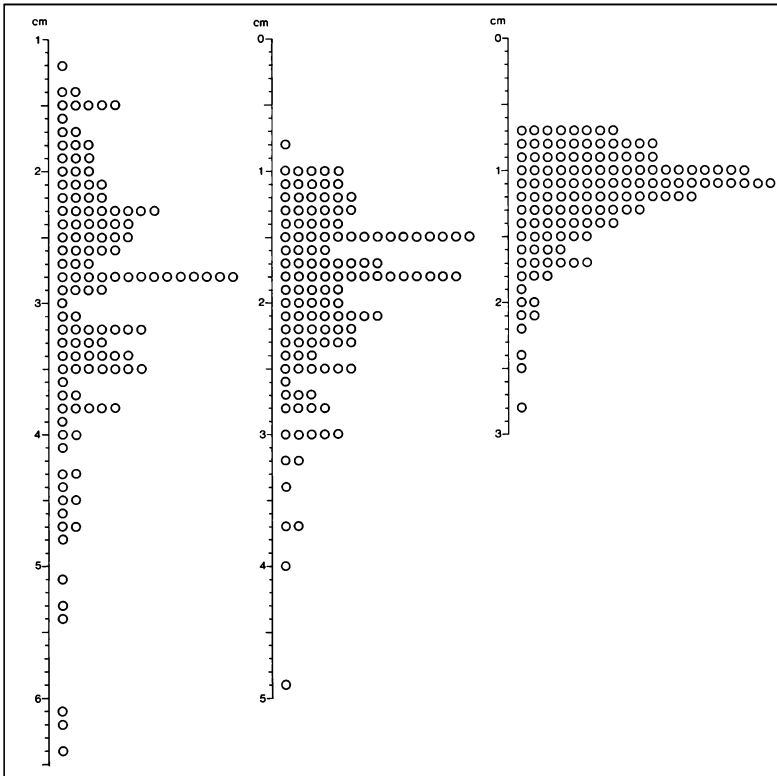
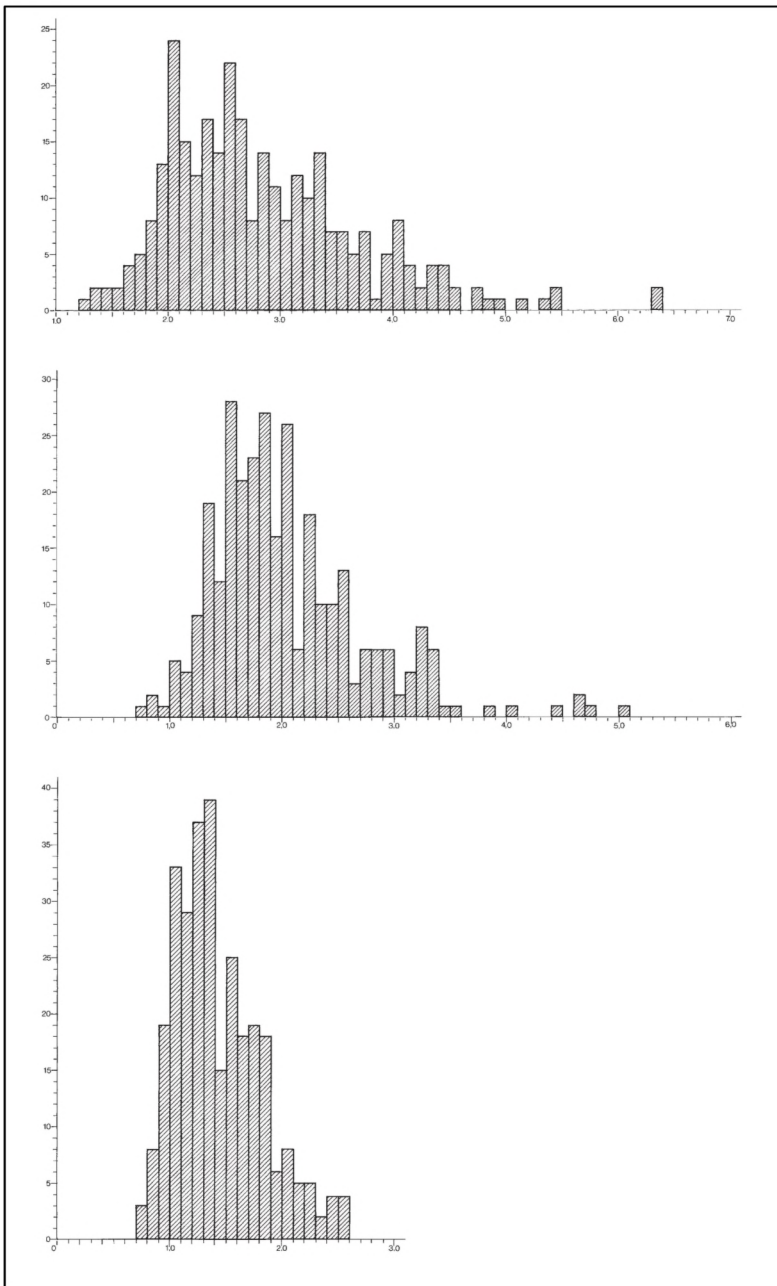

Fig. 4. Offerfundet fra Læsten. Længde, højde og tykkelse på raverperler med spidsovalt tværsnit.

placeret mellem smalsiderne; alle andre har hullet placeret mellem bredsiderne. Ved basislinjen sidder fra to til seks huller. Et af stykkerne er ødelagt i de oprindelige seks basishuller, hvorefter fire nye huller er meget sjuksket indboret. På flere perler ses meget kraftige brugsspor ved gennemboringen. De viser, at perlerne har været båret hængende. Perlerne er 2,5-6,6 cm lange, 2,0-5,1 cm brede og ca. 1 cm tykke.

Der foreligger 165 aflange perler med spidsovalt tværsnit og en gennemboring mellem smalsiderne på tværs af længderetningen. På næsten halvdelen af perlerne er den ene side mere hvælvet end den anden. Mange er stærkt uregelmæssige og må opfattes som halvfabrikata. Der er også omhyggeligt tildannede nye perler såvel som stærkt benyttede perler. Fem af perlerne er tildannet af den ene halvdel af en tilsvarende

Fig. 5. Offerfundet fra Læsten. Længde, højde og tykkelse på de prismeformede perler.

formet perle, som er overbrudt i gennemboringen. En meget stor perle (6,2 cm x 2,8 cm x 4,9 cm) har to gennemboringer. Tre perler har også fået en gennemboring mellem breddesiderne. Perlernes længde varierer meget, mens højde og tykkelse er mere ensartet. Længden er 1,2-6,4 cm, hyppigst 2-4 cm; højden er 0,8-4,9 cm, hyppigst 1,0-2,8 cm; tykkelsen er 0,7-2,8 cm, hyppigst ca. 1 cm. Sædvanligvis udgør højden 40-75 % af længden, mens tykkelsen ligger på 25-50 % af længden (fig. 4 og 6A).

I fundet indgår 338 prismeformede ravperler med gennemboring mellem smalsiderne. De fleste perler er hele. Ca. 85 % har rimelig regelmæssige, trekantede tværsnit; på de øvrige er de mere kantet. Kun 20 perler har fire- eller sekskantet tværsnit. 40 perler er højere end de er lange og kun få er tykkere end de er høje. Smalsidernes størrelse er meget uens. I almindelighed er perlerne af denne slags meget uregelmæssige. Mange perler viser tydelige slidspor fra gennemboringen og ud mod bagsiden. Det dokumenterer, at disse perler er blevet båret fastsyet til skinddragterne som besætninger. Der er også både nye perler og ufærdige perler i fundet. Proportionerne er påfaldende ensartet. De er 1,2-6,3 cm lange, hyppigst 2-4 cm; højden er 0,7-5,0 cm, hyppigst 1-3 cm, mens tykkelsen er 0,7-2,5 cm, hyppigst 1-2 cm. Højden udgør fra 28 % til 105 % af længden med en klar dominans mellem 33 % og 66 % (fig. 5 og 6B).

I fundet indgår også tre fragmenterede såkaldte ravsole, dvs. skiveformede perler med central gennemboring og indboringer i en kreds på undersiden. De er ca. 4 cm i diameter og 0,5-1,7 cm tykke.

Der foreligger 26 timeglas- eller trisseformede ravperler, hvoraf tre har en gennemboring midtpå. Hyppigst er begge sider lige hvælvede. Der er både færdige og ufærdige perler. Én har fået en ekstra gennemboring i den ene ende. Der er meget tydelige brugsspor omkring perlernes smalle midte. I enkelte samtidige gravfund ligger perler af denne slags foran ved bælttestedet. De tolkes derfor sikkert helt rigtigt som bæltespænder i en smal livrem. Perlerne er 1,7-5,4 cm lange, 1,2-2,8 cm brede og oftest ca. 1,5 cm tykke (fig. 7 B).

I alt 15 perler kan bestemmes som keglestubformede. Faktisk er deres basis dog mere oval end rund. En perle er helt skæv. Proportioner er meget uregelmæssige 0,8-3,3 cm høje og 1,2-4,2 cm i diameter (fig. 7A)

Der foreligger kun to store trompetformede perler. Navnlig den ene er meget flygtigt tildannet. På begge er gennemboringen påfaldende stor, ca. 7 mm i diameter. Typen adskiller sig kun fra de keglestubformede perler ved at have konkave sider.

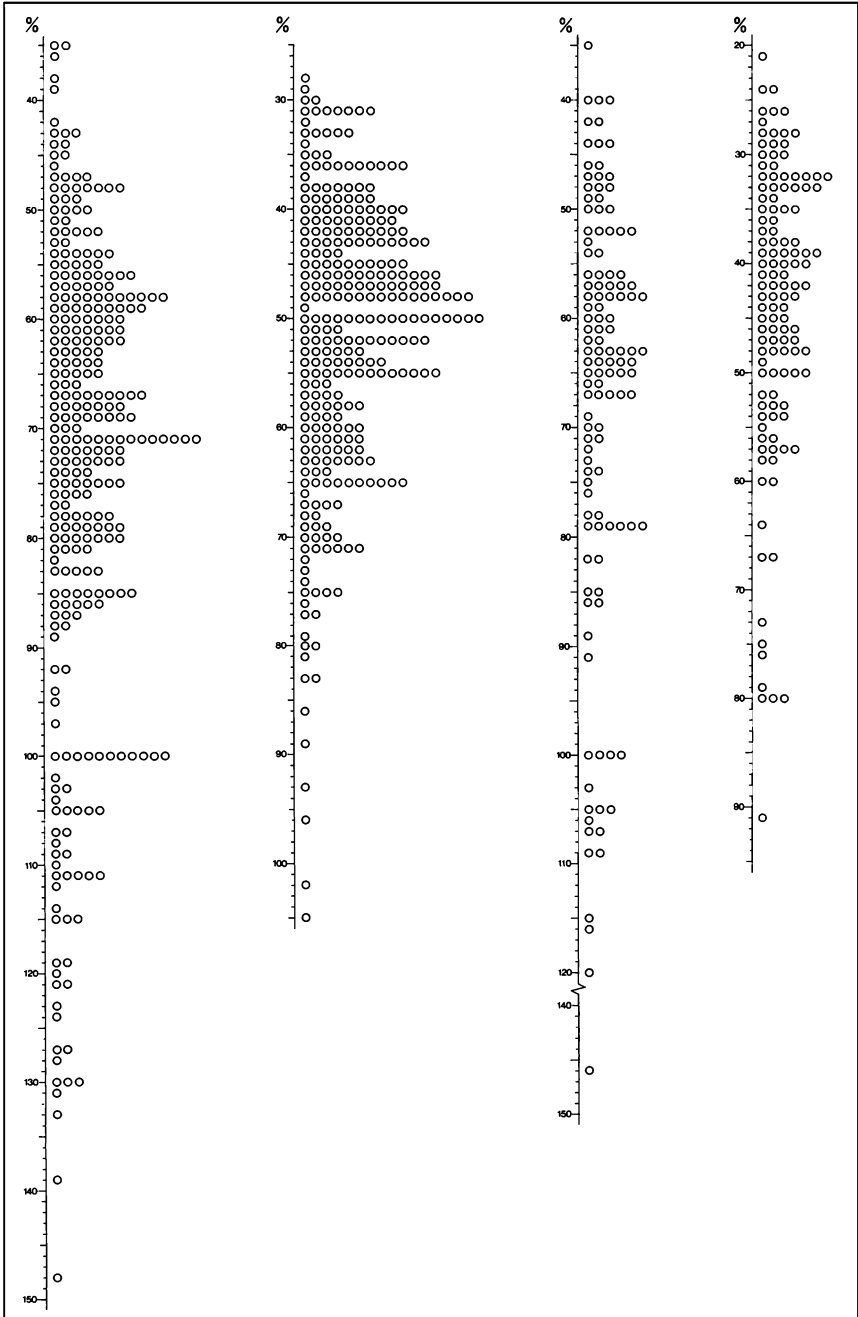
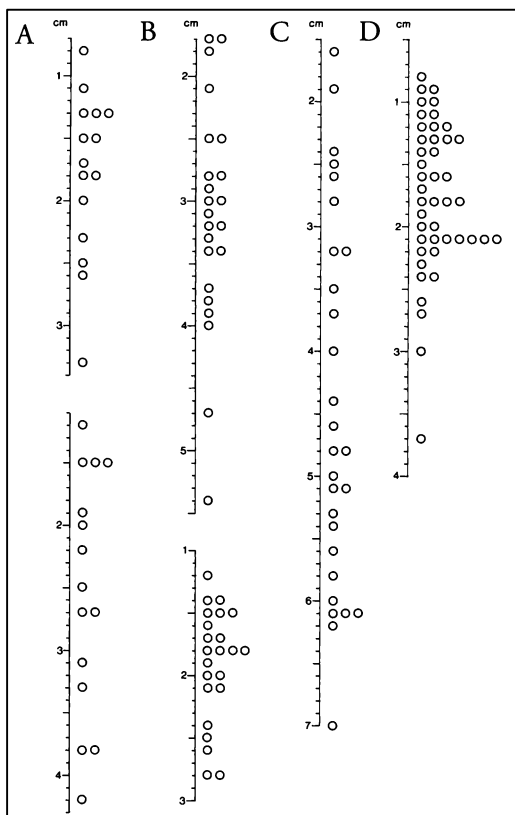

Fig. 6. Offerfundet fra Læsten. Det procentvise forhold mellem tykkelse/længde og højde/længde på raverperler med spidsovalt tværsnit og prismeformede perler.

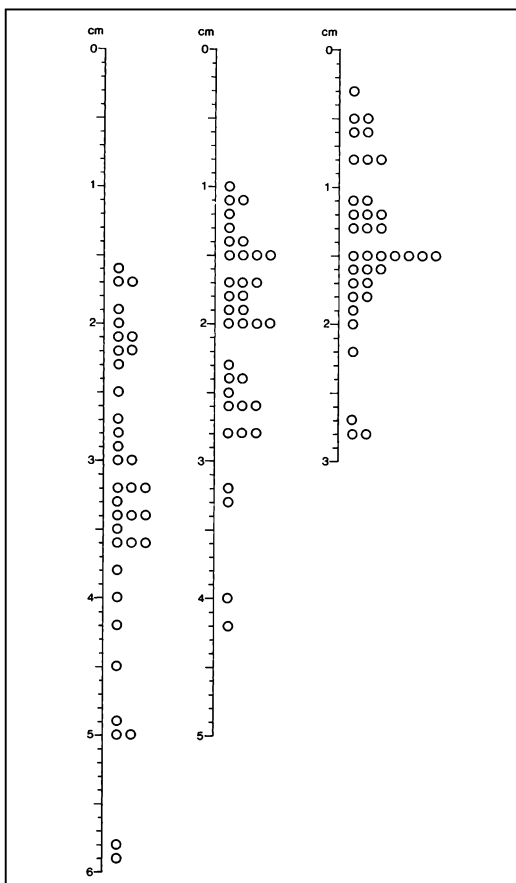
Fig. 7. Offerfundet fra Læsten. A. Længde og maksimal diameter på de keglestubformede ravperler. – B. Længde og maksimal diameter på de trompetformede ravperler. – C-D. Længde og bredde på de timeglasformede ravperler.

I fundet indgår også fire store aflange perler med profileret forside. De er meget uregelmæssigt formet. Den ene har tre gennemboringer mellem smalsiderne, de andre to gennemboringer. Navnlig på den ene er forsiden profileret meget skarpkantet. Længden er 4,6-6,7 cm, højden 1,6-3,9 cm og tykkelsen ca. 1,5 cm.

De kasseformede perler med gennemboring mellem smalsiderne er kun repræsenteret ved seks perler. De har alle afrundede kanter. På de to er den ene smalside væsentlig større end den anden. Perlerne er 2,4-4,3 cm lange og 1,2-2,0 cm høje.

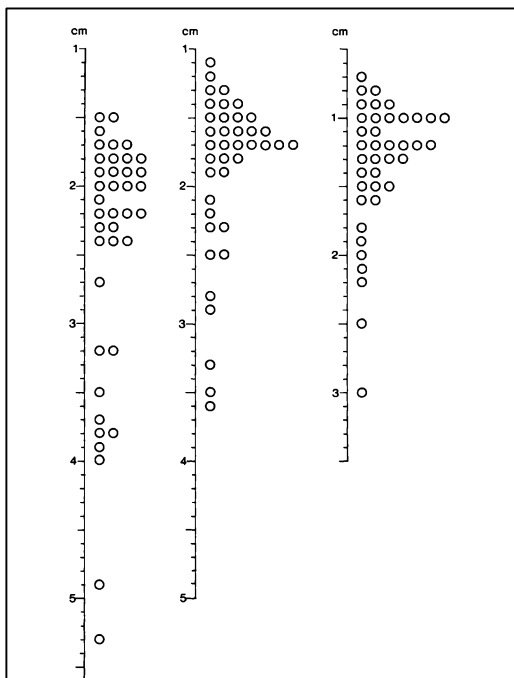
Der er også fundet seks ravskiver med en central gennemboring. Den ene bredside er hvælvet, den anden flad, men generelt er ravskiverne forholdsvis uregelmæssige. På den største perle ses to reparationshuller ved kanten. Perlen har altså været klinket. Perlerne er 1,7-4,0 cm tykke, mens diameteren varierer fra 1,7 cm til 7,5 cm.

Fig. 8. Offerfundet fra Læsten. Længde, bredde og tykkelse på hængesmykkerne.

Der foreligger 37 ravhængesmykker, hvoraf de 19 blot er naturlige ravstykker med en gennemboring i den ene ende. Disse perler adskiller sig således fra de nedennævnte gennemborede naturlige ravstykker kun ved, at gennemboringen er placeret, så perlerne kunne bruges som hængesmykker. Brugssporene på et par viser, at de de facto også har været brugt. 11 andre perler er kun flygtigt tilskåret og derefter forsynet med en gennemboring i den ene ende. To perler har langoval konturlinie, to hængesmykker er dråbeformede, mens de tre sidste er sekundært tildannet af fragmenter af andre perler. Det er en flækket rørformet perle samt to fragmenter af perler med spidsvalt tværsnit. Adskillige af perlerne viser brugsspor. Proportionerne er meget forskellige. De er 1,7-5,9 cm lange, ca. 1-3 cm brede og oftest 1-2 cm tykke (fig. 8).

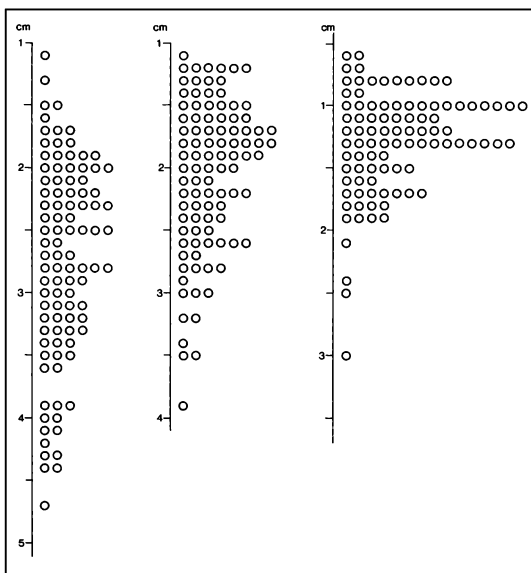
Fig. 9. Offerfundet fra Læsten. Længde, bredde og tykkelse på klumpformede ravperler.

Der foreligger 49 meget forskellige, men relativt små klumpformede perler. Alle perlerne er kun meget flygtigt tilskåret uden at nogen tilstræbt form kan ses. På tre perler ses påbegyndte gennemboringer. På et par ses spor efter gamle gennemboringer. De fleste er omkring 2 cm lange, 1-2 cm høje og ca. 1,5 cm tykke (fig. 9).

I fundet foreligger hele 104 naturlige ravstykker, hvis eneste tildannelse er en gennemboring ved midten. Taget i betragtning, at det er naturlige ravstykker, er deres proportioner forholdsvis ensartet. Den største dimension ligger mellem 1,1 cm og 6,0 cm med en tydelig koncentration ved 2-3 cm. Den næststørste dimension ligger mellem 1,1 cm og 4,7 cm med en koncentration ved ca. 2 cm. (fig. 10). Den mindste dimension er oftest 1-2 cm. Perlernes ensartede proportioner tyder på, at ravstykkerne er blevet udvalgt efter deres proportioner, dvs. vi står over for det tidligste stadie i produktionen af ravperler. Nogle perler viser dog brugsspor og har været brugt i deres nuværende form. Enkelte af perlerne har to gennemboringer.

28 af fundets ravperler er sekundært tildannet af andre perler, som er gået i stykker, hvor man så har lavet en ny perle af et af fragmenterne.

Fig. 10. Offerfundet fra Læsten. De tre største proportioner på naturlige ravstykker med gennemboring.

Fire af perlerne kan erkendes som lavet af ødelagte rørformede perler. To andre er lavet af den ene halvdel af en perle med spidsovalt tværsnit. Generelt er disse genbrugsperler dog meget forskellige.

Endelig indgår der i fundet fire stykker naturrav uden spor efter til-dannelse.

Datering

Det store offerfund fra Læsten kan dateres meget præcist. De tre karakteristiske ravsole og de to trompetformede perler har en form, som kun blev lavet i slutningen af dyssetiden. Det samme gælder for de 26 time-glasformede perler samt ikke mindst de 336 prismeformede perler. Det er alle typer, som kun tilhører dyssetidens slutning. Nogle af de andre slags perler optræder i længere perioder af oldtiden, og for de mange rørformede perler gælder, at perler af nøjagtig samme slags den dag i dag kan købes i turistbutikkerne på Vestkysten. Ingen af disse perler modsiger imidlertid en datering til dyssetidens slutning, så det må anses for sikkert, at Læsten-fundet er nedlagt ca. 3.500-3.300 år f. Kr. Fundop-lysningerne lader heller ingen tvivl om, at alle perlerne er nedlagt på én gang.

11

12

13

14

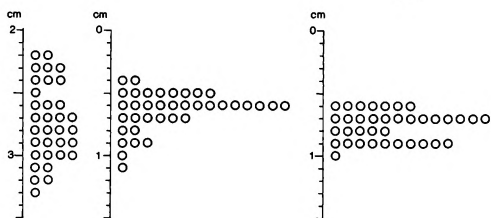

Fig. 11. Hovedparten af offerfundet fra Nørgård ved Grinderslev. Nationalmuseet foto.

Fig. 12. Rørformede ravperler fra offerfundet fra Nørgård. Nationalmuseets foto.

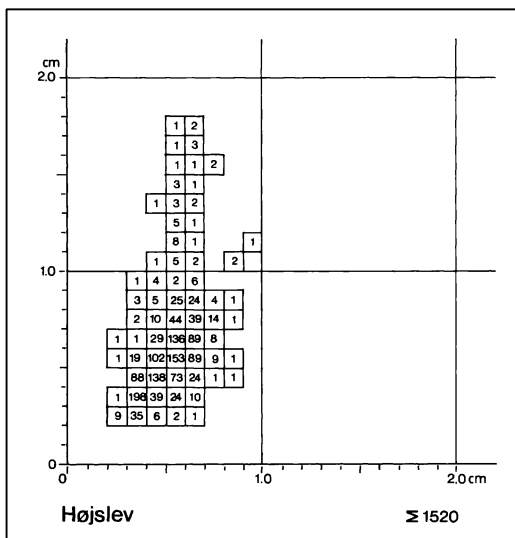
Fig. 13. Prismeformede ravperler fra offerfundet ved Nørgård. Nationalmuseets foto.

Fig. 14. Længde, højde og tykkelse på mellemstykkerne i Nørgård-fundet.

Fig. 16. Længde (lodret akse) og diameter (vandret akse) på de rørformede ravperler i offerfundet fra Højslev Kirkeby.

rupfundet består af mindst 12.849 enkeltperler og vejer 3.840 kg, mens Store Ajstrup-fundet består af 8.092 enkeltperler og vejer 4,155 kg.

Disse store offerfund med ravperler er alle fremkommet i den nordlige del af Jylland. Det gælder også generelt for dyssetidens offerfund af rav. De har en meget tydelig koncentration i Vendsyssel og egnene i nærheden af Limfjorden.

I det gamle Viborg amt er foruden Læsten-fundet fremkommet yderligere syv offerfund af rav. Et af de andre fremkom i en højmose på gården Nørgård i Grinderslev Sogn⁶. Ravperlerne lå i et lerkar, som finderens imidlertid smed væk. Lerkaret stod på undergrundsgrus i en pakning af hasselnødder og var dækket af et lag mos. Da fundet fremkom, var perlerne endnu trukket på snor.

Som altid er der i fundet fra Nørgård flest små, rørformede perler. Dem er der 87 af; de fleste mindre end 1 cm lange (fig. 12). Fundet domineres imidlertid af de aflange mellemstykker med to eller flere gennemboringer mellem smalsiderne. Dem er der 38 af (fig. 11 og 14). Derudover ses 11 prismeformede ravperler (fig. 13), fem perler med profileret forside, tre perler med spidsovalt længdesnit samt seks andre perler. De prismeformede ravperler daterer også offerfundet fra Nørgård til dyssetidens slutning. Med sine ca. 150 ravperler er Nørgårdfundet et af de mindre offerfund.

Et tredje offerfund af rav stammer fra Nørkær i Fly Sogn. Det indeholdt bl.a. 1.729 rørformede ravperler. De var næsten alle sammen me-

get små, dvs. ca. $\frac{1}{2}$ cm lange og 1 cm i diameter (fig. 15). Fundet er ligeledes dateret til dyssetidens slutning. Endnu mindre er de rørformede ravperler i et andet offerfund af rav fra samme vådområde. Det fremkom ved Højslev Kirkeby og indeholdt 1.520 meget små rørformede ravperler. Ingen perle er længere end 2 cm eller mere end 1 cm i diameter. Næsten alle perler er $\frac{1}{2}$ cm lange og $\frac{1}{2}$ cm i diameter (fig. 16). Ravofferfundet fra Højslev Kirkeby er som et af de få dateret til begyndelsen af jættestuetiden.

En nordjysk offerskik

Der kan findes rav overalt i Danmark, specielt ved kysterne. Ved Limfjorden findes imidlertid nogle meget rige ravpindelag⁷. Koncentrationen af store ravfund i Nordjylland ligger således ved råstofkilderne eller netop i det område, hvor der i stenalderen var let adgang til naturlige forekomster af rav. De mange og store nordjyske ravdepoter betyder således ikke, at Nordjylland var rigere eller tættere befolket, men kun at man her have meget rav.

I de danske ravofferfund indgår i alt ca. 47.825 perler. Både Læstenfundet, Nørgård-fundet og de andre fund domineres af rørformede ravperler, som udgør ca. 90 % af alle perler. Perlerne er fundet i alle stadier af tildannelse. Det giver indtryk af, at man på egnen har samlet alt, hvad man overhovedet havde af rav sammen, og derefter nedlagt det som offer.

De store fund, som Læsten-fundet med flere tusind ravperler antyder, at der står en større gruppe mennesker bag disse nedlæggelser. Oftringen må have haft betydning for en hel egn og en større gruppe af mennesker. Nedlæggelsen af ravofre må i Nordjylland opfattes som en fællesskabs-handling, gennemført af en eller flere personer på vegne af en større social gruppe. Offerfundene af ravperler er derved med til at vise, at Danmark allerede i slutningen af dyssetiden havde udviklet sig til et primitivt høvdingedømme, hvor en høvding stod i spidsen for hele stammen på sin egn⁸.

Offerskikken er næsten udelukkende begrænset til Nordjylland. Der er således tale om en både tidsmæssig og geografisk snævert begrænset offerskik, som i det nordlige Jylland imidlertid er markant i denne periode.

Noter

1. Fundet opbevares på Nationalmuseet under nr. NM 4507-19 og 4599.
2. Anonym: Et Fund fra Læsten i Jylland af Ravsager fra Stenalderen, *Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1838-39, s. 162-65. – A. P. Madsen: *Afbildninger af danske Oldsager og Mindesmærker*, 1868.
3. Under opmålingen af alle fundets perler har jeg mange gange ærgret med over denne skik. Havde stenalderfolkene blot nedlagt de lange perler, havde de sparet sig selv og mig for et stort arbejde!
4. En oversigt over disse fund er givet af Klaus Ebbesen: Die nordische Bernsteinhorte der Trichterbecherkultur, *Prähistorische Zeitschrift*, 1995, s. 32-89. – Læsten-fundet er indgående beskrevet i kataloget som nr. 40, Nørgård-fundet som nr. 37, Nørkær-fundet som nr. 33 og fundet fra Højslev Kirkeby som nr. 34.
5. C.J. Becker: Tretten tusind Ravperler, *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1953, s. 91-98.
6. Fundet opbevares på Nationalmuseet under nr. NM A 3479-87.
7. Jørgen Jensen: *Nordens Guld*, 1982.
8. Klaus Ebbesen: *Danske dysser – Danish Dolmens*, 2007.

Klaus Ebbesen. Født 1946 på Frederiksberg. Mag.art. i forhistorisk arkæologi 1974. Dr. phil. 2006 på afhandlingen *The Battle Axe Period - Stridsøksetid*. Tidligt politisk engageret og indsuppleret medlem af Folketinget i perioder 1978-79. Adjunkt og senere lektor ved Københavns Universitet 1974-2000. Derefter selvstændig erhvervsdrivende. Ejer og leder af Akademos-koncernen. Har skrevet talrige videnskabelige afhandlinger og bøger og udgivet skolebøger, populærvidenskabelige bøger m.m.

Årsberetning 2008

Det forløbne år har ikke budt på de store udsving, efter at vi i sidste sæson foretog det, vi kaldte en evaluering og modernisering af Samfundets drift og navn.

I årbogen har vi i stigende grad anvendt farvetryk, når materialet var til det. Det samme er sket for vores aktivitetsfolder. Vi håber, disse ting er faldet i medlemmernes smag.

Samfundets hjemmeside er nu efterhånden på plads. Prøv at klikke ind på www.HSVIB.dk.

Vores nye bestyrelsesmedlem Mikkel Kirkedahl Nielsen, der til daglig kan træffes i Lokalhistorisk Arkiv, har her gjort en stor indsats.

Men al aktivitet koster penge. Også trykning og porto stiger. Vi så os derfor nødsaget til at hæve kontingentet sidste år. En stigning, der heldigvis ikke har ført til de store protester.

Til etablering af hjemmesiden har Samfundet fået et flot tilskud fra Børge Niensens fond, hvilket vi siger tak for.

Derudover forsøgte vi – i lighed med praksis for mange år siden – at skaffe økonomisk tilskud til årbogen ved at anmode udvalgte lokale firmaer om støtte mod optagelse af en reklame i årbogen. Dette initiativ har ikke båret frugt. Ingen af de firmaer, vi henvendte os til, har ønsket at medvirke.

Som omtalt sidste år har den nye Viborg Kommunes Kulturelle Samråd besluttet, at udgivelsen af en årbog – som vi anser som en kerneydelse – ikke kan henregnes til kulturelle aktiviteter, der kan modtage tilskud.

Kulturelt Samråd har derimod givet støtte til vores foredragsvirksomhed, hvilket vi er taknemmelige for. Kommunens kulturudvalg er dog heldigvis af den opfattelse, at Samfundets årbog, der nu har været udgivet i 80 år, er et skrift af blivende værdi, hvorfor man har bevilget et tilskud, således at de samlede kommunale tilskud nu er tilsvarende de beløb, der kom til udbetaling før kommunalreformen. Også det siger vi tak for. Uden støtten ville samfundet næppe kunne fortsætte sin virksomhed.

Skal man dryppe en smule malurt i bægeret, må det være, at de administrative krav til at få del i disse tilskudsmidler er blevet forøgede. Der skal skrives ansøgninger på faste tidspunkter med nøje opgivelse af tid, sted og aktivitet. Ligesom der efterfølgende skal gøres rede for, om forudsætnin-

gerne nu også holdt. En administration, der kan være noget besværlig for medlemmerne – især kassereren - i en frivillig og ulønnet bestyrelse.

I den forgangne sæson har vi – også som et led i at finde nye veje og nedbringe udgifterne – forsøgt at arrangere nogle af vores aktiviteter i fællesskab med andre foreninger og institutioner. Samarbejde, vi har været glade for og vil fortsætte med.

Der har været afholdt følgende:

31. januar 2008 lagde vi ud med et fællesarrangement med Sønder Mølle om forholdene i »Den grønne kvadrant«. Oplægget fra planlæggerne Kåre Jørgensen og Peter Worsøe handlede om de forskellige forhold og diskussioner, der havde betinget området tilblivelse og status. Der kom mange tilhørere, og det var tydeligt, at den oprindelige diskussion ikke var afsluttet. Stemningen nærmede sig et helt vælgermøde! En spændende aften.

28. februar afholdtes generalforsamling, hvorefter historikeren Sofie Lene Bak fortalte om de tiltag, den danske stat gjorde for at bevare de hjem intakte, der var blevet forladt af deres jødiske ejere i forbindelse med deres flugt fra tyskerne i oktober 1943. Meget af stoffet var ukendt for de fleste af os.

12. marts var der fællesmøde med Hald Ege-samlingen, hvor historikeren og lægen Kirsten Lyloff berettede om de skrækkelige skæbner, der i de sidste besættelsesår kom til Danmark som flygtninge fra især den østlige del af Tyskland. Mest kvinder og børn, hvoraf mange døde – angiveligt fordi danske læger ikke ville behandle dem. Et foredrag til eftertanke – også i vor tid.

20. april mødtes mange mennesker ved Asmild Kirke, hvor arkæologen Jens Vellep på sin sædvanlige muntre facon berettede om kirkens særprægede bygningshistorie. Aftenen sluttede på Sønder Mølle med kaffe og spørgsmål.

Der var til gengæld ikke mange, der tog med til arkivet i Bjerringbro den 27. maj. Det ser ud til at den slags udflugter er svære at lokke deltagerne med til. Vi prøver igen den 12. maj i år med en lille tur til Hald ruin og den nye udstilling i Haldladen. Vær venlig at møde op.

Efter sommerferien fortalte B.S. Knudsen den 7. august på Egekværnen i Hald Ege oplagt om skovene omkring Viborg. Et pænt besøg i fællesarrangement med Hald Ege-samlingen.

28. oktober var Bodil og Ingvar Glad på besøg i Stiftsmuseets foredragssal med et fremragende foredrag om danske kalkmalerier. Også her var tilslutningen desværre for ringe. Mange gik glip af meget!

Årets sidste arrangement var præsentationen af årbogen 2008 den 24. november. Det er blevet en god og velbesøgt tradition at man møder op, får sin årbog og hører forfatterne til de forskellige artikler fortælle lidt om disses tilblivelse og indhold.

Alle vores arrangementer i den her omtalte sæson har tilfældigvis fundet sted på tirsdage, hvilket nogen har udtrykt kritik af. Der er mange hensyn at tage, når arrangementer aftales. I bestyrelsen har vi talt om at vi i den kommende sæson vil tilstræbe en spredning over ugens fire første dage.

Sluttelig vil jeg gerne rette en tak den siddende bestyrelse for den nu afsluttede periode.

Jørgen Østergaard

Regnskab 2008

Resultatopgørelse 1. januar – 31. december 2008

Indtægter:

Kontingenter:	277 medlemmer	a kr. 200	55.400,00
	2 do.	á kr. 150	300,00
			55.700,00
Tilskud, Kulturelt Samråd, april			9.000,00
Tilskud, Kulturelt Samråd, oktober			7.500,00
Tilskud årbog, Kulturudvalg			10.000,00
Børge Nielsens Fond (hjemmeside m.v.)			20.000,00
Bogsalg			2.272,00
Renter			1.237,60
I alt			105.710,60

Udgifter

Trykning og redaktion af årbog			61.674,75
Trykning og udsendelse af program			10.529,07
Annoncering			1.000,00
Porto, årbog og medlemsudsendelser			11.472,15
Foredrag, møder, administration			12.529,96
Kontingent DHF			1.700,00
Bankgebyrer			380,00
I alt			99.295,92

Resultat, der overføres til egenkapitalen kr. 6.414

Balance pr. 31. december 2008

Aktiver

Indestående på konto 7831 146232-5	kr. 43.428
Pengekasse	kr. 1.179
Aktiver i alt	kr. 44.607

Passiver

Egenkapital, saldo primo 2008	kr. 38.193
Overført fra resultatopgørelse	kr. 6.414
Passiver i alt	kr. 44.607

Viborg, den 8. februar 2009.
Karen Elisabeth Stub, kasserer.

Regnskabet er gennemset og bilagene kontrolleret. Der er ingen bemærkninger.
B.S. Knudsen og Michael Christiansen, revisorer.